

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЌЗОРИИ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ
САДРИДДИН АЙНӢ
ФАКУЛТЕТИ ФИЛОЛОГИЯИ ТОҶИК
КАФЕДРАИ НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ ЗАБОНШИНОСӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

Раҳмонов Баҳтиёр Нурмаҳмадович

**ХУСУСИЯТҶОИ ЛУҒАВӢ-ГРАММАТИКИИ ФЕЪЛ ДАР “ТАЪРИХИ
БУҶОРО”-И НАРШАҲӢ**

Ихтисос: 10.02.01 –забони тоҷикӢ

ДИССЕРТАТИЯ
барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӢ

Роҳбари илмӢ
н.и.ф., дотсент Мирбобоев Азизхон

Душанбе-2019

М У Н Д А Р И Ч А

Мукаддима.....	4
Боби 1. Хусусиятҳои луғавӣ-маъноии феъл дар “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ.....	16
1.1. Назари пажӯҳишгарон доир ба феъл.....	16
1.2. Дараҷаи корбурди феълҳо дар “Таърихи Бухоро”	19
1.3. Таснифи луғавӣ-маъноии феълҳои “Таърихи Бухоро”.....	42
1.4. Баромади калимаҳои феълӣ.....	47
1.5. Корбурди категорияҳои луғавии феъл.....	52
1.6. Истеъмоли феълҳои модалӣ дар асар.....	59
1.7. Тағйироти сохтори луғавӣ ва маъноии феълҳо.....	68
Боби 2. Сохтори феъл дар “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ.....	76
2.1. Феълҳои содда.....	76
2.2. Феълҳои сохта.....	83
2.3. Феълҳои таркибӣ.....	85
2.4. Ҷузъҳои шаклсози грамматикӣ дар феъл.....	95
Боби 3. Хусусиятҳои грамматикии феълҳо дар “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ.....	110
3.1. Асосҳои феъл (феълҳои боқоида ва беқоида).....	110
3.2. Тасрифи феъл.....	119
3.3. Феълҳои бавосита ва бевосита.....	128
3.4. Сиға.....	132
Хулоса.....	142
Феҳристи адабиёт.....	147
Замима.....	167

МУҚАДДИМА

Зарурат ва аҳамияти пажӯҳиши мавзӯ. Феъл дар системаи грамматикии забони тоҷикӣ мақоми барҷастае дорад, вале рушди илми забоншиносӣ нишон дод, ки ин ҳолат дар забонҳо яқсон нест. Таҳқиқи хусусиятҳои луғавию грамматикии феъл дар асоси маводи “Таърихи Бухоро”-и Абӯбакри Наршаҳӣ барои забоншиносии форсу тоҷик аҳамияти ғавқулӯда дорад, зеро забони адабии форсии тоҷикӣ дар ибтидои ташаккул қарор дошт ва мунтазам рушд менамуду меъёр интиҳоб мекард. Аз ин ҷост, ки дар забони он давр гунаҳои оғӣ, грамматикӣ ва луғавӣ бештар ба назар мерасанд. Табиист, ки зуҳури гунаҳои забонӣ омилҳои гуногуни забониву ғайризабонӣ, аз қабилӣ қорбурди шаклҳои қадима, истифодаи унсурҳои лаҳҷаҳои давр, таъсири забонҳои хориҷӣ ба хусус арабӣ ё худ боқимондаи забонҳои шарқӣ эронӣ ва ғайраро таҷассум менамуданд. Дар ин ҷода бавижа забони яке аз нахустин осори насрии асри XI тарҷумаи “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ хеле ҷолиб мебошад, зеро агарчи асари тарҷумавӣ бошад ҳам, раванди марҳилаи аввали ташаккули забони адабии форсии тоҷикиро ба хубӣ инъикос менамояд.

Яке аз масъалаҳои баҳснок ва мураккаби забоншиносии тоҷик баррасии феъл мебошад, ки дорои бештарин аломати грамматикӣ дар байни ҳиссаҳои нутқ аст, ва он аз ибтидо тавонистааст, устувории томи худро нисбатан ҳифз кунад, вале ин масъала бо он ки ба андозае омӯхташуда бошад ҳам, ҳанӯз дорои масоили ҳалношуда ё баҳсталаби зиёд аст. Яке аз чунин масоил, ки ҷавоби дақиқ ва илмӣ меҳаҳад, таҳаввулоти грамматикии феълӣ дар забони тоҷикӣ мебошад.

Ҳамаи ин омилҳо дар асри XI, аз ҷумла дар замони эҷоди тарҷумаи тоҷикии “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ, низ мубрам маҳсуб мешуданд, зеро сабки тарҷумаи асар раванди инкишофи забони адабии форсии дариро бармало мунъакис намудааст.

Дар форсии бостон мисли дигар забонҳои эронии бостон, аз ҷумла забони авастӣ, феъл дорои се асос – асоси замони ҳозира ё асосҳои презент, асосҳои аорист ва асоси замони гузашта ё асосҳои перфект мебошад. Дар катибаҳои форсии бостон асосҳои презент дар муқоиса бо дигар асосҳои корбурди бештар доранд. Аз асосҳои презент шаклҳои замони ҳозира ва шаклҳои имперфект ё замони анҷомнаёфта (хатмнашуда) сохта мешавад [128, 58]. Сарчашмаҳои аз ин давра то ба замони мо расида асосан катибаҳои баъзе аз шоҳони Ҳахоманишӣ мебошад, ки ба хатти меҳӣ ҳаққокӣ шудаанд, аз сабаби андак будани мавод ба забони ин давра грамматикаи ин забон ба таври пурра омӯхта нашудааст.

Давраи дуҷуми ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ аз асрҳои IV-III то мелод оғоз гардида, то асрҳои VII-VIII мелодӣ идома кардааст, ки дар таърихи забон бо номи форсии миёна маъруф аст. Дар таҳаввул аз эронии бостон ба форсии миёна дастгоҳҳои феълии нақлӣ, мозӣ (аорист) ва оянда ва моддаҳои феълии оғозӣ, орзӯӣ ва ташдидӣ аз миён рафтаанд. Танҳо дастгоҳи феълии маъруф ба музореъ (замони ҳозира-оянда) ба сурати буни (асоси) афъоли музореъ таҳаввул ёфта ва умумият пайдо кардааст. Аз вучӯҳи (сиғаҳои) феълҳои давраи бостон низ ваҷҳи иншоӣ ба форсии миёна нарасидааст. Вале ваҷҳҳои ахборӣ, амрӣ, илтизомӣ ва бархе сиғаҳои таманноӣ расидааст. Ҳамчунин аз байни бобҳои сегонаи эронии бостон боби ногузар (middle) ба давраи миёна нарасидааст, аммо боби гузаро (active) ва маҷхул (passive) расидааст. Дар форсии миёнаи ашқонӣ реша вучуд надорад ва моддаи чонишини реша ва моддаи эронии бостон шудааст. Аз байни шумораҳои сегонаи эронии бостон низ шумораи мусанно (чуфт) аз байн рафтааст ва танҳо шумораи муфрад ва чамъ ба форсии миёна расидааст [Қалъафонӣ, 91]. Аз ин давра то ба замони мо сарчашмаҳои хаттии забони портӣ ва порсии миёна, ки забони расмӣ ва забони адабии давлати Сосониён ба ҳисоб мерафт, омада расидаанд. Ин забонҳо аз ҷиҳати сохт аз забонҳои қадими эронӣ фарқи ниҳоят калоне дошта, ба давраи миёнаи эронӣ тааллуқ доранд”. [20, 9]. Аз ин давра

нисбатан сарчашмаҳои зиёдтареро дар ихтиёр дорем. Аз ин ҷост, ки забони ин давра мукамалтар омӯхта шудааст. Аз ҷумлаи ин сарчашмаҳо: “Дарахти асуриг”, “Ёдгори Зарирон”, “Ҷомосбномак”, “Андарзи Бехдоди Фаррухи Пирӯз”, “Суруди оташкадаи Каркӯй”, “Худойнома”, “Корномаи Ардашери Бобакон” ва амсоли инҳо. Вале мутаассифона, аз ду қарни охири давраи миёнаи ташаккули забони форсии миёна ягон китоб ё саҳифае дар даст надорем ва намунаҳои забони форсии тоҷикӣ дар шакли мутафовит аз форсии миёна аз асри IХ ба баъд во мекушем. Новобаста аз ин ба асоси забони матнҳои дастрас метавон гуфт, ки феъл дар форсии миёна сохти тасрифӣ доштааст.

Баъди ғалабаи арабҳо ва муслимин бар давлати Сосониён ва махлутияти фарҳангу маданияти маҳаллӣ бо исломӣ забони арабӣ чун забони дин ба забони расмӣ давлатӣ ва адабии халқҳои бисёри эронӣ мубаддал мегардад. Давраи нави ташаккули забони муосири форсӣ-тоҷикӣ дар шакли имрӯзиаш маҳз аз ҳамин марҳала шурӯъ мегардад ва то ба ҳол рушду такомул ёфта истодааст.

Баъзеҳо дар бораи сохти грамматикаи забони тоҷикӣ сухан ронда, даъво кардаанд, ки аз асри IХ то миёнаи асри XIХ, дар сохти грамматикаи забони мо тағйироти муайяне ба амал омадааст, зеро забони адабии муосирро (бахусус забони охири асри XIХ-и тоҷикиро) аз марҳилаи аввали давраи нави ташаккули он мутафовит донистаанд. Вале ин назария дар заминаи сиёсати русикунонӣ ва тобеънамоии грамматикаи забони тоҷикӣ ба грамматикаи забони расмӣ-давлатии давр – русӣ ба амал омадааст, ки воқеан ҳам ин назария муносиби забони насри бо русӣ махлутшудаи ин замон (охири асри XX) буда метавонад, зеро “дар ҳақиқат дар сохти грамматикаи забони назм дар ин муддат тағйироти намоёне ба назар намерасад. Аммо баръакс, муқоисаи асарҳои наср бо назм равшан нишон медиҳад, ки ин тағйирот дар забони наср нисбат ба назм зиёдтар аст” [133, 4].

Вале бояд гуфт, ки дар маҷмӯъи ин тағйирот хело андак будааст, бинобар ин, наметавон забони муосирро забони мутафовит аз забони асри X донист.

Барои ҷавоби илмӣ додан ба ин навъ масъалаҳои забонӣ муҳаққиқони соҳа ҷиҳатҳои гуногуни грамматикӣ осори ягон давраи муайян ва ё осори алоҳидаеро ба риштаи таҳқиқ мекашанд, то дар ин замина ҷавоби асоснок ва мустанад бидиҳанд.

Дар диссертатсияи ҳозир хусусиятҳои ташаккули забон дар мисоли феъл ва категорияҳои алоҳидаи он таҳқиқ гардидааст. Интиҳоби таҳқиқи ин ҳиссаи нутқ аз он ҷиҳат дорои аҳамият аст, ки он муҳимтарин ҳиссаи нутқ буда, дар таърихи ташаккули худ дар робита ба муносибати сохтори луғавӣ-грамматикӣ тағйирот ва таҳаввулоти зиёдеро аз сар гузаронидааст, аксар вақт таҳаввули низоми феъл боиси таҳаввул ва навсозии шакли забон ва ҳамчунин хусусияти хабаррасонии феъл низ шудааст. Аз ин рӯ, барои таҳқиқи равандҳои таҳаввули грамматикӣ забони асрҳои 1X-XX, ки низ фарогири давраҳои мухталиф аст, таҳқиқи осори хаттии арзишманди даврони навини инкишофи забони тоҷикӣ, ки тарҷумаи форсии “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ дар радифи онҳо қарор дорад, аҳамияти хоссаеро касб мекунад.

Маводи таҳқиқотии диссертатсия бар пояи картотекаи мисолхое, ки унвонҷӯ аз матни нусхаи тарҷумаи форсии китоби «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ, ки дар захираи дастхатҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти № 513/2 маҳфуз аст, ҳамчунин нусхаҳои дар Эрон ва Тоҷикистон нашршудаи асар мураттаб намудааст, иттиқо дорад. Гумони ғолиб он аст, ки нусхаи мазкур яке аз қадимтарин нусхаҳои хаттии ин асари гаронбаҳои маҳаллӣ дар ҷаҳон мебошад, мавриди истифода қарор додем, аз ин ҷиҳат манбаъи ҳар як ҷумлаи иқтибос оварда ба саҳифаҳо нусхаи дар шакли китоби мусаххаф даровардаи он¹ дар идомаи матни интиқодии бар асоси нусахи гуногуни қадимтари он таҳиянамудаи мураттибон Ғолиб Ғолибов, Кароматулло Олимов, Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ мувофиқат менамояд.

¹ Асли он дар қоғази самарқандӣ бо хатти настаълиқи хоно навишта шуда, номи котиби он зикр нагардидааст. Дар охири ин нусха (в. 148а) санаи китобати он чунин омадааст: “Таҳрир ёфт ин рисола дар рӯзи ҷаҳоршанбеи 28-уми моҳи Рачаб ба соли 1060 (27.07.1650) аз хичрати набавӣ” миқдори varaқҳои ин нусха то ба 89 адад мерасад ва аз varaқи 596 то varaқи 148а-и мучалладро дар бар мегирад.

Мутаассифона, матни асли ин китоб ва тарҷумаи асли он дар пайи ҳаводиси замон аз миён рафтааст.

Ғайр аз ин нусхаҳои (дастнависҳои) “Таърихи Бухоро”-ро метавон дар китобхонаҳои гуногуни дунё аз ҷумла китобхонаи Мадрасаи олии Сипаҳсолор дар Теҳрон (№ 1246); дастхати соли 1819, Бағдодали Ваҳбӣ дар Истамбули Туркия (№ 1130); дастхати асри XV11-XV111, Китобхонаи милли Порис (№ 807); санаи китобаташ номаълум, Китобхонаи умумии Исфаҳон (№ 11358, 11434, 11550), Институти шарқшиносии Тошканд (№ 1507), Институти шарқшиносии Санкт-Петербург (№ B671, B675, C1589, C1918a, B674, C450, B2411, B673, C1677, C1841); қадимтарини он № B675 дастхати апрели соли 1600, Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (№ 515, 513/11, 1526/ V11, 1875/1, 236/2) ва ғайра дидан мумкин аст.

Тавре дар муқаддимаи матни интиқодии “Таърихи Бухоро” [42, 22] хабар дода шудааст, “Таърихи Бухоро”-ро аз назари таърихӣ чанде аз мусташриқини хориҷӣ мавриди баргардон (тарҷума), омӯзиш ва пажӯҳиш қарор дода, матни интиқодии онро низ таҳя намудаанд, ки аз ин ҷумла метавон мусташриқини рус Н.В. Хаников, Г. Вамбери, Н. Ликошин, сиккашиноси рус П.И. Лерх, мусташриқи фаронсавӣ Шарл Шефер, мусташриқи амрикоӣ Ричард Фрай, олимони мисрӣ Амин Абдулмаҷид Бадавӣ ва Насруллоҳ Мубашшир ат-Тирозӣ, олими ўзбекистонӣ А. Расулов ва аз олимони эронӣ Мударрисӣ Разавиरो метавон ном бурд. Аввалин нафаре, ки ин китобро ба забони тоҷикӣ ба таъб расонид, Н. Қосимов мебошад.

Бояд зикр намуд, ки “Таърихи Бухоро” аз ҷумлаи кутуби арзишманди таърихии маҳаллӣ буда, онро Абӯбақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар ибни Закариёи Наршахӣ дар соли 332 ҳиҷрии қамарӣ ба номи амир Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ ба забони арабӣ навиштааст. Баъдан ин китобро Абӯнаسر Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Насри Қубовӣ ба далели ин ки “бештар кас ба хондани китоби арабӣ рағбат нанамоянд”, бо дархости дӯстонаш онро ба

форсӣ тарҷума кард ва матолибе аз онро, ки “бар он маслиҳате бозбаста набуд ва низ табиатро аз хондани он малолат афзудӣ”-ро аз он ҳазф намуд ва ба ҷои он баъзе маълумотҳоро аз кутуби дигар, мисли “Ҳазоин-ул-ъулум” ба он афзуд ва ҳаводиси нотамоми рӯзгори Нӯҳ ибни Наср ва умарои баъди ӯро идома дод. Бори дигар дар соли 574-и ҳиҷрии қамарӣ (охири асри X) Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умари Бухорӣ ин тарҷумаро кӯтоҳ кард. Баъди Муҳаммад ибни Зуфар шахси номаълуме бори дигар ин китобро таҳрир намуда, ҳаводисе назари истилои султон Муҳаммади Хоразмшоҳ дар соли 604 қамарӣ бар Бухоро ва ғалабаи лашкари муғул ва тасхири Бухоро аз тарафи Чингизхон дар соли 616 қамариро ба он афзудааст, ки аз ин таҳрири ахир нусхаҳои мутааддиде дар китобхонаҳои олам ниғаҳдорӣ мешавад. Таърихи Бухоро аз ҳайси мазмуну муҳтаво аз авзои пойтахт ва таърихи Сомониён аҳамияти вижае дорад.

Ҳадафи асосии кори таҳқиқотӣ дар таҳлили ҳамачонибаи забоншиносӣ ва ошкор намудани хусусиятҳои грамматикӣ ва луғавии феълҳои забони адабии давраи классикӣ дар мисоли маводи матни «Таърихи Бухоро» аст. Мутобиқ ба ҳадафи мазкур дар диссертатсия ҳалли чунин масоил муҳим шуморида мешавад:

- чамъоварӣ ва банизомдароварии маводи феълӣ дар асоси матни «Таърихи Бухоро» бо назардошти намунаҳо аз осори дигар;
- ба амал овардани таснифи луғавӣ-маъноии феълҳои асар, бар пояи мансубияти онҳо ба гурӯҳҳо ва зергурӯҳҳои муайяни луғавию маъноӣ;
- ба амал овардани таҳлили оморӣ ва корбурдии феълҳои матни мавриди истифодаи асар;
- муқаррар намудани вижагиҳои хосси феълҳои матни асар, ки дар замони муосир аз истифода баромадаанд;
- нишон додани усули рушди минбаъдаи категорияҳои грамматикии феъл, таҳаввули замонӣ ва хусусиятҳои он;
- таҳлили ҷиддии сохтори грамматикии феълҳо ва ошкор кардани асосҳои типии сохтори онҳо;

- таҳқиқи унсурҳои калимасозии феълӣ ва нақши онҳо дар ғановати таркиби луғавии забони тоҷикӣ;

- ошкор намудани нақши феълҳои ёвар ва маҳдудии амалкарди онҳо дар сохти феълҳои таркибӣ; ошкор намудани вижагиҳо ва типҳои луғавӣ-грамматикии онҳо.

Навгонии илмӣ дар диссертатсия. Навгонии илмии диссертатсия, қабл аз ҳама, дар он аст, ки бори аввал қорбурди феъл дар мисоли яке аз матнҳои тарҷумайи форсии «Таърихи Бухоро»-и Абӯбакри Наршахӣ, ки аз ҷумлаи матнҳои қуҳани асарӣ мазкур аст, аз нигоҳи забоншиносӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст.

Инчунин, дар диссертатсия ба таври мушаххас бори нахуст ба таҳлили системавӣ амиқи хусусиятҳои фарқкунандаи забонии матни тарҷумавӣи форсии «Таърихи Бухоро» пардохта шудааст.

Равиши таҳқиқ. Равиши таҳқиқ дар диссертатсия бо усули синхронӣ сурат гирифта, дар мавридҳои лозимӣ аз усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ ва муқобалаии таҳлили сохторӣ, луғавӣ-маъноӣ ва решашиносӣ бар пояи таҳлили синхронӣ истифода гардидааст.

Ҳадафи асосии қори таҳқиқотӣ дар таҳлили ҳамаҷонибаи забоншиносӣ ва ошкор намудани хусусиятҳои грамматикӣ ва луғавӣи феълҳои забони адабии давраи классикӣ дар мисоли маводи матни «Таърихи Бухоро» аст. Мутобиқ ба ҳадафи мазкур дар диссертатсия ҳалли чунин масоил муҳим шуморида мешавад:

- ҷамъоварӣ ва банизомдароварии маводи феълӣ дар асоси матни «Таърихи Бухоро» бо назардошти намунаҳо аз осори дигар;

- ба амал овардани таснифи луғавӣ-маъноӣи феълҳои асар, бар пояи мансубияти онҳо ба гурӯҳҳо ва зергурӯҳҳои муайяни луғавӣю маъноӣ;

- ба амал овардани таҳлили омӯрӣ ва қорбурдии феълҳои матни мавриди истифодаи асар;

- муқаррар намудани вижагиҳои хосси феълҳои матни асар, ки дар замони муосир аз истифода барномадаанд;

- нишон додани усули рушди минбаъдаи категорияҳои грамматикӣи феъл, таҳаввули замонӣ ва хусусиятҳои он;

- таҳлили ҷиддии сохтори грамматикӣи феълҳо ва ошкор кардани асосҳои типӣи сохтори онҳо;

- таҳқиқи унсурҳои калимасозӣи феълӣ ва нақши онҳо дар ғановати таркиби луғавӣи забони тоҷикӣ;

- ошкор намудани нақши феълҳои ёвар ва маҳдудаи амалкарди онҳо дар сохти феълҳои таркибӣ; ошкор намудани вижагиҳо ва типҳои луғавӣ-грамматикӣи онҳо.

Навгонии илмӣ дар диссертатсия. Навгонии илмӣи диссертатсия, қабл аз ҳама, дар он аст, ки бори аввал корбурди феъл дар мисоли яке аз матнҳои тарҷумаи форсии «Таърихи Бухоро»-и Абӯбакри Наршаҳӣ, ки аз ҷумлаи матнҳои куҳани асари мазкур аст, аз нигоҳи забоншиносӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст.

Инчунин, дар диссертатсия ба таври мушаххас бори нахуст ба таҳлили системавию амики хусусиятҳои фарқкунандаи забонии матни тарҷумавӣи форсии «Таърихи Бухоро» пардохта шудааст.

Равиши таҳқиқ. Равиши таҳқиқ дар диссертатсия бо усули синхронӣ сурат гирифта, дар мавридҳои лозимӣ аз усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ ва муқобалаӣи таҳлили сохторӣ, луғавӣ-маъноӣ ва решашиносӣ бар пояи таҳлили синхронӣ истифода гардидааст.

Ҳадафи асосии кори таҳқиқотӣ дар таҳлили ҳамаҷонибаи забоншинохтӣ ва ошкор намудани хусусиятҳои грамматикӣи ва луғавӣи феълҳои забони адабии даврони классикӣ дар мисоли маводи матни «Таърихи Бухоро». Мутобиқ ба ҳадафи мазкур дар рисола ҳалли чунин масоил муҳим шуморида мешавад:

- ҷамъоварӣ ва банизомдароварии маводи феълӣ дар асоси матни «Таърихи Бухоро» бо назардошти намунаҳо аз дигар осор;

- ба амал овардани таснифи луғавӣ-маъноӣи феълҳои асар, бар пояи мавҷудияти онҳо ба гурӯҳҳо ва зергурӯҳҳои муайяни луғавию маъноӣ;

- ба амал овардани таҳлили оморӣ ва корбурдии феълҳои матни мавриди истифодаи асар;
- муқаррар намудани вижагиҳои хосси феълҳои матни асар, ки дар замони муосир аз истифода баромадаанд;
- нишон додани усули рушди минбаъдаи категорияҳои грамматикӣ феъл, таҳаввули замони ва хусусиятҳои он;
- таҳлили ҷиддии сохтори грамматикӣ феълҳо ва ошкор кардани асосҳои типӣ сохти онҳо;
- таҳқиқи унсурҳои асосии калимасозӣ ва ошкор намудани саҳми онҳо дар ғановати таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ;
- ошкор намудани нақши феълҳои ёвар ва маҳдудии амалкарди онҳо дар сохти феълҳои таркибӣ; ошкор намудани вижагиҳо ва типҳои луғавӣ-грамматикӣ онҳо.

Навгонии илмӣ дар рисола. Навгонии илмӣ рисола қабл аз ҳама дар он аст, ки бори аввал яке аз матнҳои тарҷумаи “Таърихи Бухоро”-и Абӯбакри Наршаҳӣ, ки аз ҷумлаи матнҳои кӯҳани асари мазкур аст, аз нигоҳи забоншиносӣ дар мисоли феъл мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст. Инчунин дар рисола ба таври мушаххас ба баъзе шаклҳои грамматикӣ (мисли “алиф”-и дуо, “йо”-и ҳикоят) ишора шудааст, ки ба соҳибзабонони забони муосири тоҷик ноошноӣ ва баръакс баъзе шаклҳои грамматикӣ мисли шакли навҳои гуногуни замони гузаштаи давомдор, ки дар матни асар ва матни китобҳои то замони таълифи асари мазкур мушоҳида намешаванду дар китобҳои дар садсолаи ахир нашргардида ба назар мерасанд ва инчунин дар гуфтори рӯзмараи мардум мавриди истеъмол қарор доранд.

Рабиши таҳқиқ. Рабиши таҳқиқ дар диссертатсия бо усули синхронӣ сурат гирифта, дар мавридҳои лозимӣ аз усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ ва муқобалаии таҳлили сохторӣ, луғавӣ-маъноӣ ва решашиносӣ бар пояи таҳлили синхронӣ истифода гардидааст.

Аҳамияти назарии диссертатсия дар он зоҳир мешавад, ки мавод ва натиҷаи таҳқиқоти мазкур метавонад дар мураттаб намудани қонунмандии

низомии феълҳои забони тоҷикӣ ва таърихи ташаккул ва рушди онҳо ва ҳамчунин, омӯхтани давраҳои алоҳидаи рушди забони форсии тоҷикӣ муфид воқеъ гардад. Хулосаҳои назариявии корро метавон дар тавзеҳоти луғавӣ-грамматикӣ ва сохтори феълҳои марҳилаи оғозини давраи нави ташаккули забони тоҷикӣ ва муқобалаи он бо маводи забонии осори асрҳои минбаъда, бахусус забони адабии муосири тоҷик истифода кард.

Аҳамияти амалии натиҷаи пажӯҳиш дар он зухур меёбад, ки натоиҷи онро метавон дар тартиб додани луғатҳои тафсирий, тарҷумавӣ ва калимасозии забони тоҷикӣ ва ҳамчунин дар таълифи китобҳо ва дастурҳои таълимии марбут ба грамматика ва таърихи забони адабии тоҷикӣ истифода кард. Маводи аз ин таҳқиқ бадастомада метавонад дар макотиби олӣ зимни таълими курси морфология ва хондани семинарҳо ва курсҳои махсуси марбут ба марҳилаҳои инкишофи забони адабии тоҷикӣ истифода намуд.

Нуктаҳои зерин ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

- таъкид мегардад, ки феълҳои содда дар матни «Таърихи Бухоро» дар муқоиса ба феълҳои сохта ва феълҳои таркибӣ нақши боризтаре доранд, биноан бисёре аз онҳо сермаъно ба назар мерасанд;

- тазаккур дода мешавад, ки дар асар дар баробари феълҳои аслий лексикаи феълии иқтибосӣ аз арабӣ низ истифода шудаанд, аммо ба сурати кулӣ феълҳои матн саршор аз унсурҳои тоҷикӣ (форсӣ) аст;

- муқаррар мегардад, ки баъзе аз категорияҳои грамматикӣ, аз қабили “алиф”-и сиғаи нидо ва “йо”-и ҳикоят, ки дар матни «Таърихи Бухоро» истифода шудаанд ва дар замони муосир аз истеъмол баромадаанд;

- нишон дода мешавад, ки шакли сифати феълии замони гузашта, ки ба воситаи он феълҳои тасрифшаванда тавассути пасванди –гӣ сохта мешавад, дар кутуби асрҳои баъд ба назар мерасанд ва дар “Таърихи Бухоро” намунаи он ба назар намерасад;

- ибраз мегардад, ки тағйироти дар низоми феъл баамаломада чузъй буда, дар умум хусусиятҳои грамматикӣ ва шаклҳои асосии феълҳои забони тоҷикӣ устувории худро нигоҳ дошта, то замони муосир ҳифз шудаанд;

- дар заминаи таҳлили маҷмӯии мавод аз назари муқоисаи хусусиятҳои грамматикӣ феъл дар марҳилаҳои гуногуни рушди забони адабии тоҷикӣ нишон дода мешавад, ки шаклҳои асосии грамматикӣ ва меъёри феъл бетағйир то замони муосир расидааст.

Сатҳи эътимоднокӣ ва муаррифии мавзӯ. Хулосаҳои аввалияи таҳқиқи мавзӯи мазкур дар шаклҳои маърузаҳо ва гузоришҳои илмӣ дар конференсияҳои илмӣ, семинарҳои назариявӣ ва мизҳои гирди баргузоршуда дар ДДОТ ба номи С. Айнӣ (2014, 2015, 2016, 2017, 2018), ТНУ (2014, 2015, 2017, 2018), Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода (2014), Донишкадаи давлатии исломии Тоҷикистон ба номи Имоми Аъзам (2015), Институтҳои забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон (2018) ифода ёфтаанд.

Варианти русии матни диссертатсияи мазкур дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ (ҷаласаи № 7 аз 25.02.2017), ҳамчунин дар сексияи забоншиносии назди Шӯрои ДДОТ ба номи С. Айнӣ (аз 28.06.2017, ҷаласаи № 2); ва ҳамчунин варианти тоҷикӣ диссертатсия санаи 28.01.2019, ҷаласаи № 6 дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи С. Айнӣ ва сексияи забоншиносии назди Шӯрои диссертатсионии БД.КОА-028 оид ба ҳимояи диссертатсияҳои доктори фалсафа (PhD) дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ (ҷаласаи № 8 аз 7.02.2019) муҳокима шуда, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Муҳтавои асосии диссертатсия дар як монография ва 10 мақолаи илмӣ, ки аз он 8-тоаш дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и ФР ва КОА-и ҚТ нашр шудаанд, инъикос ёфтааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия дар ҳаҷми 171 саҳифаи чопи стандартии компютерӣ навишта шуда, аз муқаддима, се боб, хулоса, феҳристи адабиёт ва замима иборат аст.

БОБИ 1. ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОИИ ФЕӢЛ ДАР “ТАӢРИХИ БУХОРО”-И НАРШАӢӢ

Дар ин боб масоили мубрами марбут ба воҳидҳои луғавии забон (муродифот, мутаозод, ҳамгун, сермаӢноӣ, сатҳи корбурди феӢлҳо) дар мисоли феӢлҳои дар “ТаӢрихи Бухоро” зикр гардида, мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Бояд гуфт, ки яке аз масъалаҳои илман ҷолиби диққат мақоми феӢл дар забонҳои олам низ буда, феӢлҳо вобаста ба навъи сохтори забон дар ҳар забон ҷойгоҳи гуногун доранд ва на дар ҳама забон мисли забони тоҷикӣ мақоми муҳимтаринро дар байни ҳиссаҳои нутқ касб менамояд. Бахусус дар забонҳои ҳуҷӣ, хитӣ, индонезӣ ва монанди инҳо, баръакси забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ва бисёре аз забонҳои хонаводаи ҳиндуавруҷӣ, хусусиёти маӢноӣ ва категорияҳои грамматикӣ феӢл кам ба назар мерасад, ки ҳамчун ҳиссаи нутқ тафовут ва аҳамияти мақоми онро дар байни дигар ҳиссаҳои нутқи забон коста мегардонад. Муайян намудани марзи маӢноии феӢл дар забон низ яке аз масоили баҳсталабест, ки то кунун ҳалношуда боқӣ мемонад. Чунин ҷанбаҳои феӢл ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ дар боби мазкур мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

1.1. Назари пажӯҳишгарон доир ба феӢл

Дар забоншиносӣ феӢлро ба таъбирҳои гуногун тавсиф намудаанд, ки метавон бо чанде аз намунаҳо, ки ба феӢли забони тоҷикӣ мувофиқат намояд, масъаларо ҷамъбаст намуд, зеро феӢл вобаста ба хусусиёти гуногуни забонӣ метавонад шаклҳои гуногун дошта бошад. Масалан феӢл дар “Лингвистический энциклопедический словарь” (Фарҳанги энциклопедии забоншиносӣ) чунин таъриф шудааст: “ФеӢл ҳиссаи нутқест, ки маӢноҳои грамматикӣ амал (аломати ҳаракат, воқеъшавӣ дар яке аз замонҳо ва ғ.)-ро ифода мекунад” [53, 104].

Феълро дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” чунин таъриф намудаанд: “Феъл чунин ҳиссаи мустақили нутқ мебошад, ки амал ва ҳолату вазъиятро ҳамчун амал ифода мекунад ва дорои категорияҳои хосси худ мебошад” [23, 172].

Феъл бо мундариҷаи худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ хусусиятҳои фарқкунанда дошта, мафҳумҳои таъсиру ҳаракат, амалиёт ва тағйири аломатро мефаҳмонад ва маъноҳои зиёди луғавию грамматикӣ дорад, зеро он унсури серистеъмол ва сермаъноӣ забон ба шумор меравад.

“Феъл таҳкурсии бинои забон аст ва бояд ҳаматарафа омӯхта шавад, зеро аслан табиат ва маҷрои зиндагиро бе феъл тасвир кардан мумкин нест. Хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ феъл дар ин маврид мавқеи муҳим доранд. Чузъҳои луғавӣ дар маъноӣ феъл мақоми худро доранд ва ҳамеша бо чузъҳои грамматикӣ ва луғавӣ-грамматикӣ дар таъсири мутақобилаанд” [23, 52]. Воқеан ҳам чунин аст, агар дар забоне феъл сохтори муайян ва низоми муайян надошта бошад, пас метавон гуфт, хусусиятҳои грамматикӣ он дар ҳоли завоҷ қарор дорад ва ё он забонро забони миранда унвон намуд. Аз ин ҷиҳат омӯхтани феъл басо муҳим аст.

Ҳусайн Имоди Афшор феълро чунин таъриф намудааст: Феъл калимае аст, ки бар кардани коре ё рӯй додани амре ё доштани ҳолате ё пазируфтани сифате дар яке аз замонҳо далолат кунад [171, 124]. Чун: хонд, буд, шуд ва монанди инҳо.

Дар “Давраи комили грамматикӣ забони форсӣ” феълро чунин шарҳ додаанд: Феъл дар истилоҳ калимае аст, ки далолат кунад бар ҳусули маънии масдар ва ҳудуси он аз зоте дар яке аз замонҳои сегона: гузашта, ҳол, оянда [220, 123].

Муҳаққиқи эронӣ Ҳасан Анварӣ феълро чунин тасвир намудааст: “Феъл дар ҷумла ҷойгоҳи хабарро ишғол мекунад, яъне ё ба мубтадои ҷумла мутобиат менамояд, ё худ калимаеро ба таври мустатир (ҳамчун ҷонишин, қоиммақом – Р.Б.) ба мубтадои хабари ҷумла будан далолат мекунонад “ва ба

танҳой ё ба кумаки вобастаҳое, дар они воҳид ағлаб ба чаҳор мафҳум далолат мекунад: 1) мафҳуми шахс; 2) мафҳуми ифрод ё ҷамъ; 3) мафҳуми замон; 4) яке аз мафҳумҳои зер ба сурати мусбат ё манфӣ” [174, 23]. Ва ин чаҳор мафҳумро ҳангоми ифодаи чунин маъноҳо инъикос менамояд:

а) анҷом додан ё гирифтани коре: Саид китобро бурд (набурд). Шиша шикаст.

б) воқеъ шудани кор бар касе ё чизе: Алӣ кушта шуд.

в) пазируфтани ҳолате ё сифате: Ҳаво сард шуд. Муҳсин бемор шуд. Гунаҳкор маҳкум шуд.

г) вуҷуд доштан: Он ҷо чизе ҳаст. Дар утоқ касе нест.

Забоншинос Б. А. Илиш ҳар калимаи ба ягон намуди феъолият далолаткунандаро феъл ҳисобида, феълро дорои категорияҳои морфологии замон, намуд, сифа, тарз, шахс ва шумора медонад [37, 31].

Сухани муҳимтарин ва ҷамъбаस्तкунандае, ки забоншиносон доир ба феъл баён менамоянд, ин аст, ки феъл ҳар навъ муомилаеро ҳамчун амал ифода менамояд. Вале муайян намудани марзи маъноии ин муомила ва сохти грамматикӣ он дар забонҳои дунё мутахассисини соҳаро ба афқору назариёти аз ҳам мутафовит ҷудо намудааст ва онҳо дар мавриди таснифи маъноии феъл назари гуногун доранд ва яке ба ду даста дигаре ба даҳ даста тасниф намудаанд. Сохти грамматикӣ феъл низ дар забонҳои олам яксон нест, масалан, агар муҳимтарин хусусияти феъл дар забонҳои арабӣ, форсӣ-тоҷикӣ, русӣ, англисӣ, фаронсавӣ, туркӣ ва ғайра ифодаи маъно дар яке аз замонҳо (гузашта, ҳол, оянда) бошад, пас дар баъзе забонҳои дигар мисли хитойӣ, индонезӣ ва монанди инҳо феълро аз назари сохт бо дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ кардан имкон надорад, ва замони грамматикӣ, ки дар бештари забонҳо ҳосси феъл аст, дар забони калифорниёӣ хупой¹ замони грамматикӣ ҳоси исм мебошад [224, 89], ин дар ҳолест, ки аксари забонҳои олам замони грамматикӣро тавассути феъл ифода менамоянд. Ва ё феъл дар забони серистеъмомлтари-

¹ Bamileke-Dschang

ни олам – хитой фақат аз назари маъно шинохта мешавад, зеро калимаи феълӣ дар ин забон мафҳумҳои замон, чинсият, тарз, намуд, сиға ва амсоли онро бо роҳи грамматикӣ ифода наменамояд.

Ҳар феъле дар забони форсӣ-тоҷикӣ дар ҳар яке аз замонҳои сегона шаш сиға (шакл) дорад, ки ба се шахси муфрад ва се шахси чамъ нисбат дода мешавад, ки бояд битавонем аз рӯи яке аз онҳо сиғаҳои дигарро пайдо кунем [198, 23].

Дар мавриди ташреҳ ва таҷзияи феъл Муҳаммадҷавод Шариат чунин мегӯяд, ки: “Аввал навъи онро аз назари замон (мозӣ, музореъ, оянда) таъйин мекунем ва агар мозӣ ё музореъ бошад, қисми онро (мутлақ, истимрорӣ...) муайян менамоем, сипас чандум шахс ва он гоҳ муфрад ва чамъи онро. Он гоҳ онро аз назари мутаъаддӣ ва лозим (гузаранда ва монда – Р. Б.) мавриди баҳс қарор медиҳем ва агар мутаъаддӣ бошад, маълум ва маҷҳули он муайян мешавад, сипас содда ва мураккаби онро аз рӯи масдараш мушаххас мекунем” [198, 168].

1.2. Дарачаи корбурди феълҳо дар “Таърихи Бухоро”

Дар аксари забонҳои олам феъл муҳимтарин рукни грамматикӣ онро ташкил медиҳад ва он дар забони форсӣ-тоҷикӣ ҳиссаи нутқест, ки амал, ҳолат, вазъият, вучудият, муносибатро дар яке аз се замон (гузашта, ҳозира, оянда) ифода намуда, бештарин категорияҳои грамматикӣ дар худ фаро гирифтааст. Дар забон микдори феълҳо кам нест, бинобар ин метавон онро ба гурӯҳҳои мухталифи луғавӣ тақсимбандӣ намуд, ки яке аз ин таснифҳо таснифи истеъмолӣ аст. Феълҳои дар “Таърихи Бухоро” зикршударо аз назари истеъмол метавон ба ду гурӯҳ чудо намуд: умумиистеъмол ва камиистеъмол.

Феълҳои серистеъмол чунин хусусият доранд, ки дар ҳаёти рӯзмарраи мардум ба таври фаровон истеъмол мегарданд; барои ҳамаи соҳибзабонон (новобаста аз нисбиятҳои лаҳҷавӣ) фаҳмо мебошанд; барои ҳамаи услубҳои

забон баробар хидмат менамоянд; агар забон рӯ ба таҳаввул ва дигаргунӣ ниҳад онҳо аз ҳама охир ба тағйирот дучор мешаванд. Чун забони муосири тоҷик давоми бевоситаи ҳамон забонест, ки аз ихтилоти лаҳҷаҳои мухталифи забонҳои мухталифи эронии мавҷудаи эронии миёна дар Осиёи Марказиву Ҷануб-ғарбӣ ва баъдан калимоти иқтибосии арабӣ (пас аз ихтилоти фарҳанги исломӣ бо фарҳанги эронӣ ва шаклгирии фарҳанги исломӣ-эронӣ) дар заминаи дастури забони паҳлавӣ дар асри IХ-Х ташаккулёфта иборат мебошад ва дар тӯли ин муддатҳо ба тағйироти назаррасе дучор нагардидааст, афзоли серистеъмоли марҳилаи аввал (асри XI) дар мисоли “Таърихи Бухоро”-и Наршахӣ ва ин замон (забони адабии муосир) новобаста аз мансубияти замонӣ ва шевай 90% муштарак ҳастанд. Бинобар ин, мо бештар рӯи хусусиятҳои ҷудогона таваққуф хоҳем кард ва барои саҳеҳтар ошно гардидан мо чадвали зеринро, ки дар он миқдори истифодаи ҳар як феъл¹ бо рақами тартибии он бо назардошти асосҳои замонӣ (ба истиснои феълҳои таркибӣ) таҳия гардидааст, ба маъраз гузоштем (ниг. замима, чадвали 1).

Дар тасниф ва таҳлили феълҳои дарасарёдшуда аз назари истеъмом мо асосҳои феъли забони тоҷикиро ба назар гирифта, онро ба ду қисмат ҷудо намудем: а) феълҳои аз асоси замони гузашта шаклгирифта; б) феълҳои аз асоси замони ҳозира шаклгирифта. Ҳар феълро бо асос зикр кардан, ба он сабаб, ки масдар худ муштак буда, дар заминаи асоси замони гузаштаи феъл сохта мешавад ва анвои гуногуни феълӣ низ дар заминаи асосҳои феълӣ сохта мешаванд, дар ҳоле ки байни асосҳои феълҳои аслии забони тоҷикӣ (форсӣ) иртиботи муназзаме вучуд надорад. Дар Таърихи Бухоро 93 феъли содда, 41 феъли сохта ва дар маҷмӯъ бо назардошти шаклҳои гуногуни грамматикӣ садҳо феъли таркибӣ, ки тақрибан нисфи маҷмӯи феълҳои асарро ташкил менамоянд, мушоҳида мешаванд.

1.2.1. Хусусиятҳои семантикии феълҳои серистеъмом дар асар

¹ Дах феъли серистеъмом дар “Таърихи Бухоро”

Феълҳои серистеъмоли “Таърихи Бухоро”-ро бо назардошти хусусиёти маъноӣ метавон ба ду даста чудо намуд: аввалан, гурӯҳи феълҳои, ки чун феъли ёвар истеъмом гардидаанд, мисли: будан, шудан, кардан ва ғ.; дувум, гурӯҳи феълҳои, ки ҳамчун феъли мустиқил истеъмоли фаровондоранд, мисли: гуфтан, омадан, рафтан, фармудан ва ғ. Бояд хотиррасон намуд, ки феълҳои ёвар ва модалӣ на ҳамеша ҳамчун феъли ёваранд, балки дар баъзе ҳолатҳо ҳамчун феъли мустиқил ба назар мерасанд. Шарҳи маъноҳои истеъмолии баъзе феълҳои серистеъмоли асар:

1.2.1.1. Феъли **кардан** (کردن) аз ҷумлаи серистеъмомтарин феъл дар асар буда, аз назари баромад аслии тоҷикӣ ба шумор меравад ва дорои хусусияти сермаъноӣ низ мебошад. Дар фарҳанг чунин тавзеҳ ёфтааст: 1. ба ҷо овардан, анҷом додан (кореро); 2. сохтан, бино кардан; 3. ҳамчун феъли ёридиҳанда феъли таркибии номӣ месозад [140, 596]. Феъли **кардан** дар “Таърихи Бухоро” аз ҳама бештар чун феъли ёвари феълҳои таркибӣ истифода гардидааст ва ҳамчун феъли мустиқил дар ду маврид истеъмом гардидааст, ки ба чунин маъноҳо омадааст:

а) номидан, гуфтан:

Араб пеш аз ин товуҷ надида будаанд, чун дар он ҷо товуҷи бисёр дидаанд, номи он деҳро “Зот-ут-тавоиҷ” карданд ва номи аслии ӯ Бухорост [80, 22].

б) сохтан, тайёр кардан:

...он ҷумларо вақф кард бар рабате, ки карда буд [80, 29].

1.2.1.2. Феъли **омадан** (آمدن) низ аз ҷумлаи феълҳои аслии тоҷикӣ ва серистеъмоли китоби мазкур буда, дар асоси замони гузашта 190 маротиба дучор мегардад. Феъли **омадан** дар фарҳанг [140, 28] чунин тафсир гардидааст: 1. ба ҷое ворид шудан, ба ҷое расидан; муқобили рафтан; 2. расидан; 3. фаро расидан; 4. шудан; лозим омадан, наздик омадан, дучор омадан, ҷамъ омадан; 5. бо исмҳои маъноӣ омада, воқеъ шудани ҳолате ё ҳодисаеро мефаҳмонад. Ин феъл дар “Таърихи Бухоро” ба чунин маъноҳо омадааст:

а) ворид гардидан, расидан:

*...ва зикри аҳодисе, ки дар фазилати Бухоро **омадааст** аз расул [80, 1]. Ва ба рӯзгори ӯ араб ба Бухоро **омадан** гирифтанд [80, 14]. Ба ҳадисе номи Бухоро ба тозӣ “Фохира” **омадааст** [80, 43]. Гуфт: расулро дидам, бар ҳамон шутуре, ки дар хабар **омадааст** [80, 92].*

б) омадан, вориди маконе шудан:

*Дар талаби илми ҳадиси пайғомбар салла-л-Лоҳу ғалайҳи васаллам буд ва шогирдӣ кард ва боз ба Бухоро **омад** ва узлат ихтиёр кард, то охири ҳаёт [80, 6]. Мардумон аз ҷониби Туркистон **омадандӣ** [80, 8]. Рӯзи дигар қавми дигар **омадандӣ** ва бар ҳамин сифат хидмат кардандӣ, чандоне ки навбат ба ҳамин қавм боз расидӣ [80, 15].*

в) равон шудан, чорӣ гардидан, маҷро гирифтан:

*Об бисёр **меомад** ва гили бисёр меовард, то ба Битак ва Фараб расид ва он об дигар боздошт ва ин мавзеъ, ки Бухоро аст, андаке оканда шуд ва замин рост шуд [80, 7].*

г) ба дунё омадан, таваллуд шудан:

*Ҷро дар ислом писаре **омад** ва ӯро Қутайба ном кард, он дӯстии Қутайба, ки ба ҷои ӯ карда буд [80, 17]. Маҳдиро аз вай ду писар **омад**: яке Мусо ал-Ҳодӣ ва дуввум Ҳорунаррашид [80, 69]. Сомонхудоро писаре **омад**, аз дӯстии ӯ писарро Асад ном кард [80, 96].*

ғ) рафтан:

*Боз берун **омаданд** ва бут харидандӣ ва ба хон рафтандӣ ва ин отаишона то ба вақти ислом ба ҷой буд [80, 43]. Ҳамза пиндошт, ки мардаш ҳамин қадар беи нест, пештар **омад** ва ҳарб кард ва он чаҳорсад мард аз камин берун **омаданд** ва халқе бисёрро ҳалок карданд ва боқӣ ба шаҳр андарбигурехтанд [80, 104]. Ин Абдуллоҳ аз Чайхун бигузашт ва ба Нахшаб ва ба Кеш **омад** ва ҳар ҷой халқро даъват кардӣ ба дини Муқаннаъ [80, 112].*

д) арзиш доштан, арзанда будан, қимат доштан:

*Қимат карданд дувиств ҳазор дирҳам **омад** [80, 73].*

е) мусовӣ будан, баробар омадан:

*Хотун кас фиристод ва амон хост, сулҳ афтод бар ҳазор бори ҳазор дирам **омад** ва мол бифиристод мол бигирифт ва бозгаиш [80, 73].*

Феъли **омадан** чун феъли ёвар истифода гардида, феъли ососиро дар ҳолати мафъулӣ қарор додааст:

*Ва ҳар соле ба ин бозор даҳ ҳазор кас беш ҳозир **омадӣ** [80, 23]. Арслонхон Муҳаммад бинни Сулаймон ба рӯзгори хеш Байкандро иморат фармуд ва мардумон дар вай гирд **омаданд** ва иморатҳои нек карданд [80, 37].*

Феъли мазкур агарчи дар замони муосир низ аз ҷумлаи феълҳои серистеъмол ва сермаъност, аммо ба ду маънои ахир (арзиш доштан, баробар омадан) истеъмол намегардад.

1.2.1.3. Феъли **додан** (دادن) дар луғат ба маънои 1. ба ихтиёри касе вогузоштан, супурдан; бахшидан, ато кардан; 2. *мач.* ба шавҳар додан, ба қайди никоҳи касе даровардан (-и духтаре); 3. *мач.* гуфтан; 4. баровардан; 5. чун феъли ёридиҳанда таркибҳои гуногуни феълӣ месозад; 6. барпо кардан, оростан; 7. ҳамчун феъли ёридиҳанда дар таркибҳои феълӣҳои маънои барои шахси дигар иҷро шудани амалеро ифода мекунад ва ғ. [140, 458].

Феъли **додан** агарчи наздики сад маротиба зикр ёфта бошад ҳам дар асар бештар ҳамчун феъли ёвар истеъмол гардидааст ва чун феъли мустақил фақат ба маънии “ба ихтиёри касе вогузоштан”, “супурдан”; “бахшидан”, “ато кардан” зикр гардидааст:

*Ҳасан бинни Усмонро қазо **доданд** [80, 4]. Ва ҳар боре сулҳ кардӣ ва мол **додӣ** [80, 14]. Ў дар кори мулк нигариш кардӣ ва амру наҳӣ мерондӣ ва онро ки хостӣ хилъат **додӣ** ва онро ки хостӣ уқубат кардӣ [80, 15].*

Феъли **додан** дар забони муосири тоҷикӣ ҳам дар шакли феъли мустақил ва ҳам дар шакли феъли ёвар истеъмоли фаровон дорад.

1.2.1.4. Феъли **гирифтан** (گرفتن) ба маъноҳои 1. чизеро аз ҷое бо даст бардоштан; 2. доштан бо даст, қапидан; 3. қабул кардан, пазируфтан; 4. ишғол кардан, забт кардан; соҳиб шудан, ба даст овардан; 5. рӯёнидан, ба

даст овардан, бардоштан; аз худ кардан, дарёфтан; ҳосил гирифтан; 6. банд кардан, сад шудан, бастан пеши чизеро; 7. ситонидан, зӯран рӯёнидан, рабудан; 8. ба нумув даромадан, нумув кардан, сабзидан, амал кардан: ниҳол гирифт; 9. тарошидан, бурридан; 10. сакта пайдо кардан, лакнат пайдо намудан; 11. сайд кардан, шикор кардан, доштан; 12. воқеъ шудани кусуфу хусуфи Офтобу Мох; 13. зан кардан, ба издивоҷ даровардан; 14. хӯрдан, тановул кардан; нӯшидан; 15. фарз кардан, тасаввур кардан; 16. бо масдарҳо якҷоя омада, сар шудан ва давом доштани амалро мефаҳмонад; 17. дар таркибҳои феълий омада, барои худи шахс иҷро карда шудани амалро мефаҳмонад; 18. ҳамчун феъли ёридиҳанда феълҳои таркибӣ месозад [140, 325].

Феъли **гирифт** дар асар дар ифодаи чунин маъниҳо омадааст:

а) доштан, қапидан; аз худ кардан:

*Чун Шери кишвар ба Бухоро омад ва Абрӯйро дар Байканд **бигирифт** ва банд кард [80, 10]. Амири зангӣ Алӣ халифа буд ва ба фармони султон Санҷар волии Бухоро буд, ӯро **бигирифт** ва бикӯшт ва ҳисорро вайрон кард [80, 49]. Бузургони лашкар бо амир Исмоил гуфтанд: инҳо ки бо мо ҳарб карданд, чун **бигирифтӣ** ҳамаро хилъат додӣ ва бозфиристодӣ [80, 157]?*

б) забт кардан, ишғол кардан, фатҳ намудан, кушодан, соҳиб шудан, тобеъ намудан:

*Ин Вардонхудот бимурд ва Қутайба Бухороро **гирифт** ва ба ҳарб Вардонхудотро аз вилоят берун кард ва чанд бор ӯр аз ин вилоят берун кард, гурехт ва ба Туркистон рафт [80, 16]. Ҳашами Ғуз ҳисор **бигирифтанд** ва Шиҳоби вазирро бикӯштанд ва ҳисор вайрон карданд ва ҳамчунон вайрон бимонд [80, 50].*

в) рӯёнидан, ба даст овардан, бардоштан; аз худ кардан, дарёфтан; ҳосил гирифтан:

*Абӯаҳмад ал-Муваффақ Биллоҳ ин деҳро ба муқотиға дода буд ба Муҳаммад бинни Тоҳир ал-Зоҳирин, ки амири Хуросон буд ва бозфурӯхт ба Суҳайл бинни Аҳмади Доғунӣ ал-Бухорӣ ва баҳо **нагирифт** [80, 24]. Мусалмо-*

нон бисёр ганимат ёфтанд аз силоҳу ҷома ва заринаву симина ва барда **гирифтанд** [80, 73]. Як пойи мӯзаи Хотун бо ҷӯроб **гирифтанд** [80, 73].

г) қабул кардан, пазируфтан:

Вай ин зиё аҳли илмо дод аз он ки ба шаҳр наздик буд, то фуқаҳоро кишоварзӣ осонтар бувад ва ивази он зиёи дуртарро **бигирифт** [80, 56]. Ва бад-он таърих дар дасти мардумон сими Хоразм равон шуда буд ва мардумон он симро ба нохушдилӣ **гирифтандӣ** ва он сими Бухоро аз дасти мардумон берун шуда буд [80, 69]. Аҳли Бухоро **нагирифтанд** [80, 70].

ғ) зан кардан, издивоч кардан:

Муҳаммад ибни Ҷаъфар ривоят кардааст аз Абуалӣ Муҳаммад ибни Ҳорун, ки аз деҳқонони Кеш буд ва гуфт: ҷаддаи ман аз ҷумлаи хотунон будааст, ки Муқаннаъ аз баҳри хеш **гирифта** буд ва дар ҳисор медошт [80, 127].

Чунончи мушоҳида мешавад, феъли **гирифт** дар асар бештар ҳамчун феъли мустақил омадааст ва ҳол он ки дар забони муосири тоҷик ҳамчун феъл мустақилияти он заъф пайдо карда бошад ҳам он аз ҷумлаи феълҳои серистеъмол ва сермаъноӣ забон ба шумор меравад.

1.2.1.5. Феъли даромадан (درآمدن) дар фарҳанг чунин шарҳ ёфтааст: 1. ба дарун омадан, дохил шудан, ворид шудан; 2. қабул шудан, таъйин шудан (ба ягон кор); 3. сар кардан, шуруъ кардан; ба коре иқдом кардан [140, 418].

Феъли **даромадан** дар “Таърихи Бухоро” дар ифодаи чунин маъноҳо омадааст:

Ба дарун омадан, дохил шудан, ворид шудан:

Муҳаммад бинни Ҷаъфар ан-Наршаҳӣ андар китоб овардааст, ки Қутайба бинни Муслим ба Бухоро **даромад** ва Бухороро бигирифт, аҳли Бухороро фармуд, то яке нима хонаҳо ва зиёи хеш арабро доданд [80, 58].

Феъли мазкур бо вучуди серистеъмол будан амалкарди маъноияш дар асар васеъ нест, агарчи дар забони муосир он аз қабилӣ феълҳои сермаъноӣ аст.

1.2.1.6. Феъли баромадан (برآمدن) дар фарҳанг [140, 144] ҳамчунин калимаи аслии тоҷикӣ дар ифодаи 14 маъно шарҳ дода шудааст: 1. берун шудан, хориҷ гаштан, бадар рафтан; муқобили даромадан; 2. боло шудан, баланд шудан (бо зина, ба бом); 3. *тиб.* аз ҷо бечо шудани устухони дасту пой ва ғ. 4. рафтан; 5. расидан; 6. рӯидан, рустан; сабз шудан; 7. шунида шудан, ба гӯш расидан, баланд шудан (мас., садо); 8. пайдо шудан, ёфт шудан; 9. намудор гаштан; 10. тулӯъ кардан; 11. сар задан, ба вуқӯъ пайвастан; 12. содир шудан (мас., фармон, қарор); 13. зухур кардан; 14. бо сифати феълӣ омада, пуррагӣ ва тамомияти амалро ифода мекунад.

Феъли фавқуззикр дар “Таърихи Бухоро” ба чунин маъниҳо истеъмол гардидааст:

а) гузаштани вақт, мурур намудан, тӯл кашидан:

Чун рӯзгор баромад, Абрӯӣ бузург шуд ва зулм пеш гирифт бад-ин вилоят, чунон ки мардум беш сабр натавонистанд кард [80, 9]. Соле чанд баромад, то Арслонхон ободон фармуд кардан [80, 49]. Ҳар ҳафта ба як бор эшонро ба назди хеш хондӣ ва харидорӣ кардӣ, чун нафурӯхтандӣ боз ба зиндон фиристодӣ ва уқубат зиёдат фармудӣ, то понздаҳ сол ба ин баромад [80, 87].

б) тулӯъ кардан:

Чун офтоб баромад, сипас нигарист, қавм ҳозир нашуда буданд, то илм бигӯяд [80, 90].

в) боло шудан, баланд шудан:

Хироҷи Бухоро аз дувист ҳазор дирами нуқра кам чизе буд, ба якбор ҳазор-ҳазор дираму шасту ҳашт ҳазор ва понсаду шасту ҳафт дирам гидрофӣ баромад [80, 71].

Дар асар феълҳои пешвандӣ ё худ сохтаи серистеъмол ба андозаи феълҳои аз назари сохт содда зиёд истеъмол нагардидаанд.

1.2.1.7. Феъли **андаромадан** (اندرآمدن) дар фарҳанг [140, 67] ба чаҳор маънӣ шарҳ дода шудааст: 1. омадан; 2. дохил шудан; 3. фуруд омадан, пойин омадан, расидан; 4. ҳаракат кардан, ҷунбидан.

Феъли **андаромадан** дар асари мазкур дар ифодаи чунин маъниҳо сахм гирифтааст:

а) ворид шудан:

*Баъд аз он ба ҳисор **андаромадӣ** ва хонҳо фиристодӣ ва ҳамаи ҳашамро таъом додӣ [80, 15]. Дар ин сухан буданд, ки Абӯисҳоқ бинни Иброҳим **андаромад** [80, 20]. Ва боз ин мавзеъ отаишона шуд ва рӯзи бозор чун мардум чамъ шудандӣ, ҳама ба отаишона **андаромадандӣ** ва отаишона парастидандӣ [80, 42].*

Феъли мазкур дар асар 13 маротиба фақат ба як маъно истеъмом гардидааст. Феъли **андаромадан** дар замони муосир мисли он рӯзгор (асри Х111) серистеъмом набуда, дар нутқи хатгӣ дар доираи маҳдуд истеъмом мегардад.

1.2.1.8. Феъли **бозомадан** (بازآمدن) дар фарҳанг [140, 220] чунин маънидод шудааст: бозгаштан аз ҷое, гашта омадан:

*Чун он қавм **бозомаданд**, он қавм ки ба Бухоро монда буданд, хидматкорони он қавм шуданд [80, 11]. Ҳафс ҳамчунон мутаворӣ мебудӣ, ки бимурд ва Ҳасан бинни Ало бо бародарони хеш ба Бухоро **бозомаданд** [80, 87]. Чун ӯ ба Мовароуннаҳр омад, бо туркон газот кард ва Фарғонаро бигушод ва эшонро пароканда кард ва ба Самарқанд **бозомад** [80, 98].*

Феъли **бозомадан** дар забони муосири тоҷик аз назари сохт дар шакли феъли сохта ва феъли таркибӣ ба назар расад ҳам истеъмоли фаровон надорад.

1.2.1.9. Феъли **будан** (بودن) беш аз 500 маротиба зикр гардидааст, ки аксаран чун феъли ёвар ва ифодакунандаи маънои грамматикӣ ба мушоҳида мерасад.

Феъли **будан** дар фарҳанг [140, 242] чунин тавзеҳ ёфтааст: 1. вучуд доштан; мавчудият, ҳастӣ; 2. ҳузур доштан; ҳозирӣ; воқеъ гаштан; 3. истиқомат доштан, қарор гирифтан; истодан; 4. банд шудан; 5. ҳамчун феъли ёридиҳанда феълҳои таркибии номӣ месозад.

Феъли **будан** дар “Таърихи Бухоро” ба чунин маъниҳо қорбаст гардидааст:

а) мавчуд будан, мавчудият, ҳастӣ (дар китоб бештар ба ҳамин маънӣ омадааст):

Чун дар он нусхаи арабӣ зикри чизҳое буд, ки бар он маслиҳате бозбаста набуд ва низ табиатро аз хондани он малолат афзудӣ, зикри он чизҳо қарда нашуд [80, 2]. бад-ин вилоят обу дарахтон бисёр будӣ ва дар ин вилоят шикорӣ беш будӣ [80, 8]. Ханӯз ин шаҳр набуд, валекин баъзе аз рустоҳо шуда буд [80, 8].

б) ҳузур доштан, истиқомат доштан:

Зикри ҷамоате, ки дар Бухоро будаанд [80, 3]...бад-ин деҳ ҳаргиз масҷиди ҷомеъ набудааст, то ба рӯзгори малик Шамсуддин Наср бинни Иброҳим бинни Тамғочхон хоҷае будааст аз аҳли ин деҳ, ки ўро хонсолор хондандӣ [80, 26]. Ҳар подшоҳе, ки дар ин вилоят буда, муқом он ҷо сохтааст [80, 37].

1.2.1.10. Феъли **шудан** (شدن) дар фарҳанг чунин маънидод шудааст: 1. гардидан, гаштан; 2. анҷом ёфтан, иҷро гардидан; 3. рафтан, равон гаштан; 4. будан; 5. феъли ёридиҳанда дар феълҳои таркибии номӣ [141, 656]

Феъли **шудан** дар асар ба чунин маъниҳо омадааст:

а) гаштан, гардидан:

Ўро бисёр биёзмуданд ба ришвати пинҳон ва ба ҳар маънӣ, ба ҳеч чизе ҳештанро олуида нақард, балки ҳар рӯз адлу инсоф аз ў зоҳиртар мешуд [80, 5]. Он рӯди азим рӯди Сугд шуд ва ин мавзеи азим Бухоро шуд [80, 8]. Мардум бисёр шуд [80, 8].

б) бино ёфтан, бунёд гардидан, паид омадан:

*Ҳанӯз ин шаҳр набуд, валекин баъзе аз рустоҳо **шуда** буд [80, 8].*

в) боқӣ мондан, ба дунё омадан:

*Муҳаммад бинни Ҷаъфар гӯяд, чун Бедун Бухорохудот бимурд, аз вай писаре **шуд**, ширхора монд, номи ӯ Туғшода [80, 13].*

г) арзиш доштан, қимат доштан, баробар шудан:

*Эшон андар биёбон таом ва алаф намеёфтанд ва он сол қаҳт буд, кор бар эшон душвор шуд, то андар лашкари эшон як ман нон ба се дирам **шуд** [80, 145].*

Феъли **шудан** зиёда аз 280 маротиба зикр гардида, аз ҷумлаи феълҳои серистеъмолтарин ва ҳам сермаъно дар асар ва инчунин дар забони муосир буда, ду маънои ахирии он (боқӣ мондан, арзиш доштан) дар замони мо истеъмол намегардад ва ин ду маънои хусусияти замони маънои феълро бар дӯш доранд.

1.2.1.11. Феъли **гуфтан** (گفتن) дар луғат чунин шарҳ гардидааст: 1. гап задан, ҳарф задан, сухан кардан; ба забон овардан, изҳор кардан, баён намудан; 2. нақл кардан, ҳикоят кардан; ривоят кардан; 4. ба назм даровардан, сароидан; 5. ният кардан, ирода кардан; 6. шуморидан, ҳисоб кардан; 7. фармудан, амр кардан [140, 352].

Ин феъл дар “Таърихи Бухоро” дар ифодаи чунин маъноҳо сахм гирифтааст:

а) баён намудан, ҳарф задан, сухан кардан:

*Муҳаммад бинни Аъян **гуфт**: аз Абдуллоҳи Муборак шунидам, ки Себавайҳ қазои Бухоро кард ва ба ду дирам ҷавр накард [80, 3]. Ҳамчунон карданд ва номи ҳар касе, ки пеши ӯ ёд карданд **гуфтӣ**: нашояд [80, 4]. **Гуфтанд**: хомӯшӣ аз вай, ризо бошад [80, 4].*

б) нақл кардан, ҳикоя кардан:

*Ва чунин **гуфтаанд**, ки ба рӯзгори вай аз вай соибраъйтар касе набуд ва ба асобати раъй мулк медошт ва мардумон ӯро мунқод гашта буданд [80, 14]. Ин қисса дар фатҳи Байканд ва Бухоро **гуфта** шавад [80, 62].*

1.2.1.12. Феъли **рафтан** (رفتن) дар фарҳанг ба чунин тавзеҳ гардидааст: 1. кадам бардошта роҳӣ шудан; муқобили истодан, равона гардидан; муқобили омадан; 2. чой ва макони худро дигар кардан, кӯчидан, сафар кардан; 3. гузаштан, сипарӣ шудан, тай шудан; 4. баромадан, хориҷ шудан; 5. сарф шудан; 6. давом кардан, идома доштан, ба вуқӯъ пайвастан, рӯй додан; 7. мурдан; 8. дар феълҳои таркибӣ ба чои шудан ва кардан меояд [141, 154].

Ин феъл дар асари мазкур ба чунин маъноҳо зикр гардидааст:

а) равона гардидан; муқобили омадан:

*Чун тир шуд, аз қазо афв хост ва ба ҳаҷ **рафт** ва ҳаҷ гузорида ва мудда-те ба Ироқ бошид [80, 5]. Дар он рӯд оби бисёр ҷамъ шуд ва он оби бисёр **бирафт** ва заминро биканд ва гили бисёр берун овард, чунон ки ин мағокҳо оканда шуд [80, 7]. Аз баҳри он ки деҳқонони бузург, ки раиси он тоифа буданд, аз Бухоро **рафта** буданд вайро Чамук ном буд ба забони бухорӣ гавҳаре бувад ва “кат” шаҳр бувад, яъне шаҳри чамук [80, 9].*

б) макони худро иваз кардан:

*Ҷабраил аз онҷо ба Самарқанд **рафт** ва ўро бо туркон ва сапедҷомагон ҳарбҳои бисёр афтод [80, 122]. Чун амир Исмоил хабар ёфт, Бухороро ҳолӣ кард ва ба Фараб **рафт**, аз ҷиҳати ҳурматдошт бародарро [80, 144]. Амир Наср ба Рабанҷан **бирафт** ва кори лашкар бисохт ва бозгаишт ва амир Исмоил пеши вай бозрафт ба деҳи Возбадин ва онҷо ҷамъ шуданд ва ҳарб дарпайвастанд [80, 148].*

в) гузаштан, сипарӣ шудан, тай шудан:

*Амир Наср сухан мегуфт ва об аз чаими ў меборид ва пушаймонӣ мехӯрд, бар он чи **рафта** буд ва бар хунҳои рехташуда [80, 151].*

г) фавтидан, вафот кардан, мурдан,:

*Чун аз дунё **бирафт** писари ў Нӯҳ бинни Наср ба мулк нишаст [80, 172].*

1.2.1.13. Феъли **фиристодан** (فرستادن) аз ҷумлаи феълҳои серистеъмол буда, дар луғат ба маънии равона кардан, гусел доштан, роҳӣ намудан, ирсол

намудан омадааст [141, 403] дар “Таърихи Бухоро” низ бо ҳамин мазмун ворид карда шудааст:

*Пас он мардумон, ки ба Бухоро монда буданд ба наздики меҳтарон кас **фиристонд** ва фарёд хостанд аз ҷаври Абруӣ [80, 9]. Байғу писари худ, ки “Шери кишвар”-ро бо лашқаре азим **фиристонд** [80, 10]. Ин Шери кишварро ин вилоят хуш омад ва ба наздики падар нома **фиристонд** ва ин вилоятро аз падар талабид ва дастурӣ хост то ба Бухоро бошад [80, 10].*

1.2.1.14. Феъли **овардан** (آوردن) ба маънои 1. чизеро ё касеро аз ҷое ба ҷое нақл ё ҳамл кардан, касеро ба ҷое расонидан, ҳозир кардан; муқобили бурдан; 2. феъли ёридиханда дар феълҳои тракибии номӣ [141, 14].

Феъли **овардан** дар “Таърихи Бухоро” чунин маъниҳоро ифода намудааст:

а) зикр кардан, нақл кардан, китобат намудан:

*Чунон гӯянд, ки Муҳаммад бинни Ҷаъфар ан-Наршаҳӣ ин фаслро дар китоб **наовардааст**, аммо Абулҳасан Абдурахмон Муҳаммади Нишобурӣ дар китоби “Ҳазоин-ул-ғулум” чунин **овардааст**, ки ин мавзӯ, ки имрӯз Бухоро аст, Обгир будааст [80, 6]. Муҳаммад бинни Ҷаъфар **овардааст**, ин деҳро амир Исмоили Сомонӣ раҳматуллоҳи ғалайҳ бо ҷумлаи зиёот ва ақаротани он бихарид ва он ҷумларо вақф кард бар работе, ки карда буд [80, 29].*

б) интиқол додан, ҳозир кардан, овардан:

*Шери кишвар кас **фиристонд** ба Чамукат, то он мардумонро, ки аз Бухоро гурехта буданд бо занон ва фарзандон, боз ба Бухоро **оварданд** [80, 10]. Чун духтари малики Чинро ба Бухоро арус **оварданд**, андар ҷиҳози ӯ бутхонае **оварданд** аз Чин ва ин бутхонаро ба Ромишан ниҳоданд [80, 11].*

в) ғанимат гирифтани:

*Аз Самарқанд сӣ ҳазор тан барда кард ва моли бисёр **овард** [80, 78]. Амир Исмоил Алӣ бинни Ҳамдунаро ба Форёб **фиристонд** ва бифармуд, то кордорони Амр Лайсро куштанд ва бисёр мол **биоварданд** [80, 159]. Аз ҳар ҷо*

касони *фиристод то касони Амр Лайсро мекуштанд ва мол меоварданд* [80, 159).

Феъли **овардан** дар забони муосири тоҷик ба маънои ғанимат гирифтани фақат дар сурате истеъмом мегардад, ки ҳамчун таъбири феълӣ ё худ воҳиди фразеологӣ дар шакли **ба даст овардан** ояд.

1.2.1.15. Феъли **фармудан** (فرمودن) дар фарҳанг ба чунин маъноҳо омадааст: 1. амр додан, фармон додан, ҳукм кардан, дастур додан; 2. гуфтан (аз рӯи ҳурмат нисбат ба сухани каси бузургвор гуфта мешавад); 3. супориш додан; 4. феъли ёридиҳанда дар феълҳои таркибии номӣ [141, 389].

Феъли **фармудан** дар асар ба чунин маъноҳо омадааст:

а) амр додан, дастур додан, фармон додан:

Султон фармуд, ки аҳли қазоро неши ӯ ёд кунед [80, 4]. *Чун Шери кишвар ба Бухоро омад ва Абруйро дар Байканд бигирифт ва банд кард ва боз бифармуд, то яке ҷуволро аз кабти сурх пур карданд ва Абруйро дар он ҷувол карданд то бимурд* [80, 10]. *Амир Исмоил фармуд Аҳмад ибни Муҳаммади Лайсро, ки ин мавзеъро ту бигир ва Абулҳасани Оризро бигӯй то ҳар сола бист ҳазор дирам ба вай диҳад* [80, 20].

б) гуфтан:

Ин ҷумла, ки мо ёд кардем, аз онҳоянд, ки пайгамбар салла-л-Лоҳу ғалайҳи васаллам фармуд, ки: “ғуламоу умматӣ ка анбиёи бани Исроил” [80, 6]. *Расул салла-л-Лоҳу ғалайҳи васаллам фармуд, ки Ҷабраил гуфт...* [80, 43]. *Мунодӣ фармуд, ки ҳар ки берун ояд, ӯро амон диҳанд* [80, 107].

1.2.1.16. Феъли **доштан** (داشتن) дар фарҳанг ба чунин маъноҳо тавзеҳ ёфтааст: 1. Доро (молик, соҳиб) будан ба чизе, дар тасарруфи касе будани чизе. 2. гирифтани, қапидани; 3. сайд кардан, ба даст овардан; 4. дастгир намудани, банд кардан; 5. аз ҳаракат боздоштан (аспро, нақлиётро); 6. нигоҳ доштан, ҳифз кардан; 7. ба кор бурдан, истифода бурдан (чизу чораи хона ва асбоби рӯзгорро); 8. чун феъли ёридиҳанда таркибҳои гуногуни феълӣ месозад; 9.

хамчун феъли ёридиҳанда бо масдарҳо омада, феъле месозад, ки муродифи замони ҳозира ва гузашта мебошад [140, 468].

Феъли **доштан** дар асар дар ифодаи чунин маъноҳо истифода гардидааст:

а) нигоҳ доштан, ҳифз кардан:

*Дар вай мардоне будаанд бонемат ва таҷаммул ва аз таҷаммул ҳар касе дар хона яке ва ду товус **медоштаанд** [80, 22]. Дар он Ғаврақ ҷонварони ваҳшӣ **доштӣ**, чун кӯра, гавазнону охувон ва рӯбоҳону хукон ва ҳама омӯхта буданд ва деворҳои баланд бар вай буд, ки натавонистандӣ гурехтан [80, 57]. Ёро Муқаннаъ аз он хондаанд, ки сару рӯи хеш нӯшида **доштӣ**, аз он ки бағоят зишт буд [80, 109].*

б) доро (молик, соҳиб) будан ба чизе:

*Ҳисоре устувор **доштааст**, ончунон ки подшоҳон борҳо ҳисор кардаанд ва рабазе будааст ёро мисли рабази шаҳри Бухоро [80, 34]. Саид бемор шуд, Хотун ба аёдати ӯ даромад, кисае **дошт** пурри зар, даст дар киса кард ва ду чиз аз киса берун кард [80, 76]. Андар шористон мустағаллаҳо **доштааст** [80, 86].*

в) пайрав будан, эътиқод доштан:

*Марде буд аз араб, ба Бухоро бошида ва марде мубориз буд ва мазҳабиши **доштӣ**, мардумонро даъват кардӣ ба хилофати фарзандони амиралмуъминин Алӣ (р) [80, 102].*

1.2.1.17. Феъли **боздоштан** (بازداشتن) ба нигоҳ доштан аз чизе; монев шудан; манъ кардан; хобондан (кореро); пеши роҳи касеро гирифтан; ба истодан маҷбур кардан, нагузоштан тафсир гардидааст [140, 218].

Феъли **боздоштан** дар “Таърихи Бухоро” ба чунин маъноҳо зикр гардидааст:

а) аз ҳаракат бозмондан:

*Об бисёр меомад ва гили бисёр меовард, то ба Битак ва Фараб расид ва он об дигар **боздошт** ва ин мавзеъ, ки Бухоро аст, андаке оканда шуд ва замин рост шуд [80, 7].*

б) манъ кардан, монеъ шудан, пеши роҳи касеро гирифтан; ба истодан маҷбӯр кардан, нагузоштан:

*Чанд бор назди халифа рафтам ва бо халифа сухан гуфтам, маро муҳобати халифа аз он сухан **бознадошт** ва ин ҷо аз ҳайбати эшон сухан натавонистам гуфтан [80, 92]. Ин қавмро Асад ибни Абдуллоҳ аз ислом **бознадошт** ва чун Туғшода бухорохудоҳ бимурд он қавм ба Бухоро бозомаданд [80, 98]. Амир Наср ҳамчунон кард ва он қавмро рӯзгоре дар он ҷо **боздошт**, то онгоҳ ки Бухоро қарор гирифт [80, 143].*

в) ҳифз кардан, нигоҳ доштан:

*Абӯюсуф бо ман нишаст ва маро **боздошт** ва чун об хостам маро ҷуллоб доданд ва дар ҳаққи ман анвоъи эъзоз ва иқром намуданд [80, 162].*

1.2.1.18. Феъли **бардоштан** (برداشتن) дар фарҳанг чунин ташреҳ гардидааст: 1. боло (баланд) кардан (чизеро аз замин); 2. нигоҳ доштан, қуввати ниғаҳдорӣ доштан; 3. ба даст гирифтан; 4. бурдан; гирифта бурдан; 5. ғундоштан, чамъ овардан; 6. хӯрдан, нӯшидан; 7. тоб овардан, тоқат кардан; 8. мувофиқи тобу тавон наомадан; номувофиқ омадан; 9. Гӯру чӯб кардан, дафн кардан; 10. ҳамчун феъли ёридиҳанда бо исмҳо феълҳои таркибӣ сохта, ба маънои оғоз ёфтани сар шудани амал истифода мешавад [140, 138].

Феъли **бардоштан** дар асар ба чунин маъно зикр гардидааст:

а) чудо кардан, задан, бурридан, шамшер задан:

*Ва ҳеҷ сухан нагуфтанд ва шамшерҳо кашиданд ва сари вайро **бардоштанд** [80, 18]. Пас, Муқаннаъ бархост ва нигоҳ кард ва ҳама занонро мурда дид, наздики гуломи худ рафт ва шамшер бизад ва сари вай **бардошт** [80, 128].*

б) гирифтани:

Чунон савоб дид, ки фармуд то он сароро **бардоштан** ва ба ҳисор бурданд ва он мавзеъ хароб бимонд [80, 58]. Ва аз баъди он ба ҳар тараф хироҷи шуда ва баъзе зиё ба об зарқ шуда, султон хироҷ аз он мавзеъ **бардоштааст** ва онро, ки об бурда хироҷи онро низ вазъ кардааст [80, 63]. Ҷабраил иҷобат кард ва лашкар **бардошт** ва бирафт то деҳи Наршах [80, 117].

в) боло (баланд) кардан (чизеро аз замин):

Сари вай бузург буд, чунон ки масал задандӣ ўро байғория ва марде бимнок буд, силоҳ **бардошт** ва шамшер баркашид ва бинишаст [80, 76]. Он қавм сар аз саҷда **бардоштан** бо тарсу бим [80, 126]. Оғози он аз дуккони ҳарисапазе буд ба дарвозаи Самарқанд, ки хокистар аз зери деги ҳариса **бардошт** ва ба бом баровард ва бар боми ў магоке буд, то оканда шуд [80, 171].

г) аз они худ кардан, соҳиб шудан:

Пас он зан дари ҳисор бигушод ва саид Ҳарашӣ даромад ва он хазина **бардошт** [80, 129].

1.2.1.19. Феъли **хостан** (خواستن) дар фарҳанг ба маънои хоҳиш кардан, орзу доштан, талаб кардан тавзеҳ ёфтааст [141, 452].

а) хоҳиш кардан, талаб кардан ва ҳавову ҳавас намудан, майл намудан:

Ў дар кори мулк нигариш кардӣ ва амру наҳӣ мерондӣ ва онро ки **хостӣ** хилъат додӣ ва онро ки **хостӣ** уқубат кардӣ [80, 15]. Он мардумакони деҳ **нахостанд** ва гуфтанд, ки масҷиди ҷомеъ дар деҳи мо рост наёяд ва раво набошад [80, 35]. Сиёвуш **хост**, ки аз вай асаре монад дар ин вилоят, аз баҳри он ки вилоят ўро ориятӣ буд [80, 46].

б) содир намудан, экспорт кардан, интиқол додан:

Он чи аз онҷо **хостӣ**, бештар ҳалвои мағзин будӣ аз дӯшоб карда ва он чи аз он ҷо **хостӣ** бештар қинторӣ будӣ [80, 28].

в) хостгорӣ кардан, талаби издивоҷ кардан:

Чун ба Самарқанд расид, Тугшода Бухорохудо ба наздики ў рафт ва Наср ўро иқромӣ кард ва ҳурмат доштӣ, ки духтари ўро **хоста** буд [80, 98].

Мисолҳои мавриди назари мо гувоҳи онанд, ки феъли **хостан** аз ҷумлаи феълҳои сермаъно будааст, вале дар замони мо маъмулан фақат ба маънои “**талаб кардан**” истеъмом мегардад.

1.2.1.20. Феъли **расидан** (رسیدن) дар фарҳанг ба маъноҳои 1. омадан, ворид шудан; 2. васл шудан, ноил гардидан, даст ёфтан; 3. бархӯрдан, тамос ёфтан, дакка хӯрдан (чизе ба чизе); 4. наздик шудан, фаро расидан; 5. дастрас шудан, маълум гардидан, шунида шудан; 6. кифоя кардан, басанда будан; 7. бархӯрдан (мас., тир ба ҳадаф), задан; 8. даромадан (аз синне ба синне); 9. камол ёфтан, болиғ шудан; 10. пухтан (мева, ҳосили кишт); 11. фарбеҳ (солим) шудан; 12. зан шудан, ба издивоҷи касе даромадан; 13. дамидан, ба тоб омадан (мас., хамир замини қорам) таҷриба гардидааст [141, 150].

а) омадан, ворид шудан:

Об бисёр меомад ва гили бисёр меовард, то ба Битак ва Фараб расид ва он об дигар боздошт ва ин мавзеъ, ки Бухоро аст, андаке оканда шуд ва замин рост шуд [80, 7]. Дар тадорики он буд, ки расиданд [80, 18]. Абӯмуслим раҳимаҳу-л-Лоҳ чун ба Бухоро расидааст, ба ин бошида ва муқом кардааст [80, 32].

б) кифоя кардан, басанда будан:

Сабаби тавонгариӣ эшон кишоварзӣ набудааст, аз баҳри он ки зиёи он деҳ вайрон ва ободони он ба ҳазор ҷуфт нарасидааст [80, 24].

в) дастрас шудан, маълум гардидан, шунида шудан:

Чун ин сухан ба амири Бухоро расид, бигуфт: чунон аст, ки доништааст [80, 60]. Ин хабар ба Абӯмуслим расид, ӯ Зиёд ибни Солехро бо даҳ ҳазор мард ба Бухоро фиристод [80, 103]. Ин хабар ба амир Наср расид ва ба таъҷил ба Тавовис рафт ва сари роҳ бигирифт [80, 145].

г) ноил гардидан, даст ёфтан:

Абулҳасани Нишобурӣ дар “Ҳазоин-ул-улум” ба тартиб овардааст, чун хилофат ба амралмуъминин Маҳдӣ расид, яъне падари Ҳорунарашид ва ҳеч кас аз хулафои аббосӣ аз вай порсотар набудӣ [80, 64].

1.2.2. Феълҳои камистеъмол

Калимаҳои камистеъмол (лексикаи пассив, луғати ғайрифайол), чунон ки маълум аст, вожаҳои мебошанд, ки доираи танги корбурд доранд. Ба ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ одатан баъзе калимаҳои камистеъмол, истилоҳҳо, феълҳои мансуби касбу ҳунар, феълҳои таърихан маҳдудшуда, ибораҳои феълии шоирона, диалектизмҳо (феълҳои лаҳҷаву шева) ва қисме аз иқтибосот, ки доираи истеъмоли маҳдуд доранд, дохил мешаванд. Феълҳои камистеъмол дар “Таърихи Бухоро” феълҳои мебошанд, ки дар осори хаттии асрҳои XI-XIII кам вомахӯранд ё дар асар аз панҷ маротиба зиёд истеъмол нагардидаанд ва ё онҳо дар забони адабии муосири тоҷик истифода намешаванд.

Намунаи феълҳои камистеъмол, яъне феълҳои мебошанд, ки дар асар истеъмоли маҳдуд доранд ва ангуштшумор ҳастанд, бо қарори зайланд:

1.2.2.1. Феъли андаррафтан (اندر رفتن) феъли камистеъмоли забон буда, дар “Таърихи Бухоро” як маротиба зикр гардидааст. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” шарҳи он баён нагардидааст, вале дар асари мазкур ба маънои “дохил рафтан” омадааст:

Аз деҳқонон ва маликзодагон ба ду саф пеши ӯ ба хидмат биистодандӣ, то офтоб фуру рафтӣ, он гоҳ бархостӣ ва барнишастӣ ва ба кох андаррафтӣ ва онҳо ба ватани хеш ба русто рафтандӣ [80, 15].

1.2.2.2. Феъли бозрафтан (باز رفتن) ба ҷумлаи феълҳои камистеъмол мансуб буда, дар фарҳанг [140, 221] ҳамчун калимаи адабӣ-китобӣ ба маънии рафтан: рафта истодан, восил шудан омадааст, ки дар асари мазкур низ айнан ба ҳамин маъно омадааст:

Амир Наср ба Рабанҷан бирафт ва кори лашкар бисохт ва бозгаишт ва амир Исмоил пеши вай бозрафт ба деҳи Возбадин ва он ҷо ҷамъ шуданд ва ҳарб дарнаивастанд [80, 148].

1.2.2.3. Феъли **андарфиристодан** (اندر فرستادن) дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” оварда нашудааст, вале дар “Таърихи Бухоро” ин феъл ба маънои “ба дохили маконе равона кардани чизе ё касе” истеъмол гардидааст. Хусусияти пешванди андар- он аст, ки бар сари феъли соддае қарор мегирад ва маънои онро ба самти дохили маконе ва ё чизе таҳвил медиҳад.

Мардумони босилоҳ ба он ҷо андарфиристод ва бифармуд то ҳар чӣ меканданд ба чӯб ва най ва хок устувор мекарданд ва мепӯшониданд, то ба зери девори ҳисор бирасиданд ва миқдори панҷоҳ газ ҷой сӯроҳ карданд, бо сутунҳо устуворӣ карданд [80, 118].

1.2.2.4. Феъли **бозфиристодан** (باز فرستادن) дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” зикр нагардидааст, локин дар асар се маротиба зикри он рафта, ки дар ҳар се навбат низ ба маънои “дигарбора фиристодан ба макони қаблан зикраш рафта” омадааст:

Писаръамми вай Муҳаммад бинни Нӯҳро ва Абдулҷаббор бинни Ҳамзаро ба шафоат овард, то ӯро ба Бухоро бозфиристод [80, 140]. Чун бомдод шуд, асиронро бихонд ва ҳар мардеро як ҷомаи карбос дод ва ба Хоразм бозфиристод [80, 142]. Бузургони лашкар бо амир Исмоил гуфтанд: инҳо ки бо мо ҳарб карданд, чун бигирифтӣ ҳамаро хилъат додӣ ва бозфиристодӣ [80, 157]?

1.2.2.5. Феъли **баровардан** (بر آوردن) ба маънои 1. берун кардан, берун овардан; муқобили даровардан; 2. хорич намудан, бадар кардан; 3. боло бурдан, баланд кардан; бурдан; 4. истеҳсол кардан; 5. хонда ба маънояш сарфаҳм рафтан; хонда маънидод карда тавонистан; 6. нашр кардан [140, 143].

Ин феъл дар “Таърихи Бухоро” дар ифодаи маънои “бино кардан”, “сохтан” истифода гардидааст:

Баъд аз он подшоҳи дигар ки шуд, Искаҷқат ва Шарғ ва Ромитан бино кард ва аз баъди он деҳи Вархаишх баровард [80, 11]....Сугдро гонат мекар-

даанд, ба Суғд зане подшоҳ буда, ӯ Суғдро бора **баровардааст**, вилояти Суғд аз туркон амон ёфта [80, 65].

Феъли **баровардан** дар асар ба як маънӣ истифода гардидааст, вале он дар забони муосир бо вучуди феъли камистеъмол будан сермаъно низ ҳаст, чунончи шаш маънои онро ёд кардем.

1.2.2.6. Феъли андаровардан (اندرآوردن) дар фарҳанг чунин тафсир гардидааст: 1. дохил кардан, даровардан, ворид кардан; 2. шурӯъ кардан, сар кардан, оғоз кардан; 3. фуруд овардан, пойин овардан [140, 67].

Феъли **андаровардан** дар асар ба маънии **дохил кардан, даровардан, ворид кардан** омадааст:

*Чун мусалмонон бозгаштанд, эшон низ аз он аҳд бозгаштанд ва боз ба роҳ задан машғул шуданд ва мусалмононро мекуштанд ва киштаҳои сабзи саркашидаро ба ҳисори Наршах **андармеоварданд** [80, 117].* *Аз берунсӯ вакиле будӣ, онҷӣ боистӣ, омода кардӣ, ва гулом аз вай бихостӣ ва ба ҳисор **андаровардӣ** ва боз дари ҳисор барбастӣ то ба рӯзи дигар [80, 125].* *Чун ӯро ба шаҳр **андароварданд**, муаззам ва мукаррам доштанд ва фармуд то аҳли шаҳр зару сими бисёр бар вай нисор карданд [80, 138].*

Феъли **андаровардан** дар замони мо натанҳо феъли камистеъмол, балки феъли матрук низ мебошад. Агар намунаи башуморе аз осори хаттии даврони баъдиклассикӣ истисно карда шавад, пас маълум мегардад, ки шакли **андаровардан** ва пешванди **андар-** аз истеъмол баромадааст ва фақат онро мо дар “осорхонаҳои забонӣ” (фарҳангҳо ва осори пешиниён) дида метавонем.

Ташреҳи феъли **даровардан** тибқи маънидоди фарҳанг [140, 416] чунин аст: 1. дохил кардан, дарун кардан, ворид сохтан, муқобили баровардан; 2. ҳамчун феъли ёридиҳанда дар таркиби ибораҳои мухталиф омада, маъноҳои овардан ва андохтанро медиҳад. Дар асари мазкур низ бо чунин маънӣ зикр гардидааст.

*Амир Исмоил чун ба Бухоро расид аҳли Бухоро истиқбол карданд ба эъзози тамом ӯро ба шаҳр **дароварданд** [80, 141].* *Амир шод ва вайро пеш*

рафт бо сипоҳ ва ба эъзозу иқром ба Бухоро даровард ва бисёр (неъмат) ба назди вай фиристод [80, 153]. Ба шаб ба шаҳри Самарқанд дароварданд, чунон ки аз аҳли Самарқанд ҳеч касро хабар набуд [80, 162].

1.2.2.7. Феъли **даргирифтн** (درگرفتن) дар луғат ба чунин маъно омадааст: 1. оташ гирифтн, шуълавар шудан, сӯхтан; 2. асар кардан, таъсир кардан [140, 111].

Феъли **даргирифтн** дар асар дар ифодаи ду маъно зикр гардидааст:

а) афрӯхтан, шуълавар шудан, фурӯзон шудан (-и оташ, чароғи барқӣ); сӯхтан, аланга гирифтн:

Ҳанӯз сол тамои нашуда буд, чун шаби сурӣ чунон ки қадим аст одат, оташе азим афрӯхтанд, поре оташ бичаст ва ба сақфи сарой даргирифт [80, 53]. Поре оташ дар миёни хокистар буд ва вай надониста буд, бод бурд ва он оташ бар тавора зад ва он тавора даргирифт ва аз он ҷумла бозорҳо даргирифт ва маҳаллаи дарвозаи Самарқанд ҷумла бисӯхт [80, 171]. Поре оташ бичаст ва масҷиди Моҳ даргирифт ва тамои бисӯхт [80, 172].

б) сар кардан, шурӯъ кардан:

Пас ҳамчунин карданд, бимонданд то баъзе бирафтанд, он гоҳ бар соқа заданд ва ҳарб даргирифтанд ва ҳарб мекарданд ва мерафтанд то ба Навканда расиданд [80, 106].

1.2.2.8. Феъли **бозгирифтн** (بازگرفتن) ба маънои пас гирифтн, аз нав гирифтн; гирифтн, қабул кардан; боздошт кардан, тавқиф кардан; боздоштан, мутаваққиф кардан омадааст [140, 217]. Дар асар се навбат ба маънои “аз нав гирифтн” ва як маротиба ба маънои “боздоштан”, “мутаваққиф намудан”, “нагузоштан” омадааст:

Ва пас ин деҳ зареба бозгирифтанд, ду-се сол ва султон бозгаишанд ва аз вай ёрӣ хошанд ва варасаи Саҳл бинни Аҳмад қаболае берун оварданд [80, 25]. Халифа фармуд то сачл карданд ва ба Бухоро оварданд ва ҷумларо бозгирифтанд [80, 85]. Чун аз ин ҳол понздаҳ моҳ баромад, амир Наср кас фи-

*ристон ба талаби мол, амир Исмоил мол **бозгирифт** ва нафиристод [80, 147].*

1.2.2.9. Феъли **пиндоштан** (پنداشتن) ба маънои 1. тасаввур кардан, гумон кардан, хаёл намудан; 2. ҳисоб кардан, худро калон гирифтани, гумон кардан ворид гардидааст [140, 100], ки дар асар низ айнан бо ҳамин мазмун ворид карда шудааст:

*Ҳамза **пиндошт**, ки мардаш ҳамин қадар беш нест, пештар омад ва ҳарб кард [80, 104].*

1.2.2.10. Феъли **куштан** (كشتن) ба маънои 1. миронидан, маҳв кардан, ба қатл расонидан; бечон кардани чондоре; 2. хомӯш кардан (оташиро, чароғро) [140, 640]. Дар асар фақат ба маънои маҳв кардан, ба қатл расонидан; бечон кардани чондоре зикр гардидааст:

*Чун Абумуслим ўро ба Самарқад **кушта** ба рӯзгори Насри Сайёр, ки амири Хуросон буд [80, 10]. Бародари ӯ ҳафт сол мулк дошт, завго бархост ва ӯ низ **кушта** шуд...Қуръон мехонд, андар он ҳол ўро бикӯштанд ва ҳам дар он кӯшк ўро дафн карданд [80, 12]. Ба сарои Саид андаромаданд ва дар барбастанд ва Саидро **бикӯштанд** ва хештанро низ ба куштан доданд [80, 79].*

1.2.2.11. Феъли **бархостан//бархестан** (برخاستن//برخيستن) 1. ба по хестан, баланд шудан аз ҷой; 2. бедор шудан аз ҷо; 2. бедор шудан аз хоб, аз ҷои хоб хестан; 3. қиём кардан исён бардоштан [140, 148].

а) ба по хестан, баланд шудан аз ҷо:

*Аз деҳқонон ва маликзодагон ба ду саф пеши ӯ ба хидмат биистодандӣ, то офтоб фуру рафтӣ, он гоҳ **бархостӣ** ва барнишастӣ ва ба кох андаррафтӣ ва онҳо ба ватани хеш ба русто рафтандӣ [80, 15]. **Бархост** ва чаҳор рақъат намоз гузорид...ва сураи Моиди бархонд андар ин чаҳор рақъат намоз [80, 90]. Чун салом дод, ҳанӯз қавм ҳозир нашуда буд, **бархост** ва дувоздаҳ рақъат намоз бигузорид ва то сураи Раъд бархонд [80, 90].*

б) бардошта шудан, бахшида шудан:

*Ин аҳли деҳ мар ин деҳро бихариданд, то он зареба аз эшон **бархост** ва он мол бидоданд [80, 25].*

Ба маънои **бардошта шудан** омадани феъли **бархостан** дар фарҳангҳо ба назар намерасад, шояд ин мазмун баргирифта аз лаҳҷаи муаллиф ва ё он замон бошад.

1.2.2.12. Феъли **дархостан** (درخواستن) ба маънои хоستان (хоҳиш кардан) [140, 421] омадааст:

*Чун **Ғитриф** ибни **Ато** ба **Хуросон** омад аширофу аъёни **Бухоро** наздики **ӯ** рафтанд ва аз вай **дархостанд**, ки моро сим намондааст дар шаҳр амири **Хуросон** бифармояд то моро сим зананд [80, 69].*

1.2.2.13. Феъли **бозрасидан** (بازرسیدن) дар асар ба маънои дагарбора расидан, яъне амали расидан такроран анҷом мегирад:

*Рӯзи дигар қавми дигар омадандӣ ва бар ҳамин сифат хидмат кардандӣ, чандоне, ки навбат ба ҳамин қавм **бозрасидӣ** [80, 15].*

1.2.2.14. Феъли **андаррасидан** (اندررسیدن) ба маънои расидан, омадан, ҳамон замон расидан [140, 67]. Дар асар низ ба чунин маънӣ омадааст:

*Он дигар ба **Восил андаррасид** ва вай ҳанӯз андар намоз буд, дашна андар шиками **Восил** зад [80, 101].*

Гурӯҳи феълҳое, ки бо пешванди **андар**- сохта шудаанд дар забони муносири тоҷик аз истеъмол баромадаанд ва фақат имкон дорад дар баъзе матнҳо дучор шаванд, ки он ҳам ба тасодуф хоҳад буд.

1.3. Таснифи луғавӣ-маъноии феълҳо дар “Таърихи Бухоро”

Дар мавриди таснифи луғавӣ-маъноии феъл бехтар аст, ки ҳавосси ҳамса, яъне панҷ аъзои ҳисро чун меъёр бишиносем ва дар ин асос феълҳоро ба ду даста мафҳумӣ ва ҳиссӣ ҷудо намоем, бо вучуди ин мушаххаса як идда феълҳоеро низ дучор шудан мумкин аст, ки ҳолати духӯра доранд, яъне гоҳо мазмуни онҳоро тавассути ақл дарк менамоем ва гоҳо амали онҳоро бо яке аз

аъзoi ҳис эҳсос менамoем, ки ин гурӯҳро вобаста ба ҳолат ва мавқеи истеъмоли ба ин ё он даста мансуб намудан зарур аст.

Ба феълҳои мафҳумӣ ҳамоно феълҳоеро дар назар дорем, ки дар иҷро ва фаҳми онҳо узвҳои ҳавоси ҳамса нақш надоранд ва танҳо тавассути ақлу заковати инсонӣ амали онҳо дарк карда мешаванд. Теъдоди ин гурӯҳи феълҳо дар “Таърихи Бухоро” хеле кам аст. Намунаи онҳо: доништан, ёфттан, тарсидан, омӯхтан, пиндоштан, дӯст доштан ва ғ.

*Ҳамза **пиндошт**, ки мардаш ҳамин қадар беш нест, пештар омад ва ҳарб кард [80, 104]. Он гуломонро, ки кушта буданд, баъзеро **ёфтанд** ва бикуштанд ва баъзе ба Туркистон бигурехтанд [80, 168]....аз дур саворон дид, ки меомаданд ба таъҷил, **донист** ба фаросат, ки инҳо аз халифаанд [80, 18]. Симоулқабир – мавлои падари ӯ пеши ӯ истода буд, ӯро бағоят **дӯст доштӣ** ва некӯ **доштӣ** [80, 54].*

Феъли “**ёфттан**” дар асар аксаран чун ёвар зикр гардида, ҳамчун феъли мустақил аз назари маъноӣ ҳолати духӯра дорад, агар ба маънои “фаҳмидан” ояд, феъли мафҳумӣ аст ва агар ба маънои “дидан” ояд, ҳиссӣ аст.

Ба феълҳои ҳиссӣ феълҳоеро метавон дохил намуд, ки дар дарк ва фаҳми онҳо ҳамаи аъзoi ҳис ва ё ҳадди ақал яке аз узвҳои ҳавоси ҳамса мисли ё бо-сира, ё ломиса, ё шомма, ё зоиқа ва ё сомиа нақш дошта бошанд, мисли: гуфттан, афтодан ва ғ.

Аз сабаби он ки теъдоди феълҳои ҳиссӣ дар забон ва дар мисоли асари мазкур зиёд ҳастанд, мо салоҳ дидем, ки онҳоро ба зергурӯҳҳое назари феълҳои ҳаракат, феълҳои амал, феълҳои вучудият, феълҳои ҳолат, феълҳои муносибат чудо намоем, ки ҳар яке аз ин гурӯҳҳои феълӣ дар навбати худ метавонанд як идда аз феълҳоро бо хусусиёти луғавӣ-маъноӣ дар бар бигиранд.

1.3.1. Феълҳои ҳаракат. Феълҳои ҳаракатро вобаста ба самти ҳаракат ба гурӯҳҳо метавон чудо кард (дар ин бора ниг. [23, 80]), вале гурӯҳе аз онҳо маъноӣ ҳаракат намуданро ба таври умумӣ мефаҳмонанд, ки самти он яқин

нест, фақат имкон дорад, ки самти ба амал омадани ҳаракат вобаста ба мазмуни матн, ҷумла ва ё бо кумаки зарфҳо фаҳмида шавад. Дар дарки ин гурӯҳи феълҳо узви босира нақши бағоят муҳим дорад, монанди: омадан, расидан, гурехтан, гузаштан, буридан, омадан, рафтан, равон будан, равон шудан, пеш омадан ва ғ.

*Чун Шери кишвар ба Бухоро **омад** ва Абрӯйро дар Байканд бигирифт ва банд кард [80, 10]. Хайли вай ҳама **бигурехтанд** ва он саворон ҳама бозгаштанд [80, 18]. Оби Ҳаромком гоҳе он ҷо **расидӣ нарасидӣ** [80, 38].*

1.3.1.1. Феълҳое, ки ҳаракат ба самти болоро мефаҳмонанд, мисли: хестан, баромадан, бархостан / бархестан, барчастан, боло омадан, боло рафтан, бар пой хостан ва ғ.

***Бархост** ва чаҳор рақъат намоз гузорид...ва сураи Моида бархонд андар ин чаҳор рақъат намоз [80, 90]. Чун офтоб **баромад** сипас нигарист, қавм ҳозир нашуда буданд, то илм бигӯяд [80, 90].*

1.3.1.2. Феълҳое, ки ҳаракат ба самти поёнро ифода мекунанд, мисли: афтидан, рехтан, боридан, дарафтидан, дарандохтан, фурӯд омадан, фурӯ рафтан ва ғ.

*...аз деҳқонон ва маликзодагон ба ду саф пеши ӯ ба хидмат биистодандӣ, то офтоб **фурӯ рафтӣ** [80, 15]. Эшон дар ин сухан буданд, ки бародари дигар – Исҳоқ бинни Аҳмад – бирасид ва аз асб **фурӯ наёмад** [80, 150]....хостам, ки **фуруд оям**, ба ҷону сари хеш савгандам дод, ки **фурӯд оям** [80, 162].*

1.3.1.3. Феълҳое, ки ҳаракат ба самти дохили чизе ва ё маконро мефаҳмонанд, мисли: андаррасидан, даромадан, даррафтан ва ғ.

*Он дигар ба Восил **андаррасид** ва вай ҳанӯз андар намоз буд, дашна андар шиками Восил зад [80, 101].*

1.3.1.4. Феълҳое, ки ҳаракат намудан ба самти қафоро ифода менамоянд, мисли: гаштан, бозомадан ва ғ.

*Писари ӯ Абӯабдуллоҳро илм ба он дараҷа будааст, ки чун қофила аз ҳаҷ **гаитӣ**, уламои эшон ба наздики Хоҷа Имом Абӯҳафс омадандӣ ва аз ӯ масъала пурсидандӣ [80, 89]?*

1.3.1.5. Феълҳое, ки ҳаракат бар пояи доштани тафовут дар суръатро ифода мекунанд, мисли: гурехтан, давидан, шитофтан, ҷастан, хазидан, тохтан, давон шудан, рӯ дар гурез ниҳодан ва ғ.

*Деҳқонон ва тавонгарон аз ин вилоят **бигурехтанд** ба Туркистон [80, 9]...яке аз он ду деҳқон **бидавид** ва корде бизад бар шиками Бухорохудо ва шиками ӯро бидаронид [80, 101]. Ва малики турк бар эшон **тохт** ва араб дармонданд [80, 82].*

1.3.2. Феълҳое, ки ягон амалеро мефаҳмонанд ва маъмулан тавассути босира ҳис карда мешаванд, мисли: буридан, даравидан, кандан, хӯрдан, лесидан, ситонидан, чаридан, қай кардан, шир додан, андӯхтан, оростан, кардан ва ғ.

*Ҷамоате аз гуломони амир даромаданд ва сарашро **бибурриданд** [80, 168].*

1.3.3. Феълҳое, ки вучудият, яъне будан ё набудани чизеро дар маконе ифода менамоянд ва дарки ин гурӯҳи феълҳо тавассути узви босира амалӣ мегардад, мисли: будан, ҳаст, нест¹ ва ғ.

*Дар вай ҷои нишастаи подшоҳ ҳоло **ҳаст** ва қадимтар аз шаҳри Бухоро [80, 30]. Баъд аз он Бухоро дар дасти фарзандони Тугшода ва худдому наберагони ӯ **мебуд**, то ба рӯзгори амир Исмоили Сомонӣ [80, 13].*

Бояд гуфт, ки феъли “будан” агарчи дар бештари ҳолатҳо чун феъли ёвар истеъмол мегардад, вале борҳо дар асар ҳамчун феъли мустақил ба маънои “вучуд доштан”, “дида шудан” ва “зиндагӣ кардан” истеъмол гардидааст:

*Зикри ҷамоате, ки дар Бухоро **будаанд** [80, 3].*

¹ Феълҳои “ҳаст” ва “нест” аз назари шакли сохторӣ ноқисанд, зеро онҳо дар заминаи ҳиссаҷаи инкорӣ ва тасдиқӣ сохта шуда, танҳо замони ҳозира-ояндаро ифода менамоянд ва шакли масдарӣ надоранд, агарчи баъзеҳо шартан инҳоро дар қолиби масдарӣ дароварда, “ҳастан” ва “нестан” ҳам гуфтаанд, вале он асосе надорад.

1.3.4. Феълҳои марбут ба фаъолияти рӯҳӣ (кайфият ва эҳсосоти ботинии инсон). Ин гурӯҳ феълҳо маъмулан бештар дар шакли феълҳои мондаи як-шахса (алалхусус бо феъли “омадан”) меоянд. Феълҳое, ки фаъолияти рӯҳии инсонро мефаҳмонанд, агар дарки онҳо тавассути узви босира анҷом бигирад, пас он ҳисси аст, вагарна ба феълҳои мафҳумӣ дохил мешаванд:

*Ба ҷону сари хеш савганд додам, ки фуру маой, **дили ман қарор гирифт** ва маро ба саронарда фуруд овард [80, 162]...дар он таърих онҷо ҳеч деҳа набуд ва ободони набуд, марғзоре буд ва ҷойгоҳи шикор ўро **хуш омад** [80, 61]. Саидро **ачаб омад**, ки чист, ки ин Хотун бо ин иззат ва бузургӣ медиҳад [80, 77]? Чун ба Рабанҷан расид амир Наср хабар ёфт, **нохуш омадаш**, ба ҷиҳати он ки бедастурӣ буд [80, 139].*

1.3.5. Феълҳое, ки ягон ҳолатро ифода менамоянд. Ҳолат гуфта дар лаҳзаи амал ба таври муваққат падидор шудани гунае аз амалкардро гӯянд ва онро метавон ба ду навъ чудо намуд.

Феълҳое, ки ба амал омадани ҳолатро дар маконе мефаҳмонанд, мисли: истодан, нишастан, раҳидан, хуспидан, саф кашидан ва ғ.

*Гуфт: ҳаметохтам, асбам фуру монд, фуруд омадам ва **хуфтам** ва ду гулом дидам бар сари ман **истода**, яке аз эшон тозиёна раҳо кард ва бар бинии ман биниҳод [80, 161].*

Феълҳое, ки ҳолатро вобаста ба замон мефаҳмонанд, мисли: рамидан, тарсидан, шудан, растан, бархостан, бархостан, дармондан, бадал шудан, бемор шудан, нек шудан, гурусна шудан, талх омадан, очиз омадан ва ғ.

*Сапедҷомагон бисёр шуданд ва мусалмонон андар кори эшон **очиз шуданд** [80, 114].*

1.3.6. Феълҳое, ки тарзи муносибат ба касе ва ё чизеро ифода менамоянд, мисли: гуфтан, фармудан, навиштан, пурсидан, пазируфтан, озмудан, шунавидан, баргузидан, ва ғ.

*Ва ҷумла **иттифоқ карданд** ва **пазируфтанд**, ки ин даъват ошкор кунем ва ҳар кас, ки пеш ояд бо ў ҳарб кунем [80, 103].*

1.4. Баромади калимаҳои феълӣ

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз калимаҳои худӣ (аслӣ) ва иқтибосӣ иборат аст. Қисми асосии фонди асосии луғавии забони тоҷикиро калимаҳои худӣ ташкил медиҳанд [52, 91]. Сайри таҳаввули забонӣ ва таърихии ин гуна феълҳо нишон медиҳад, ки онҳо бозмондаи дастгоҳи феълии забонҳои эронии бостон (форсии бостон – авастӣ)-анд, ки таҳти қоида ва низоми ҳосе ба форсии миёна ва сипас аз он забон ба форсии дарӣ расидаанд [233, 108]. Калимаҳои ҳар забон, қабл аз ҳама, тавассути калимаҳои решагӣ ва хусусиятҳои калимасозии он шинохта мешавад ва феълҳои решагии забони тоҷикӣ ин феълҳои аз назари сохт содда мебошанд, ки бо хусусияти худ аз калимаҳои иқтибосии феългардидаи забон фарқ мекунанд. Феълҳои аслии забони тоҷикӣ мисли дигар калимаҳои аслии забон хусусияти решагӣ доранд, яъне дар асл решаи онҳо асосан аз як ҳиҷо иборат будаанд, ки мурури замон онҳоро водор ба тағйирот намудааст. Феълҳои аслии (решагии) забони тоҷикӣ ё якҳиҷоӣ ҳастанд ё духиҷоӣ. Аз 92 феъли соддае, ки дар асар зикр шудааст, ҳамагӣ 17-тои он сеҳиҷоӣ, 47-тои он духиҷоӣ ва 28-тои он якҳиҷоӣ аст. Аз ин 17 феъли сеҳиҷоии дар асар зикргардида, як феъли сеҳиҷоӣ вожаи иқтибосии арабӣ буда, боқимонда (ба истиснои “пазируфт”) ҳамагӣ феълҳои ҷаълӣ мебошанд.

Хусусияти феълҳои аслии забони тоҷикӣ ба ғайри ҳиҷо аз он иборат аст, ки шикасти реша дар онҳо ба амал намеояд, яъне қолиби решагӣ дар ҳама шакле, ки ҳаст, ҳифз карда мешавад ва асоси замони гузашта (масдар аз он сохта мешавад) ҳамеша бо ҳуруфи “т” ва ё “д” ба охир мерасад. Ҳамчун нишонаи феълҳои решагии забони тоҷикӣ маҳсуб нагардидани феълҳои сеҳиҷоӣ дар он аст, ки онҳо ҳамагӣ дар заминаи асоси замони ҳозира-ояндаи худӣ ин феълҳо бо иловаи пасванди **–онид** ё ин ки **–ид** ва баъзан бо **–ист** сохта шудаанд ва феъли “пазируфт” аз ин қоида мустасно аст. Дар масъалаи решагӣ инро бояд гуфт, ки асоси замони гузаштаи феълҳои забони форсӣ-

точикӣ дар заминаи асоси замони ҳозира-оянда ё худ буни музореъ бо иловаи чизе ва ё тағйир додани қисме аз он сохта мешаванд.

Дар забони муосири тоҷик дар байни феълҳои соддаи якҷиҷой феълҳои соддаи духиҷой ва сеҳиҷоiero низ дидан мумкин аст, ки аз арабӣ иқтибос шудаанд ва фақат бандакҳои феълии онҳо аслии тоҷикӣ аст. Аз ин қабил феълҳои содда дар “Таърихи Бухоро” фақат феъли **талабидан** ё худ **талбидан** омадааст. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ба арабӣ будани чузъи решагии он, яъне калимаи “талаб” ишора рафтааст, вале чун бо роҳи калимасозии забони тоҷикӣ аз он феъл сохта шудааст, ба арабӣ будани калимаи “талабидан” ишорае нашудааст (дар ин бора ниг. [141, 299-300] калимаи “талаб” ва дигар муштақоти он). Ягона роҳи шинохти ин гуна феълҳо, ки зоҳиран аз феълҳои аслии тоҷикӣ фарқе надоранд ин аст, ки чун назар бар решаи онҳо мекунем, мебинем, ки оё аз ин решаҳо, яъне ҳарфҳои аслии онҳо (бахусус ҳамсадоҳо) калимоти дигар иштиқоқ шудааст ё на. Агар бо роҳи шикасти решаи он, яъне тағйирёбии садонокҳои калима дар сурати бетағйир мондани ҳамсадоҳои решагии он, калимаи дигар аз он сохта шуда бошад, пас он арабӣ аст ва агар дар ҳар сурате аз усулҳои калимасозӣ реша шакли аслии худро тағйир надихад, пас он феъл аслии тоҷикӣ аст. Ба ибораи дигар, шикасти дохилии реша ё худ тасрифи дохилии калима аз нишонаи тоҷикӣ набудани он дарак медиҳад, ва баръакс, тасрифи дохилии калима яке аз аломатҳои иқтибосии арабӣ аст. Инчунин инро низ метавон ба назар гирифт, ки феълҳо ва аксари гурӯҳҳои исмии арабӣ аз асоси замони гузаштаи феъл дар қолибҳои махсус сохта мешаванд, вале баръакси ин, феълҳои тоҷикӣ аз асоси замони ҳозира-оянда, яъне реша бо афзудани вандҳои махсус ва калимаҳо, ки ифодакунандаи маъноҳои грамматикӣ мебошанд, феълҳои нав ва калимаҳои нав сохта мешавад, на мисли арабӣ, ки қолиб ифодакунандаи маънои грамматикӣ забон аст. Барои мисол: аз феъли **хон** – асоси замони ҳозира-оянда бо илова кардани ҳарфи “д” асоси замони гузашта – **хонд**; ва бо илова кардани пасванди – **ан** ба “хонд” масдар; бо иловаи

бандакҳои феълӣ ба ҳар ду асос маъноҳои муайяни замонӣ медиҳад; бо иловаи ҳарфи (пасванди) “-а” сифати феълӣ; ва монанди инҳо сохта шудааст. Аммо аз феъли талабидан, ки аслаш калимаи **талаб**-и арабӣ аст, мо дар забон калимаҳое дар қолиби фоъил – **толиб**, фоъила – **толиба**, мафъул – **матлуб**, мафъула – **матлуба**, мафоъил – **матוליб**, фаъала – **талаба**, фаъал – **талаб**, мафъал – **матлаб** ва монанди инҳоро дорем, бар ин асос шинохта мешавад, вагарна феълҳои **рақсидан**, **фаҳмидан**, **балъидан**, **хисобидан**, **талбидан**, **бӯсидан**, **фавтидан** ва монанди инҳо аз феълҳои аслии забони тоҷикӣ фарқе надоранд.

Феълҳои аслии забони тоҷикӣ боқимондаи афъоли форсии бостонанд. Калимаҳо ва маъноҳои грамматикӣ онҳо, ба вижа феълҳо дар форсии бостон мисли забони арабӣ аз реша тавассути тасрифи дохилӣ ва берунӣ сохта мешуданд, новобаста аз ин ҳамаи асоси замони гузаштаи феълҳои забони тоҷикӣ бо овозҳои “т” ва “д” хатм мегарданд. Ин ба сабаби он аст, ки ин асосҳо дар заминаи сифати феълии феълҳои форсии бостон шакл гирифтаанд.

Феълҳои сохтае, ки дар асар зикр гардидаанд, ҳамагӣ аслии тоҷикӣ буда, дар заминаи феълҳои соддаи забон бо афзудан пешвандҳои феълӣ сохта шудаанд, ки ҳар яке аз ин пешвандҳо ба феъли решагӣ маънои нави калима-созӣ бо хусусияти грамматикӣ ато менамоянд, ки дар ин бора баъдтар хоҳем гуфт.

Феълҳое, ки решаашон иқтибосӣ. Забон бе унсурҳои иқтибосӣ аз забонҳои дигари дуру наздик вучуд дошта наметавонад. Иқтибос гуфта, унсурҳои луғавӣ, фонетикӣ, семантикӣ, грамматикӣ ва синтаксисии як забон ба системаи забони дигар дохилшударо меноманд [13, 6]. Сабабҳои аз забонҳои дигар иқтибосшавии калима ва таркибу ибораҳо метавонанд гуногун бошанд: ҳамсарҳад будан бо миллатҳои дигар, рафтуомад, додугирифт, муносибатҳои хешутаборӣ, пайвандҳои мазҳабии қавму миллатҳо,

тичорат, муносибатҳои дипломатӣ, ҳамгирӣ дар пешрафти илму техника, тарҷумаи асарҳои халқҳои дигар ва амсоли инҳо.

Қарзгирӣ дар сатҳи вожаҳо, ки роҷтарин нави иқтибос маҳсуб мешавад. Калимаҳои иқтибосӣ маъмулан ба василаи афроди дузабона, ки “авомили қарзгирӣ” номида мешаванд, ба забони иқтибосгиранда муаррифӣ мешаванд ва сипас дар сатҳи ҷомеаи забонӣ ривоч пайдо мекунанд. Ба ин тартиб ҳама унсурҳои иқтибосӣ дар сатҳи ҷомеаи забонӣ ба таври яксон ривоч намеёбанд, зеро мизони нуфузи онҳо бо якдигар мутафовит аст ва дар сатҳу ва дараҷоти гуногун ба забони қарзгиранда нуфуз менамояд [224, 3]. Масалан, иқтибосоти вожаҳои арабӣ дар сатҳи исму сифати забони тоҷикӣ хеле зиёд (тақрибан беш аз 50%) ба назар мерасад, вале дар сатҳи шумора, ҷонишин ва феъл камтар ба назар мерасанд, ин ҳам дар ҳолест, ки аксари ҷузъи соҳибмаъноӣ феълҳои таркибии забони форсӣ-тоҷикиро асосан калимаҳои иқтибосии арабӣ ташкил медиҳанд. Маҳноз Қарбалой дар ин ҷода таҳлилеро анҷом додааст, ки зикри он муфид хоҳад буд. Ў 776 феъли таркибиро аз фарҳанги форсии “Зонсӯ” мавриди баррасӣ қарор додааст, ки ҷузъи соҳибмаъноӣ онҳо аз вомвожаҳои арабӣ ташкил шуда буд. Аз ин теъдод афвол 247 феъл бо масдарҳо ва исми масдари арабӣ ва 544 феъл бо исм ва сифати арабӣ таркиб шуда буданд [224, 11].

Дар натиҷаи баррасӣ ӯ ба чунин хулоса меояд, ки: “Дар забони форсӣ дар шаклгирии афволи мураккаби баргирифта аз масодирӣ арабӣ бештарин ғароиш ба тартиб бар ҳамнишинии ҳамкард бо масодире бар вазни “тафъил”, “ифвол”, “ифтиъол” ва “муфъола” мебошад, ки ин гуна ба назар мерасад, ки ин масодир бо маъонии конунӣ ва пешнамунаии худ вориди забони форсӣ шуда ва ба унвони ҷузъи ғайрифеълӣ дар сохти афволи мураккаб ширкат менамоянд. Дар идома, баррасиҳо нишон доданд, ки ҳамкарди “кардан” аз миёни 21 ҳамкарди мавҷуд дар додаҳои мавриди таҳлил бо 43,2% аз бештарин зоеӣ дар сохти афволи мураккаб ва ҳамнишинӣ бо вомвожаҳои арабӣ ва ба вижа масодирӣ арабӣ бархурдор аст, ки худ мубаййини (нишон-

диҳанда – Р.Б.) ин воқеият аст, ки дар мақулаи маъноии афъоли мураккаб баргирифта аз масодирӣ арабӣ аз ҳолати пешнамунаӣ бархурдор аст” [224, 12].

Дар байни феълҳои арабӣ, ки дар матни асар дучор мешаванд, мо фақат феълҳои иқтибосии арабиро, он ҳам бошад дар шакли ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мувофиқгардида, мушоҳида карда метавонем, аз ин байн дар шакли феъли содда як мисол феъли **талабидан** (ё худ **талбидан**) ва аз феълҳои таркибӣ қисми зиёди ҷузъи соҳибмаъноии (ҷузъи асосии) феълҳои таркибӣ, ки дар асар омадааст, масдарҳои арабӣ ҳастанд. Ҷузъи иқтибосии таркиби феълҳои таркибӣ бидуни феъли ёвар дар забон ҳамчун исми амал истеъмол гардидаанд ва тавассути феълҳои ёвар аз онҳо феъл сохта шудааст, вале ҳамаи маъноҳои грамматикӣ феълҳо, бидуни истисно, тавассути калимаҳо ва вандҳои аслии тоҷикӣ сурат гирифтаанд.

Бояд хотиррасон кард, ки калимаҳои иқтибосӣ (вомвожаҳо) дар ягон шакле ба қонуни қоидаҳои забони иқтибосшаванда мувофиқ мегарданд ва дар забон чунон ҳазм шудаанд, ки соҳибони забон иқтибосӣ будани ин гуна вожаҳоро ҳатто дарк намеkunанд. Чуночи ҳам дар забони муосир ва ҳам дар асар дида мешавад (мисли калимаи **талаб**, ки фақат тавассути афзудани пасванди масдарсозӣ –идан тоҷикӣ шудааст).

Дар асар баъзе ҷумлаву ибораҳои иқтибосии арабиро низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки онҳо имрӯз низ дар забон бо назардошти қолиб чун воҳидҳои фразеологӣ истеъмол мегарданд, мисли: *Салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, раҳмат-ул-Лоҳи алайҳи ва ғ.*

Сабаби ба забони адабии тоҷик бошиддат ворид гаштани иқтибосҳои забони арабӣ дар он аст, ки пас аз Хуросону Мовароуннаҳрро забт кардани арабҳо, яъне аз асрҳои VII-VIII то асри X (баъдтар дар шакли дузабонӣ форсӣ ва арабӣ) ҳамаи қорҳои давлатию маъмурӣ, илму адаб бо забони арабӣ будааст² ва инчунин ба сабаби забони китоби муқаддас будан ин ҷараён мин-

² Аз ин асрҳо ҳам пештар, чунон ки олимони забоншинос навиштаанд, ба таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ вожаҳои забони арабӣ иқтибос шуда будаанд.

баъд низ қатъ нагардидааст, агарчи аз асри IX сар карда забони давлатӣ забони дарӣ (тоҷикӣ) шуда буд ва ин таъсиргузори ба ҳаддест, ки дар асрҳои IX-X ва минбаъд низ асарҳои илмӣ бештар ба забони арабӣ иншо мегардиданд.

Вале новобаста аз ин ҳама забони тоҷикӣ маҳз дар ҳамин асри IX-X аз тариқи дар дарбор ҳимоят ёфтани ба ин восита дар давраи нави ташаккул шакли муназзами хаттӣ-имлоӣ гирифт ва ҳамчун забони мустақил ба низоми муайян даромад ва системаи грамматикӣ он ташаккул ёфт ва маҳз аз ҳамин замон дар ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ вомвожаҳои иқтибосии арабӣ ба сабаби калимаҳои забони муҳтарам будан мақом пайдо намуданд.

1.5. Корбурди категорияҳои луғавии феъл

Профессор М. Қосимова бо ишора ба забони осори хаттии асрҳои IX-X категорияҳои луғавиро мухтасаран чунин шарҳи иҷмолие (латиф, зебо) намудаанд: “Барои пуробуранг шудани матн, назокату латофати сухан ва суханпардозӣ шоиру нависандагон аз тамоми захираи луғавии забон моҳирона истифода бурдаанд” [52, 101]. Муаллифи “Таърихи Бухоро” низ як мафҳум ва маъноро баъзан бо ёрии калимаҳои зиёде ифода кардааст ё ки барои муқобилгузориҳои ягон амал ё аломат аз калимаҳои зидмаъно истифода кардааст. Ё дар забони ин асар чунин феълҳои вомехӯранд, ки таркиби овозиашон якхела буда, маъноҳои аз ҳам фарқкунанда доранд ва ҳамаи инҳо вобаста ба мақеъ шукӯҳу шахомат ва ҳусни суханро меафзояд. Аз ин рӯ вобаста ба хусусиётҳои категорияҳои луғавии забонро ба муродифот, мутазодҳо, ҳамгун (омоним, таҷнис) чудо мекунанд [163, лексикология].

1.5.1. Сермаъноӣ

Сермаъноӣ ё полисемия яке аз категорияҳои ниҳоят сершохаи забон ба ҳисоб рафта, тамоми қабатҳои он (воҳидҳои сарфӣ, наҳвӣ, фразеологӣ)-ро

фаро мегирад. Сермаъноӣ он вақт зоҳир мегардад, ки як калима беш аз як маъноро дар худ инъикос кунонад [53, 382]. “Калимаҳои сермаъно ду ва ё зиёда маъноҳои луғавиро ифода мекунанд. Чихати муҳимми калимаҳои сермаъно он аст, ки паҳлӯҳои гуногуни ҳодисаҳои воқеиро дар шакли як калима акс мекунанд ва ҳамаи он маъноҳо ба ҳам алоқамандӣ доранд [66, 46]”. Як гурӯҳи муайяни феълҳо ба ғайр аз маънои луғавӣ-аслии худ дар натиҷаи дар ниҳод доштани маъноҳои зиёд, кӯчидани маънои калима, пайдо кардани хусусияти маҷозӣ маъноҳои зиёдеро метавонанд фаҳмонанд. Масалан, феълҳои **шудан, хондан, хестан, омадан, баромадан, будан, рафтан, фармудан, гирифтани, расидан, нишастан, задан, хондан, гардидан, сохтан, гушодан, намудан, бастан** ва амсоли инҳо маъноҳои зиёде доранд, яъне ин калимаҳо сермаъноянд ва тавзеҳи ин феълҳоро қаблан низ зикр намудем (ниг. ҳамин рисола: Хусусиятҳои семантикии феълҳои серистеъмол). Намунаи феълҳои сермаъноӣ асар дар мисоли феъли **овардан, будан (бошидан)** ва **задан**:

*Чунон гӯянд, ки Муҳаммад бинни Чаъфар ан-Наршаҳӣ ин фаслро дар китоб наовардааст [80, 6]. Об бисёр меомад ва гили бисёр меовард, то ба Битак ва Фараб расид ва он об дигар боздошт ва ин мавзев, ки Бухоро аст, андаке оканда шуд ва замин рост шуд [80, 7]. Баъд аз он ки Бухоро шаҳр шудаст, подшоҳон зимистон бадин деҳ **мебошидаанд** ва дар ислом ҳам чунин будааст [80, 32]. Ва имрӯз ба рӯзгори мо ҳар одина бозор **бошад**, ки аз шаҳр ва навоҳӣ бозоргонон онҷо раванд [80, 28]. Андар онҷо ҷонварони обӣ **бошанд** [37, 38]. Тугшода Бухорохудоҳ эшонро гардан **мезад** ва ҳеч касро заҳра набудӣ, ки сухан гӯяд ё шафоат кунад, то чаҳорсад танро гардан **зад** [80, 97]. Яке аз он ду деҳқон бидавид ва корде **бизад** бар шиками Бухорохудо ва шиками ўро бидаронид [80, 101]. Корвонҳо **мезаданд** ва деҳҳо гонат мекарданд ва бисёр харобӣ мекарданд [80, 112].*

Омилҳои сермаъношавӣ гуногун буда, муҳимтарини онҳо маҷоз, яъне ба маънои ғайриаслӣ омадани калима, ташбеҳ, яъне монанд намудани чизе ба

чизе ва дар мисоли феъл шабоҳат додани амале ба амали дигар, киноя ва монанди инҳо мебошанд.

1.5.2. Муродифот

Чунон ки маълум аст, муродифот калимаҳои шаклан гуногуну аз лиҳози маъно ба ҳам наздик ва ё монандро меноманд. Калимаҳо қабл аз ҳама, бо маъноии луғавии худ бо ҳам муродиф мегарданд, бинобар ин, маъноҳои иловагии онҳо ва тобишҳои мухталифи истеъмолий ва эҳсосӣ, ки дар ҳар як калимаи силсилаи муродифӣ ба ҳар ранг буда, метавонад аз эътибор соқит мегардад [66, 75]. Муродифот яке аз воситаҳои бойшавии таркиби луғавии забон ва инкишофи нутқ буда, дорои хусусиятҳои гуногуни услубӣ мебошанд. Ба ин маънӣ муродифро чунин таъриф кардаанд: “Ду ва зиёда калимаҳои бо яке аз маъноҳои луғавии худ ба ҳам наздик ва гоҳо баробар, ки мансуби як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ буда, аз ҳам бо тобишҳои дигари маъноӣ, мавридҳои истеъмол ва рангубори мухталифи эҳсосоти худ фарқ мекунанд, бояд муродиф ё синонимҳои луғавӣ номида шаванд” [66, 75]. Муродифшавӣ метавонад дар сатҳҳои мухталифи забон луғатшиносӣ, таъбиршиносӣ, грамматика ва монанди инҳо зоҳир гардад [53, 446], ки дар ин ҷо муродифот дар сатҳи калима ё худ луғатро дар мисоли феълҳои дар “Таърихи Бухоро” зикргардида дида мебароем.

Муродифот вобаста ба ифодаи маъно гуногун мешаванд. Онҳо паҳлӯҳои гуногуни шайъ, амал ва тарзи муносибат ба ашё, аломат, амал, ҳолат, замон, маконро метавонанд ифода кунанд, яъне мувофиқи ифодаи маъно ба воситаи муродифот тарзи муносибати фобил ба мафъул ва сатҳи суҳанварии он муайян мегардад [66, 77].

Як маъно ё мафҳумро бо калимаи алоҳида баён кардан имкон дорад, вале он дар назди суҳанвар ноҳушоянд воқеъ мегардад ва суҳанвари фаҳмгуфтор бо истифода аз калимоти гуногун ҳиссиёти худро низ ба тарзи дилхоҳ ифода карда метавонанд, аз ин ҷиҳат аст, ки муродифот маъноҳои ай-

нан якхела надоранд. Як калимаро ба ҳамон маъно, ки дорад бисёр зикр намуданро аҳли адаб хуш қабул накардаанд ва касрати такрорро аз ҷумлаи заъфи суханварӣ ҳисобидаанд [41, 10]. Манбаъҳои пайдоиши муродифот дар забон, аз рӯйи таҳқиқоти забоншиносон, чунин омилҳо мебошанд [52, 102]:

- а) калимасозӣ;
- б) иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар;
- в) ворид шудани калимаҳо аз забони гуфтугӯй ва шеваҳо;
- г) эвфемизмҳо.

Намунаи муродифоти феълие, ки дар асар бо усули калимасозӣ воқеъгардида инҳо мебошанд: омадан, андаромадан, даромадан, бозомадан, баромадан; рафтан, андаррафтан; овардан, даровардан, баровардан; гирифтан, даргирифт; доштан, бардоштан, боздоштан; хоستان, бархоستان; мондан, андармондан, дармондан; нишастан, барнишаст; гаштан, бозгаштан, баргаштан ва ҳоказо.

Агар феъли **омадан** маънои ба ҷое ворид шудан, ба ҷое расиданро дошта бошад, пас **андаромадан** ё худ шакли мухаффафи он **даромадан** маънои ворид шудан ба ҷое, маконе ва ё чизеро мефаҳмонад ва **баромадан** бошад омаданро ба самти берун аз дохили маконе, ҷое, ва ё чизеро ифода менамояд ва феъли **бозомадан** маънои омадан ба макони аввалияро дар назар дорад, яъне вақте мо аз як калима калимаи дигаре месозем, он дар иртибот ба маънои калимаи асли маънои навро соҳиб мегардад, ки маънои калимаи аслиро аз ягон ҷиҳат мушаххас менамояд ва ҳатман бо он пайвандии маъноӣ ва решагӣ дорад: *Боз Амири Саид ӯро амон дод ва баъд аз хилоф ва ҳарби бисёр ба хидмат омад* [80, 177]. *Исҳоқ ба ҳазимат шуд ва лашкар ба Самарқанд даромад* [80, 170]. *Чун аз шикор бозомад, қосиде омад ва нома овард* [80, 167].

Намунаи муродифоти луғавии асари мазкур дар мисоли зикр **кардан** – ёд **кардан**, **гуфтан**, **мурдан** – шаҳид шудан, аз дунё **рафтан**, **фавт** шудан, **вафот** ёфтан, **навиштан** – **овардан**, **тақрир кардан**:

Мусаннифи ин китоб гӯяд, ки агар ҷумлаи уламои Бухоро зикр кунем дафтарҳо бояд [80, 6]. Ҳамчунон карданд ва номи ҳар касе, ки пеши **ӯ ёд кардандӣ** гуфтӣ: нашоёд [80, 4]. Аҳмад бинни Муҳаммад бинни Наср гӯяд, ки ин фасл Муҳаммад бинни ҷаъфар Наршахӣ ба ин тартиб наовардааст, валекин баъзе аз ин дар аснои сухан **рондааст** [80, 64]. Баъд аз он вазири султон шуд, **бимурд** ва **шаҳид шуд** [80, 6]. Абуисҳоқ **аз дунё бирафт**, дар соли сесаду як ва фарзандони **ӯ** ба деҳи Сафина ва Севанҷ монданд [80, 21]. Боз ал-Хитӣ буд ва аз баъди узл ба Тус **вафот ёфт**, дар самон ва миатайн [80, 4]. Ва аз баъди он Қусам ба Марв рафт ва онҷо **фавт шуд** ва баъзе гуфтаанд, ки ба Самарқанд **фавт шудааст** [80, 78]. Дар баъзе нусха ба ҷои Вархаша Даҷфандун **навиштаанд** ва ҷои подшоҳон будааст [80, 34]. Муҳаммад бинни Ҷаъфар дар китоб **овардааст**, ки Байкандро зиёдат аз ҳазор рабоб будааст ба адади деҳҳои Бухоро [80, 36]. Муҳаммад бинни Ҷаъфар чунин **тақрир кардааст**, ки мо ба рӯзгори амири Ҳамид чунин шунидем, ки зиёи кӯшики музонро қимат ба он сабаб аст, ки подшоҳон ба Бухоро муқом кардаанд [80, 60].

1.5.3. Мутаозод

Мутаозод гуфта калимаҳоро меноманд, ки моҳиятан маъноҳои ба ҳам зидро мефаҳмонанд [53, 36]. Хусусияти тазодии маъно дар калимаҳое дида мешавад, ки мафҳумҳои сифатино дар шакли ҳудуд, ҳаҷм, ҳарорат, вазн, ва амал ифода мекунанд ва ё аломати сифатӣ доранд, мисли: гарму хунук, ҷавониву пирӣ, зимистону тобистон, додану гирифтани, бардоштани партофтани ва ғайра. Ин маъниро профессор Ҳ. Маҷидов чунин тавзеҳ додааст: “Онҳо (мутаозодҳо) бо раванди ҳодисаҳои ба ҳам зидди ҷамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонуниятҳои ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои паҳлӯҳои мухталифи он буда, он тазодҳои олами воқеиро дар шакли воситаҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунанд. Аз ҳамин нуқтаи назар, маъноҳои ба

ҳам зидди калимаҳои гуногун ва ё маъноҳои ба ҳам зидди ҳуди як калимаи
чудогона мутазод ё антонимҳо номида мешаванд [66, 82]”

Мутазодҳои феълӣ низ чунинанд, вале бо назардошти хусусияти феълӣ
онро дар умум метавон ба ду навъ тақсим намуд: **луғавӣ** ва **грамматикӣ**.
Мутазодҳои луғавӣ калимаҳои маъноӣ луғавии феълии ба ҳам зид доштаро
дар мисоли калима-феълҳои чудогона мефаҳмонанд, мисли **сулҳ кардан** ва
ҳарб кардан ва амсоли инҳо.

*Ў дар кори мулк нигариш кардӣ ва амру наҳӣ мерондӣ ва онро ки хостӣ
хилъат додӣ ва онро, ки хостӣ, уқубат кардӣ [80, 15]. Ва ба охир кофирон
ба ҳазимат шуданд ва мусалмонон дар пайи эшон рафтанд ва бисёр би-
куштанд ва Хотун ба ҳисор андаромад [80, 73]. Баййинот бо эшон майл
кард ва эшонро ёрӣ дод, то **дасти сапедҷомагон дароз гаши** ва **галаба кар-**
данд [80, 17].*

Феълҳои **хилъат додан** ва **уқубат кардан** феълҳои мебошанд, ки маъноӣ
ба ҳам зиддоранд. **Хилъат додан** ба маъноӣ инъом додан; эъзоз намудан, ги-
ромӣ доштан ва **уқубат кардан** баръакси он шиканча намудан, азоб додан
омадааст, ки маъноӣ онҳо аз назари луғавӣ ба ҳам зид мебошад.

Ба мутазодҳои грамматикӣ ифодаи шакли луғавии феъли алоҳидае дар
сурати тасдиқӣ ва инкорӣ бо усулҳои грамматикӣ аст, мисли **сулҳ кард** ва
сулҳ накард, **гуфт** ва **нагуфт**, ки аз назари луғавӣ як феъл ҳастанд, вале аз
назари маъноӣ грамматикӣ ду маъноӣ ба ҳам зидро ифода кардааст.

*Чунон гӯянд, ки Муҳаммад бинни Чаъфар ан-Наршахӣ ин фаслро дар
китоб **наовардааст** [80, 6]. Абулҳасани Нишобурӣ дар китоби “Ҳазоин-ул-
ъулум” **овардааст**, ки шаҳри Бухоро аз ҷумлаи шаҳрҳои Хуросон аст [80, 21].*

Дар ҷумлаи мазкур ду феъли хусусияти мутазодгунаи грамматикӣ му-
шоҳида мешавад, ки он **овардан** ва **наовардан** аст, ки аз назари грамматикӣ
бо сабаби воқеъ гардидани пешванди инкории на- қабл аз асоси замони гуза-
штаи феъли “наовардан” маъноӣ баръакси “овардан”, яъне “зикр накардан”-
ро ифода намудааст.

1.5.4. Ҳамгун

Дар ҳар як забон, аз ҷумла, дар забони тоҷикӣ миқдори муайяни калимаҳоро ба назар гирифтани мумкин аст, ки сохти овозӣ ва шакли онҳо бо ҳам монанд ва ё наздик воқеъ гардидааст, ин гурӯҳи калимаҳоро дар забоншиносӣ ҳамгун ва ё омоним меноманд [66, 58]. Баъзеҳо калимаҳои ҳамгунро бо калимаҳои сермаъно омехта намудаанд, масалан М. Муҳаммадиев нигоштааст, ки: “омонимҳо яке аз категорияҳои лексикӣ буда, аз тазоҳуроти сермаъноии калимаҳо мебошад” [61, 89] ва ё дар Забони адабии ҳозираи тоҷик [35, 24] калимаҳои омонимиро ҷузъе аз калимаҳои сермаъно ба қалам додаанд, вале бояд донист, ки калимаҳои сермаъно ва ҳамгун зоҳиран якхела ҳастанд, ҷиҳати фарқкунандаи омонимҳо аз калимаҳои сермаъно дар он аст, байни силсилаи калимаҳои омонимӣ иртиботи маъноӣ ва робитаи мантиқиву шайъӣ вучуд надорад [66, 60], вале дар байни калимаҳои сермаъно иртиботи маъноӣ дида мешавад. Дар асар асосан як намуди феълҳои омонимиро ба назар гирифтани имкон дорад, ки он дар натиҷаи кӯчиши маъноӣ ё худ ташаккули маъноҳои нав ва дур рафтани як ва ё чанд маъно аз маънои луғавии аслии феъл ба амал омадааст, мисли **омадан** ба маънои аслии худ, яъне **ба маконе ворид шудан, даромадан** ва чун ҳамгун дар дигар маврид ба маънои **арзиш доштан, қимат доштан, баробар омадан**, ки байни ин ду маъно иртиботи семантикӣ мушоҳида намегардад. Намунаи ҳамгуни феълии асар дар мисоли феъли **бардоштан** ва **задан**:

Ва ҳеч сухан нагуфтанд ва шамшерҳо кашиданд ва сари вайро бардоштанд [80, 18]. Чунон савоб дид, ки фармуд то он саройро бардоштанд ва ба ҳисор бурданд ва он мавзеъ хароб бимонд [80, 58]. Ва аз баъди он ба ҳар тараф хироҷ шуда ва баъзе зиё ба об гарқ шуда, султон хироҷ аз он мавзеъ бардоштааст ва онро, ки об бурда хироҷи онро низ вазъ кардааст [80, 63]....марде бимнок буд, силоҳ бардошт ва шамшер баркашид ва бинишаст [80, 76]. Ончи аз вай хезад, онро занданеҷӣ гӯянд, ки карбос бошад [80, 29].

Аз лаби Чайхун то Фараб як фарсанг аст ва чун об хезад ним фарсанг гардад [80, 39]. Зиёдат аз ҳазор сол аст аз баровардани он кох [80, 34]. Хокистар аз зери деги ҳариса бардошт ва ба бом баровард ва бар боми ӯ мазоке буд, то оканда шуд [80, 171]. Ба Бухоро адлиши нашиз бисёр задаанд ва аз подшоҳони дигар баъд аз оли Сомон зикр карда нашуд, чун дар он аҷабе набуд [80, 71]. Туғшода Бухорохудоҳ эшонро гардан мезад ва ҳеч касро захира набудӣ, ки сухан гӯяд ё шафоат кунад, то чаҳорсад танро гардан зад [80, 97]. Яке аз он ду деҳқон бидавид ва корде бизад бар шиками Бухорохудо ва шиками ӯро бидаронид [80, 101].

Дар ҷумлаҳои фавқуззикр феъли “бардоштан” ҳамчун ҳамгуни якдигар дар чаҳор ҷумла бо чаҳор маъно: дар ҷумлаи аввал ба маънои **сар буридан, куштан**; дар ҷумлаи дувум ба маънои **кӯчонидан, иваз намудан**; дар ҷумлаи сеюм ба маънои **гирифтани, қабул намудан**; дар ҷумлаи чаҳорум ба маънои **боло бардоштан, аз замин гирифтани** омадааст, ки ҳар яке бо ҳам чун омоним зухур кардаанд. Ва феъли “хестан” дар асар бештар ба маънои истехсол шудан, содир намудан, баровардан истеъмол мегардад, ки дар ҷумлаи дувум нисбат ба маънои маъмулии асар чун ҳамгун ба маънои баланд гардидани сатҳи об истеъмол гардидааст. Феъли “баровардан” дар ҷумлаи аввал ба маънои сохтан, бино кардан ва дар ҷумлаи дувум ба маънои овардан, ба боло бурдан истифода шудааст, ки ин маъноҳо нисбати ҳамдигар чун ҳамгун воқеъ гардидаанд. Феъли “задан” дар ҷумлаи аввал ба маънои сохтан ва дар ду ҷумлаи баъдӣ ба маънои бурридан, зарба задан воқеъ гардидааст, ки ин маъноҳо нисбати якдигар хусусияти омонимӣ доранд.

1.6. Истеъмоли феълҳои модалӣ дар асар

Як гурӯҳи махсуси феълҳои ёвари забони тоҷикӣ бо маънои луғавӣ ва моҳияти грамматикӣ худ муносибати ба воқеият доштаи мазмуни суханро ифода мекунанд ва аз ин ҷиҳат дорои тобишҳои сиғавӣ мебошанд. Ба ин

маънӣ ин гуна феълҳои ёварро “феълҳои модалӣ” низ меноманд, ки инҳоянд: **тавонистан, хоستان, боистан, шоистан** [35, 247].

Хусусияти фарқкунандаи ин феълҳои ёвар дар феълсозӣ ва ифодаи синтаксисии онҳо зоҳир мегардад. Феълҳои **тавонистан** ва **хоستان** дорои шаклҳои аорист, замони ҳозира-оянда ва шаклҳои асосии замони гузашта буда, вале шаклҳои тарз надоранд.

Феъли тавонистан. Феъли **тавонистан** дар таркибҳои гуногуни феълӣ ва синтаксисӣ омада, имконпазир будан ё набудани иҷрои амалро ифода мекунад. Шакли сохтори феъл бо ин ёвар чунин аст, ки феъли асосӣ дар ҷои аввал ба шакли феъли ҳол (сифати феълии замони гузашта) ва феъли тавонистан дар ҷои дувум ба ягон шакли тасрифӣ меояд [35, 247], масалан: хобида тавонистан, ёрӣ дода тавонистан, ба охир расонда тавонистан ва ғ. Усули истифодаи феъли модалии тавонистан дар асар аз тарзи истеъмоли маъмулии забони муосир фарқ мекунад:

Феълҳои содда дар ифодаи маъноӣ замони ҳозира-оянда бо феъли модалии **тавонистан**: феъли **тавонистан** дар ҷои аввал ба шакли тасрифии замони ҳозира-оянда ва феъли асосӣ дар ҷои дувум ба шакли масдари пурра ё мураххам (ноқис) оварда шудааст:

...нома кард ба амир Наср, то эшонро банд кунад ва ба зиндон фиристад, то вай мулки Бухоро тавонад дошт [80, 143]. *Муқаннаъ донист, ки ҳисори андарунро натавонанд доштан* [80, 127]....*агар эшон ҳарду бо якдигар бисозанд ва туро дар миён гиранд, ту чӣ тавонӣ кардан* [80, 146]? *Албтегин хабар ёфт, донист, ки ба Нишобур натавонад рафтан* [80, 177].

Феълҳои таркибӣ дар ифодаи маъноӣ замони ҳозира-оянда бо феъли модалии **тавонистан**: феъли **тавонистан** дар мобайни ҷузъи маъноӣ ва феъли ёвари феълсоз ба шакли тасрифии замони ҳозира-оянда ва ҳуди феъли таркибӣ ба шакли масдари пурра ё мураххам оварда шудааст. Табиист, ки дар ҳангоми инкор намудан ҷузъи тасрифӣ пешванди инкорӣ (-на) бо ҷузъи тасрифӣ меояд:

*Чун рӯзгор баромад Абрӯӣ бузург шуд ва зулм пеш гирифт бад-ин вило-
ят, чунон ки мардум беш сабр натавонистанд кард [80, 9].... чун ту ба
наздики ӯ дарравӣ, пешӣ ӯ сухан натавонӣ гуфт аз ҳайбати ӯ [80, 91]. Аз бу-
зургӣ бо шаҳр муқобила тавонад кардан [80, 28]. Абӯабдуллоҳ ҳарчи кунад,
аҳли шаҳр онро ботил натавонанд кардан, аз қавӣ гардонид [80, 138]....чун
ман бо ту бошам, амир бо ту муқобала натавонад кардан [80, 173].*

Намунаи мисоле низ дида мешавад, ки бандаки феълӣ аз он ҳазф гар-
дидааст ва он ба таври умумишаҳс гуфта шудааст:

...ин асби ман тавсан аст аз ва вай зуд фуру натавон омадан [80, 150].

Феълҳои содда дар ифодаи маъноӣ замони гузашта бо феъли модалии
тавонистан: феъли **тавонистан** дар ҷои аввал ба шакли тасрифии замони гу-
зашта ва феъли асосӣ дар ҷои дувум ба шакли масдари пурра ё мураххам
оварда шудааст:

*...миқдори як фарсанг беш натавонистанд кандан, халқи бисёр ҳалок
шуд [80, 38]. Аз баъди он ӯро ҳарбҳо афтод ва он мол харҷ шуд ва **натаво-
нист фиристодан** дигари он [80, 144]. Амир ҳарчанд ҷаҳд кард, ки сухан
гӯяд, ҳеч **натавонист гуфтан** [80, 91]. Амири Садид кас фиристод, чун ба
ҳазрат расид **натавонист гузашт**, аз он ки лашкар бисёр омада буд [80,
177].*

Феълҳои таркибӣ дар ифодаи маъноӣ замони гузашта бо феъли модалии
тавонистан: феъли **тавонистан** дар мобайни ҷузъи маъноӣ ва феъли ёвари
феълсоз ба шакли тасрифии замони гузашта ва ҳуди феъли таркибӣ ба шакли
масдари пурра ё мураххам оварда шудааст:

*Гуфтӣ: дар ин масъала бо уламои Ироқ мунозира кардам, эшон **ҷавоб
натавонистанд гуфтан** [80, 89]. Амир андаромад ва салом карду бинишаст
ва ҳеч **сухан натавонист гуфтан** [80, 91]. Фармони халифари **рад натаво-
нист кардан** [80, 164].*

Ба шакли тасрифӣ омадани ҳар ду қисми таркиби феълӣ низ ба назар ме-
расад ва он ҳам ба шаклест, ки чунин таркибҳо бештар хусусияти синтаксисӣ

доранд ва аз ин рӯ дар ҷумлаи мураккаб аз ҳам ҷудо шуда, феъли модалии зоҳиран ба сифати феъли асосӣ меояд:

*...пеш аз ин ки подшоҳон ба Бухоро муқом кардандӣ, қимати ин зиёъ бештар будӣ ва агар як ҷуфт гов замин харад, дар соле **натавонистӣ** [80, 60]. Амир Исмоил лашкар ҷамъ кард он чи **тавонист** ва ба ҳарб рафт [80, 142].*

Дар асар намунаи мисоле бо феъли модалии **тавонистан** мушоҳида мешавад, ки он бар хилофи тартиби амалкарди муаллиф дар ин ҷода ва инчунин ба қавоиди роиҷи давру замон низ иртибот надорад. Феъли модалии тавонистан дар шакли масдарӣ дар ҷои аввал ва феъли асосӣ (кардан) дар шакли тасрифӣ дар ҷои дуввум оварда шудааст:

*Зиёда аз сад ҳазор дирам аҳли Бухороро зиён шуд ва ҳаргиз иморатҳои Бухоро мисли он **натавонистан** карданд [80, 172].*

Чуноне ки профессор М. Н. Қосимова ишора менамоянд: “Дар осори асрҳои IX-X феъли **тонистан (тавонистан)** ба гунаи **донистан** (бо табдили овози t>d) низ омадааст” [52, 217], вале мо дар асар чунин варианте аз “тавонистан”-ро мушоҳида нанамудем.

Феъли хостан. Феъли **хостан** изҳори майлу хоҳиши мансуб ба амалро мефаҳмонад. Ин феъл бо баъзе хусусиятҳои таркибсозии худ ба феъли **тавонистан** шабоҳат дорад ва дар баъзе бобатҳо аз вай фарқ мекунад [35, 249].

Феъли **хостан** дар ҳамаи таркибҳо ба шакли тасрифӣ меояд. Он ба шакли аорист пеш аз масдари пурра ё мухтасар омада, феъли замони ояндаи дур месозад:

Феълҳои содда дар ифодаи маънои замони ояндаи дур бо феъли модалии **хостан**: феъли **хостан** дар ҷои аввал ба шакли аорист ва феъли асосӣ дар ҷои дуввум ба шакли масдари пурра ё мураҳхам оварда шудааст:

*Бухорохудо чун моро **хоҳад куштан** боре дили худ хуш кунем [80, 100]. Ё Аболфатҳ! Ин кӯдакро мо ҳамефиристам то аз вай чӣ **хоҳем дидан** [80,*

140]! Бор Худоё агар ин мулк аз ман **хоҳад рафтан** маро марг деҳ ва ба сарпарда даромад [80, 168].

Феълҳои таркибӣ дар ифодаи маъноӣ замони ояндаи дур бо феъли модалӣ **хостан** дар ду шакл омадаанд:

а) феъли **хостан** дар ҷои аввал ба шакли аорист ва феъли таркибӣ баъди он ба шакли масдари пурра ё мураҳхам оварда шудааст:

... *моро бандагӣ гирифта кори сахт мефармояд, чун дар истиҳқоқ хоҳем ҳалок шудан боре ба ғоида ҳалок шавем* [80, 79]...*ва аз онҷо лашкар бардошт ва ҷунон намуд, ки ба намозгоҳ хоҳад фуруд омад* [80, 159].

б) феъли **хостан** дар мобайни ҷузъи маъноӣ ва феъли ёвари ҳамкард ба шакли аорист ва ҳуди феъли таркибӣ ба шакли масдари пурра ё мураҳхам оварда шудааст:

...*мардумро аз ин сахт меомад ва мегуфт: бо ин лашкар ба Амр Лайс ҳарб хоҳад кардан* [80, 158]...*аз ҷамъ шудани эшон манфиате ба вай роҷеъ нахоҳад шуд* [80, 142].

Дар феълҳои таркибӣ намунаҳо низ ба ҷашм меҳӯрад, ки феъли **хостан** бо ҷузъи маъноӣ феъл чун феъли ёвари ҳамкард (на модалӣ) омадааст:

Пас он мардумон, ки ба Бухоро монда буданд ба наздики меҳтарон кас фиристоданд ва фарёд хостанд аз ҷаври Абруӣ [80, 9]. *Аз Байғу дод хостанд* [80, 10]. *Ин вилоятро аз падар талабид ва дастурӣ хост, то ба Бухоро бошад* [80, 10].

Феъли боистан // боястан. Дар забони муосир истеъмои феъли ёвари **боистан** аз ҷиҳати шакл хеле маҳдуд мебошад. Дар забони муосири тоҷик асосан ду шакли ифодаи он маъмул буда, дар таркибҳои феълӣ ва синтаксисӣ аксар барои ифодаи таъкид, зарурат ва қатъияти мансуб ба иҷрои амал кор фармуда мешавад [35, 249].

Шакли **бояд** (таърихан шахси сеюми танҳои аорист аз боистан) ҳоло хеле серистеъмом аст. Вай бо масдари пурра ё муҳтасари феъли алоқаманд (асосӣ) дар шакли аорист ва ё замони ҳозира-оянда омада феъли бешаҳс ме-

созад. Феъли модалии **боистан** бо феълҳои содда қабл аз феъли асосӣ оварда шудааст:

Салм гуфт: ҳар оина туро бояд рафтан [80, 81]!...дигар касе бояд фиристодан ва суханони хуш-хуш бояд гуфтан ва ваъдаҳои хуб бояд кардан [80, 154]. Хусайн бинни Ало хуруҷ кард ва бештар аз вилояти Гургон ва Табаристон гирифт ва маро ба зарурат мебояд гурехт [80, 167].

Феъли модалии **бояд** пас аз чузъи маъноии феълҳои таркибии чузъи ёвари он ҳазфшуда оварда шудааст ва он вазифаи феъли ёвари ҳамкардро низ бо хусусияти худ иҷро намудааст:

...ту ба роҳи манӣ, аз ту гаравӣ бояд, то роҳ бар ман нагирӣ ва маро наранҷонӣ [80, 74]....шаҳри моро рабазе мебояд, то шаб дарвозаҳо барбандем ва аз дуздон ва роҳзанон дар амон бошем [80, 66].

Дар як ҷумла феъли модалӣ ва феъли алоқаманд аз ҳам дур рафтаанд:

...бояд ба саломии ман берун оӣ, Хотун ҳамчунон кард ва ба саломии вай берун омад [80, 75].

Феъли ёвари боистан дар байни чузъи маъноӣ ва ёвари феъли таркибии номӣ низ меояд:

...ба наздики амир рафтанд ва гуфтанд ҳар оина моро бо ин сапедҷоматгон ҳарб мебояд кард [80, 115].

Шакли **бояд** аз феъли алоқаманд дур шавад ҳам, барои ифодаи ҳамон тобишҳои маъно хидмат мекунад. Дар ин сурат вай ҳам монанди феълҳои **хостан** ва **тавонистан** бо шакли аористи феъли алоқаманд мувофиқат дорад. Агар феъли алоқаманд дар шакли тасрифӣ оварда шавад, пас хусусияти **боистан**, ки умумишахс сохтан аст, сарфи назар карда мешавад:

...ман туро ба занӣ бошам ва Бухоро шаҳри туст, бояд, ки биёӣ ва дасти араб аз ин мулк кӯтоҳ созӣ [80, 80]....агар ҷумлаи уламои Бухороро зикр кунем дафтарҳо бояд [80, 6]. Хашивияро, ки вазири ӯ буд гуфт: мебояд, ки ба зиёрати Хоҷа Имом Абӯҳафс равем ва ӯро дарёбем [80, 90]....чун ман қадаҳи хеш бихӯрам, шумо бояд, ки ҷумла қадаҳи хеш бихӯред [80, 128].

Феъли **боистан** дар шакли замони ҳозира-оянда пас аз пешванди **ме-** бо “**бо**”-и зинат оварда шудааст:

*Акнун нарх арзон шудааст, ки ҳар ҷуфте ба чаҳор ҳазор дирам санги нуқра **мебибояд**, ки мардумонро сим камтар мондааст [80, 61].*

Феъли ёвари **бояд** вобаста ба шаклу мазмуни феъли асосӣ ва оҳанги сухан тобиши маъноии шарту эҳтимолро ифода мекунад. Дар таркибҳои **бояд** дар хона бошад, дар хона **бояд** бошад, **бояд** омӯхта бошад, **бояд** ором шуда бошад ва ғ. – дар ифодаи тобиши маъно феъли ёвари **бояд** бо **шояд** ҳамвазифа шуда мемонад [35, 250].

Шакли **мебоист** ё **боист** нисбат ба **бояд** камистеъмолтар ба назар мерасад. Он бо масдари пурра ё мухтасар дар як таркиб омада, монанди **бояд** феъли бешаҳс месозад [35, 250]:

*Амр Лайс аз ин кор ба тааҷҷуб монд ва манҷаниқҳо низ бадон ҷониб **боист бурдан** [80, 160].*

Феъли модалии **боистан** бо “**йо**”-и ҳикоят низ оварда шудааст:

*...агар биёфтӣ ҳар ҷуфте ба дувоздаҳ ҳазор дирам санги нуқра **боистӣ харидан** [80, 60]. Ҳар соле ҳар қавмеро чаҳор рӯз бад-ин сифат **боистӣ омадан** [80, 16]. Дар вай амире буда, ки вайро ба ҳеч ҳодиса ба Бухоро **набоистӣ омадан** [80, 39]. Ҳар соле ҳар қавмеро чаҳор рӯз бад-ин сифат **боистӣ омадан** [80, 16].*

Феъли **боистан** бо феъли таркибӣ дар ифодаи маънои замони гузаштаи дур ба чунин шакле омадааст:

*Қутайбаро бо ӯ бисёр **ҳарбҳо боиста буд кардан** [80, 16].*

Дар мисоле феъли модалӣ ҳам бо “**бо**”-и зинат ва ҳам бо “**йо**”-и ҳикоят оварда шудааст:

*...ҳар соле молии азим **бибоистӣ** ва ҳашарҳои бисёр то ба рӯзгори амир Исмоили Сомонӣ... [80, 66].*

Феъли таркибӣ пас аз феъли **боистан** оварда шудааст:

*...аз бурунсӯ вакиле будӣ, онҷӣ **боистӣ омода кардӣ** ва гулом аз вай бихостӣ ва ба ҳисор андаровардӣ [80, 125].*

Оид ба иртиботи шаклӣ ва маъноии байни ёвари **мебоист** ва феъли асосӣ дар “Забони адабии ҳозираи тоҷик” чунин нигоштаанд: “Шакли **мебоист** низ аз феъли асосӣ дур шуда, бо он мувофиқати шаклӣ ва маъноӣ пайдо мекунад ва бештар бо тобиши ифодаи шарту зарурат меояд” [35, 250].

Феъли **боистан** (ба маъноӣ лозим будан) дар осори ин асрҳо маъноӣ муस्ताкили худро низ нигоҳ доштааст:

*Қутайбаро бо ӯ бисёр ҳарбҳо **боиста буд кардан** [80, 16].*

Мақоми феъли мазкур дар адабиёти форсии дариро дар маҷмӯъи метавон чунин арзёбӣ намуд:

Дар забони тоҷикии замони муосир истеъмоли феъли **боистан** бо бандҷонишинҳо (боям, бойӣ, бояд) ва ҷонишинҳои мафъулии мунфасил (маро бояст, шуморо боястӣ) маъмул нест ва ин феъл фақат дар шакли ноқис (ғайришахсӣ) ба кор меравад.

Аз шаклҳои ғайришахсӣ низ суратҳои “бибояст” ва “бибоястӣ” ва “ҳамебоястӣ” ва “ҳамебибоястӣ” ва “ҳамебояд” ва “бибояд” матрук шудааст.

Феъли **боистан** дар ягон ҳолат ва сурат ба маъноӣ лозим будани чизе баърои касе дар шакли тасрифӣ ё ғайритасрифӣ, яъне ба тариқе, ки мутааллиқи он исм бошад, ба кор намеравад. Қумлаҳое мисли “Маро китобе бояд” ба маъноӣ “Ман китоб лозим дорам ё худ китоб меҳоҳам” ба кулӣ матрук аст.

Истеъмоли ин феъл бо тобеи масдар ғайримаъмул аст. Қолибҳои намунавие назири “бояд омадан”, “ӯро рафтан бояд” ва “туро бояд гуфтан” матрук ва аз истеъмол хориҷ шудааст.

Дар мавриде, ки мақсуди ишора ба шахси муайян нест, феъли тобеъ ба сурати масдари мураххам ба кор меравад: бояд рафт, бояд гуфт.

Маъмултарин сурати истеъмоли ин феъл дар забони муосир он аст, ки феъли тобеи он феъли замони ҳозира-ояндаи тахминӣ бошад, бо пайвандаки тобеқунандаи “ки” ё бидуни он.

Агар сиғаҳои “**бояст**” ва “**боястӣ**” ба кор меравад, бояд ба маънии лузуми вукӯъи феъл дар замони гузашта бошад. Дар ин ҳол ё тобеъи он масдари мураххам (ноқис) аст ё аорист (музореи илтизомӣ) – агар феъли тобеъ ба сурати масдари мураххам ба кор биравад, далолат ба шахси муайян намекунад, мисли: **бояст рафт, боястӣ гуфт**. Ин тарзи баён низ камистеъмол аст ва ин камистеъмолӣ низ аз нутқи хаттӣ берун нахоҳад буд.

Феъли шоистан. Феъли **шоистан** (ба маънои **лоик будан, сазовор будан**) ҳамчун феъли мустақил низ корбаст мешавад:

*Чун Хотун бимурд, писари ӯ Тузшода бузург шуда буд ва подшоҳиро **шоиста шуда** ва ҳар касе тамаъ мекард дар ин мулк [80, 16].*

Аз феъли **шоистан** дар забони муосири тоҷик фақат шакли **шояд** (таърихан шахси сеюми танҳои аорист) истеъмол мешавад. Вай бо феъли асосӣ ҳампахлӯ ва ё монанди **бояд**, аз феъли асосӣ дур шуда омада метавонад. Дар ҳар ду сурат ҳам феъли модалии **шоистан** асосан бо шакли аористи феъли асосӣ мувофиқат карда, барои ифодаи маънои эҳтимолии амал ва пурқувват кардани он истеъмол меёбад [35, 251]. Дар забони муосир феъли мазкур шаклан ноқис ва аз назари маъно умумишахс аст, вале дар осори адабии форсии даврони классикӣ дар шакли тасрифӣ низ ба назар мерасад:

*...туру наздики ӯ **нашояд рафтан** ва чун ту ба наздики ӯ дарравӣ пеши ӯ сухан натавонӣ гуфт аз ҳайбати ӯ [80, 91]...мо эшонро ба дини Ҳақ хонем, моро бо эшон **ҳарб нашояд кардан** [80, 116]...бандаро бо худовандгори хеш чуз ин муомила **нашояд кардан** ва чуз ҳар чи муроди ту бошад [80, 150].*

Феъли **шоистан** дар як ҷумла ҳамчун феъли мустақил дар шакли инкорӣ зикр гардидааст:

*Ҳамчунон карданд ва номи ҳар касе, ки пеши ӯ ёд кардандӣ гуфтӣ: **нашояд** [80, 4].*

Дар ҷумлаи мазкур ба шахси муайян дар шакли инкорӣ далолат намудааст.

Аз тафсилоти боби мазкур бармеояд, ки феълҳои решагии забони тоҷикӣ аз як ҳиҷо таркиб ёфтаанд ва инчунин дар сохтани шакли феъли содда тарзи феълсозиеро мушоҳида менамоем, ки бо номи феълҳои ҷаълӣ маъруф буда, аз забоншиносони муосири эронӣ М. Ботинӣ ва дигар ҳамфикрони ӯ ҷонибдори ин навъи амалкард буда, дар ин замина феъл сохтан ва дар амал татбиқ намудани онро талқин менамоянд ва дар шакли таркибӣ сохтани феълҳоро аз ҷумлаи заъфҳои забони форсӣ ва нозоям будани феълҳои форсӣ (тоҷикӣ) меҳисобанд. Ба назари ин ҷониб кам шудани теъдоди феълҳои шаклан содда ва сохтаи забони тоҷикӣ тамоил ва гароиши табиӣ он ба ифодаи маъноҳои дастурӣ дар шакли аналитикиро мефаҳмонад, ки ин раванд ду се ҳазор сол боз идома дошта, ба таври табиӣ сурат гирифтааст ва ин ки қисме аз калимаҳо аз назари шакл ва мазмун тағйир ёфтаанд, ин ҳам раванди табиӣ буда, ношӣ аз табиати забон дар раванди ташаккули таърихӣ аст.

1.7. Тағйироти сохтори луғавӣ ва маъноии феълҳо

Феълҳое, ки мо онро аз назари сохт содда мешуморем, мувофиқи назари муҳаққиқини соҳа дар асл бисёри онҳо аз реша ва ванде ташкил гардидаанд, аз қабилӣ: омадан аз $\bar{a}+gam$, овардан аз $\bar{a}+bar$, омехтан аз $\bar{a}+maig$ ва монанди инҳо, ки инҳоро метавон аз ҷумлаи аввалин тағйироти шаклии феъл дар даврони бостон ва миёна зикр намуд.

Аксарияти феълҳои соддаи забони форсӣ-тоҷикӣ бар ҳамин қиёс аз аҷзое мураккаб гардидаанд ва ин аҷзо дар давраи форсии дарӣ ҷунон бо якдигар муттасил шудаанд, ки онҳоро аз ҳам ҷудо кардан имкон надорад. Ба ибораи дигар пешвандҳои ин феълҳо дар ин давра дигар таъсири худро аз даст додаанд ва ин гуна пешвандҳо дигар дар ташкил ва таркиби калимоти ҷадид иштирок наменамоянд ва ҳамчун пешванд метавон онҳоро пешвандҳои мурда хонд. Дигар аз тағйироти сохторӣ ин аст, ки сифатҳои феълии давраи бостон дар давраи миёна ва баъд ҳамчун сифати феълӣ мазмуну

мундаричаи худро аз даст дод, вале ҳамчун асоси замони гузаштаи феъл хузури худро дар забон идома дод.

“Матрук шудани пешвандҳои куҳан, ки аз оғози давраи забонҳои эронии миёна, яъне забонҳои монанди паҳлавоник (паҳлавии ашконӣ) ва порсик (паҳлавии сосонӣ) анҷом ёфт, мӯҷиб шуд, ки забон ба пешвандҳои тозае муҳтоҷ шавад. Барои ин манзур ғолибан аз ҳарфҳои изофа ва қайдҳо (пешояндҳо ва зарфҳо – Р.Б.) истифода шуд. Дар забонҳои эронии миёна ин пешвандҳои ҷадид ба кор рафт ва аз онҳо ба форсии ҷадид, яъне форсии дарӣ интиқол ёфт” [174, 120].

Чуноне ки Б. Сиев дар “Очеркҳо оид ба таърихи феъли забони адабии тоҷик” қайд менамояд дар асрҳои I-X феълҳои содда ва сохта истеъмоли зиёд доштаанд, бовучуди ин “Усули таркибии сохтани феълҳо дар забони асрҳои I-X мавқеи калон дорад. Моҳияти ин тарзи феълсозӣ дар он аст, ки як гурӯҳ феълҳо дар мавриди сушт шудани маънии аслиашон ҳамчун ҳиссаи ёридиҳанда бо ҷузъи феълӣ ва ё номӣ таркиб шуда, шакл ё таркибҳои ҷудоғона месозанд” [133, 126].

Чуноне ки аз таҳлилҳои фавқуззикр дида шуд, қариб аксари феълҳои забони тоҷикӣ дар тӯли ин даҳ аср таҳаввул ва тағайюре дар доираи маъноии онҳо ба вучуд омадааст, яъне ба марзи маъноии ҳар як феъл, ки дар гузашта дошт дар забони муосири тоҷик чизе ба андозаи нисбӣ ё афзуда шудааст ва ё костааст. Мисли он ки дар ифодаи семантикии феълҳо тағйироте ба амал омадааст, дар сохтори луғавии гурӯҳе аз феълҳо низ тағайюро ба назар мерасад ва намунаи барҷастаи онҳо як андоза кам гардидани феълҳои содда ва зиёд гардидани теъдоди феълҳои таркибӣ, ё худ аз байн рафтани “йо”-и ҳикоят ва пешванди шаклсозии “ҳаме-“, “алиф”-и дуъо – “о”, маҳдуд шудани доираи истеъмоли пешванди “би-“, ва ба вучуд омадани баъзе шаклҳои грамматикӣ, ки намунаи онҳоро дар нутқи китобии асрҳои X-XIII надорем ва монанди инҳо мебошад, ки ин масъаларо бо мисолҳои мушаххас пайгирӣ хоҷем кард.

Дар асар тақрибан беш аз 20 феълро дидан мумкин аст, ки пурра ё қисман маънояшон дигаргун шудааст, мисли феълҳои **бошидан**, **хестан**, **хостан** ва ғ.

Феъли **бошидан** дар асар ба маъноҳои истиқомат кардан, сокин шудан, иқомат намудан, зиндагӣ кардан омадааст, вале ин феъл дар забони муосири тоҷик фақат дар замони ҳозира-оянда истеъмом мегардад ва он ҳам бештар ба шакли феъли ёвар:

...ин вилоятро аз падар талабид ва дастурӣ хост, то ба Бухоро бошад [80, 10]. Аввал дар хайма ва хиргоҳ бошидандӣ ва ба рӯзгор мардум гирд омаданд ва иморатҳо карданд [80, 8]...баъд аз он ки Бухоро шаҳр шудааст, подшоҳон зимистон бад-ин деҳ мебошидаанд ва дар ислом ҳам чунин будааст [80, 32].

Решаи ин феъл калимаи “**бош**” – асоси замони ҳозира-оянда мебошад ва дар замони гузашта ду шакл дорад: **бошидан** ва **будан**. Маънои феъли **бошидан** ҳамчун феъли мустақил дар забони муосири тоҷик истифода намегардад, ба истиснои калимаи “бошишгоҳ”, ки аз решаи **бошидан** буда дар забон мустаъмал аст. Варианти дигари он **будан** ба панҷ маъно истеъмом мегардад ва аз ҳама бештар (дар замони гузашта ва ҳозира-оянда) чун феъли ёвари шаклсоз ва гоҳо ҳамкард. Феъли **будан** дар забони муосири ҳамчун феъли мустақил пеш аз ҳама ба маънои **вучуд доштан**, **мавҷудият**, **ҳастӣ** истеъмом мегардад ва ин маъно дар адабиёти классикӣ низ мустаъмал аст, вале ба маънои **бошидан**, яъне **истиқомат намудан** ба назар намерасад. Ҳамчун феъле, ки замони гузаштаи дур месозад, ба таври фаровон ба кор бурда мешавад.

Феъли **гудохтан** дар асар ба маънои об шудани барф истеъмом гардидааст:

...вилоятҳо, ки бар сӯи Самарқанд аст, бар кӯҳҳо барфҳо гудохтӣ ва он об он ҷо ҷамъ шудӣ чун рӯде азим [80, 6].

Ин феъл дар забони муосир ба маъноҳои 1. моддаи сахтро ба воситаи гармои баланд моеъ гардонидан, об кардан; 2. об шудан, завб шудан [140, 332] истеъмоли мегардад, вале дар мавриди обшавии барф аз феъли таркибии **об шудан** кор гирифта мешавад ва ҳеҷ гоҳ дар шакли фоиля маънои мафъулиро намедихад.

Феъли **бувад** дар асар 20 маротиба зикр гардидааст, ки дар ҳама ҳолат ба маънои “бошад” ва ё “мебошад” истеъмоли гардидааст:

*...баъзе ҷой чунон **бувад**, ки ҳеҷ ҳайвон поёб наёфтӣ [80, 6)...вайро Чамук ном буд ба забони бухорӣ гавҳаре **бувад** ва “кит” шаҳр бувад, яъне шаҳри Чамук ва ба забони бухорӣ касе, ки бузург **бувад** вайро чамук хонанд, яъне гавҳаре аст фулон [80, 9].*

Феъли мазкур дар ҳамин шакл ва бо ҳамин маъно фақат дар назм истифода мешавад ва дар китобати насрӣ ва гуфтори шифоҳӣ феъли **мебошад**, **аст**, **ҳаст** маънои “бувад”-ро медиҳад.

Феъли **бояд** дар асар ҳамчун феъли мустақил дар шакли тасрифӣ ба маънои **зарур будан** омадааст, вале дар забони муосир чунин ҳолат маъмул нест:

*...ҳар ҷуфте ба чаҳор ҳазор дирам санги нуқра **мебибояд**, ки мардумонро сим камтар мондааст [80, 61]. Моро ранҷи оли Аббос **намебояд**, фарзанди пайгамбар **бояд**, ки халифаи пайгамбар бувад [80, 102]! Оташ амал накард, аз баҳри он ки оташро бод **бояд**, то амал кунад [80, 119].*

Феъли **боистан** дар забони муосири тоҷик фақат ду шаклаш боқӣ мондааст, вале дар асар дигар шаклҳо низ дорад ва феъли **боистан** дар замони гузашта дар шакли **боист** бо феъли алоқаманд омада то андозае хусусияти тасрифӣ низ дорад, вале дар забони муосири тоҷик баръакс феъли асосӣ тасриф мешавад ва он фақат дар ду шакли **бояд** ё **мебоист** меояд. Шакли **мебоист** тақрибан аз байн рафтааст.

*Қутайбаро бо ӯ бисёр ҳарбҳо **боиста** буд кардан [80, 16]. Дар вай амире буда, ки вайро ба ҳеҷ ҳодиса ба Бухоро **набоистӣ** омадан [80, 39].*

Хусусияти дигари ин феъл дар асар дар он аст, ки ҳар феъле, ки дар иртибот бо он оварда мешавад, дар шакли масдарӣ оварда шуда, маънои умумишахсро медиҳад.

Феъли **хестан**, дар “Таърихи Бухоро” аз ин феъл дар замони ҳозираоянда мисолҳо ворид шудааст, аористи он борҳо ба маънои “истеҳсол шудан”, “сохта шудан” истеъмол гардидааст:

Ва мардумони ӯ ҳама бозоргон будаанд ва аз онҳо карбос бисёр хезад [80, 24]. Ончи аз он деҳ хезад, ки имрӯз бозаргонон ба вилоятҳо баранд рӯйан ва бошад ва карбос [80, 29]. Ончи аз вай хезад, онро занданечӣ гӯянд, ки карбос бошад [80, 29].

Феъли **хестан** як маротиба ба маънои “ба соҳил баромадан”, “баланд шудани сатҳи об” истеъмол гардидааст:

Аз лаби Чайхун то Фараб як фарсанг аст ва чун об хезад, ним фарсанг гардад [80, 39].

Феъли мазкур дар забони муосири тоҷик ба панҷ маъно: 1. баланд шудан аз ҷо; 2. бархостан, сар шудан, оғоз ёфтани; 3. бедор шудан (*аз хоб*); 4. қиём кардан, шӯридан; 5. пайдо шудан, баромадан [141, 433] истеъмол мегардад ва он маъно, ки дар асар зикр гардидааст барои соҳибзабонони ин айём маъруф нест.

Феъли **хостан** ва **бархостан** дар асар ба маънои “хестан”, “қоим шудан”, “баланд шудан аз ҷо” истеъмол гардидааст, вале ин маъно бо ин ду калима барои насли мутааххири (охир) ин забон тақрибан бегона аст, зеро феъли **хостан** дар забони муосир ба маънои **талаб кардан** серистеъмол аст, вале ба маънои “хестан”, “аз ҷой баланд шудан”, “бархестан” истеъмол намегардад, магар ин ки дар ягон китобе биёбӣ, он ҳам ба нудрат. Феъли **бархостан** ҳамчун феъл фақат ба маънои “**бархестан**” истеъмол гардида метавонад, вале дар забони умум роиҷ нест ва марзи ситеъмолии он аз китобҳои адабӣ-бадеӣ убуру наменамояд ва ба ин тарз низ хело камистеъмол аст. Намунаҳо бо феъли бархостан:

...он гоҳ **бархостӣ** ва **барнишастӣ** ва ба **коҳ андаррафтӣ** ва онҳо ба **ватани хеш ба русто рафтандӣ** [80, 15]. **Бархост** ва **чаҳор ракъат намоз гузорид...** ва **сураи Моида бархонд андар ин чаҳор ракъат намоз** [80, 90].

Феъли **хостан** ба маънои **истеҳсол намудан, содирот намудан, сохта шудан** низ истеъмол гардидааст, ки ин маънои худро дар ин рӯзгор аз даст додааст:

*Ончи аз он ҷо **хостӣ**, беитар ҳалвои мағзин будӣ аз дӯшоб карда ва ончи аз онҷо **хостӣ**, беитар қинторӣ будӣ [80, 28].*

Феъли **бархостан** дар асар ба маънои **дигаргун шудан, бардошта шудан, тағйир хӯрдан, тағйири шакл намудан, аз амал боздоштан** низ истеъмол гардидааст, ки ин маънӣ барои соҳибзабонони замони муосир номаъруф аст:

... “**Зот-ут-тавоис**” **карданд ва номи аслии ӯ **бархост**** [80, 22]. *Ин аҳли деҳ мар ин деҳро бихариданд, то он зареба аз эшон **бархост** ва он мол бидоданд [80, 25].*

Мисолҳои дар асар зикргардида бар он далолат менамоянд, ки феъли мазкур дар гузашта серистеъмол будааст, вале он дар забони муосири тоҷик серистеъмол нест.

Камшавии феълҳои содда. Як нигоҳи иҷмолие ба осори бадеӣ ва илмӣ давраи нави ташаккули забон нишон медиҳад, ки феълҳои аз назари сохт соддаи забони тоҷикӣ дар марҳилаи аввал зиёд ба назар мерасанд ва минбаъд истеъмоли феълҳои содда тадричан кам гардида, баръакси он теъдоди феълҳои таркибӣ дар забон меафзояд. Назари ин ҷониб ин аст, ки ин амал ба сабаби навгароӣ дар қолибҳои феълсохтӣ ва иштиёқмандии удабоӣ давр ба забони илм ва дин – арабӣ сурат гирифтааст, зеро суханро дар либоси нав ороиш додан, яъне ҳамон мазмунҳои маъмулиро тарзе баён намудан, ки дар назари омма монанди чизи нав воқеъ гардад, аз ҷумлаи маҳоратҳои шоириву нависандагӣ ва яке аз санъатҳои бадеӣ мебошад. Ба ин сабаб тез-тез ба калимаҳои ғайримаъмул аз он ҷумла арабӣ – Қуръонӣ муроҷиат менамуданд, зеро

аз назари эътиқодӣ низ ин калимот нерӯи ҷазбкунандае доранд ва бо истифода аз онҳо феълҳо (калимаҳо)-и нав аз ҳама бештар дар шакли таркибӣ месохтанд. Агар ин амал дар оғоз чизи ғайримаъмулӣ бошад, пас барои имрӯзиён як чизи маъмулӣ ва қонунмандонае гардидааст, чунончи теъдоди феълҳои сода дар забони муосири мо чизе камобеш аз сад адад ва феълҳои сохта, ки миқдоре ба шумор ва он дар муқоиса аз феълҳои сода ҳам камтаранд боқӣ мондааст ва ғайри ин ду гурӯҳ боқии феълҳо маъмулан дар шакли таркибӣ, ки он ҳам бошад 80% ҷузъи маъноии онҳо аз калимаҳои аслан арабӣ сохташуда ба назар мерасанд. Намунаи феълҳое, ки дар асар дар шакли сода зикр шудаанд, вале дар замони муосир бештар дар шакли таркибӣ истеъмол мегарданд:

*Бародарони дигар амон хостанд, Амири Саъид эшонро амон дод ва ба назди хеш овард, то он фитна **биёромид** [80, 171]. Фармуда буд то се рӯз боз танӯр **тафтонида** буданд [80, 128]. Чун **бинигариданд**, ҳамаи ҷаҳонро пурнур диданд [80, 125]. Гуфт: ҳаметохтам, асбам фуруӣ монд, фуруд омадам ва **хуфтам** [80, 161]....ин вилоятро аз падар **талабид** ва дастурӣ хост, то ба Бухоро бошад [80, 10]. Афосиёб ўро **бинавохт** ва духтари хешро ба занӣ ба вай дод [80, 45].*

Сабаби нисбатан зиёд будани ноҳамворихои грамматикӣ дар асрҳои 1Х-Х-ро марбут ба марҳилаи аввали давраи нави ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ доништан назари воқеъбинонае мебошад, зеро пас аз қарнҳои сукути фарҳангӣ (аз заволи Ҳахоманишиҳо то замони ташаккули давлати Сосониҳо) дар давраи миёнаи ташаккули забони форсӣ забону ғӯишҳои мутаъаддиде дар сарзамини паҳновари Эрони Кабир вучуд дошта, вале заминае барои ҳамбастагии онҳо дида намешуд. Пас аз он ки муслимин ин ҷойҳоро ба тасарруфи худ дароварданд ва мардум дини навро қабул намуданд, калимаҳои Қуръонӣ - арабӣ аз боби дин ворид мешуд ва ба ҳайси калимоти муштарак дар байни суҳанварони мухталифи забонҳои эронӣ ва ҳатто ғайриэронии мусалмон мақоми муайяне пайдо намуд, то ҷое ки сабабгори падидаи омадани за-

бони наве бо густардагии васеъ ҳамчун забони дувуми динӣ гардид ва асоси грамматикии ин забони ҷадид дар заминаи грамматикаи забони паҳлавӣ (форсии миёна) тарроҳӣ шуд, зеро паҳлавӣ ҳам мустаъмалтарини забонҳои ин давра буд ва ҳам заминаи фарҳангӣ, дарборӣ ва илмӣ бо низоми такмилёфтаи грамматикӣ дошт. Бино бар ин дар ин давра қисме аз аломатҳои грамматикии забон ё сервазифаанд ва ё вазоифи муштарак доранд ва ё дар баъзе ҳолатҳо дар шакле вомехӯранд, ки вазифаи грамматикии худро иҷро накардаанд. Албатта бо мурури замон дар забони муосири форсӣ-тоҷикӣ аксари ин навоқис рафъ гардидаанд ва ё баъзе аз ин аломатҳои грамматикӣ вазифаашонро бо чизе дигар иваз намудаанд.

Аз таҳлили зерфаслҳои боби мазкур маълум гардид, ки мақоми феъл ё худ умуман ҳиссаҳои нутқ вобаста ба хусусияти сарфӣ ҳар забон гуногун аст. Дар байни феълҳои дар асар зикргардида, феълҳоеро дидан мумкин аст, ки марзи маъноияшон дар тӯли даҳ аср маҳдуд гардидааст, мисли феъли **бо-ястан/ бойистан** ё баръакс феълҳои назари гирифта, расидан ва монанди инҳо марзи маъноияшон васеъ гардидааст. Баъзе феълҳои камистеъмоли асар, ки бунёди тоҷикӣ доранд, аз истеъмом баромадаанд ё истеъмоли онҳо маҳдуд гардидааст, ки ин ҳалоро бештар феълҳои таркибии аз унсурҳои арабӣ ва тоҷикӣ шакл гирифта пур карда истодаанд. Аз феълҳои иқтибосӣ дар миёни феълҳои содда ва сохтаи асар мушоҳида гардидани фақат як намунаи феъли иқтибосии арабӣ нишон медиҳад, ки дар марҳилаи аввали ташаккули давраи нави забонӣ афзоли иқтибосии арабӣ миқдоран хело кам будаанд. Ва инчунин истифода аз категорияҳои луғавӣ – муродиф, мутазод, сермаъноӣ, ҳамгун ва монанди инҳоро дар матнҳои таълифшаванда метавон ба унвони маводи ороишии матн қор гирифт, зеро муҳимтарин амали категорияҳои луғавӣ иборат аст аз хушоянд намудани забони асар ва боло бурдани сатҳи ҷазабанокии он мебошад.

БОБИ 2. СОХТОРИ ФЕЪЛ ДАР “ТАЪРИХИ БУХОРО”-И НАРШАХӢ

Калимасозӣ аз бахшҳои калони забон ба ҳисоб меравад. Он яке аз роҳҳои ғанӣ ва бойшавии таркиби луғавии забон аст. Аз рӯи назарияи калимасозӣ онро ба навҳои морфологӣ, сохторӣ-маъноӣ, синтаксисӣ, ономасиологӣ ва функционалӣ-семантикӣ ҷудо мекунад. Мувофиқи ин назария қолибҳои калимасозӣ мухталиф аст [52, 143]. “Ҳамон навъе ки мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, дар давраҳои ҷудоғонаи инкишофи ҷудоғонаи забони тоҷикӣ форс аз ҷумла дар давраи нави таракқиёти ин забонҳо дар тақомули феълҳо ду воситаи шаклсозии калимасозӣ – усулҳои аффиксатсионӣ таркибӣ вучуд дошта ва роли ниҳоят калон бозидаанд” [133, 105]. Вале дар давраи навини ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ дар мисоли феъл усули аффиксатсионӣ, яъне вандафзӣ сермаҳсул набудааст.

Феълҳои забони тоҷикӣ вобаста ба хусусияти онҳо дар тарзи сохт ба содда, сохта, таркибӣ, ва таркибҳои феълӣ (ибораҳои феълӣ) ҷудо намудан имкон дорад, ки ҳар яке аз нигоҳи хусусиятҳои сохторӣ аз якдигар ба қулӣ тафовут доранд.

2.1. Феълҳои содда

Ҷунон ки маълум аст, ба қатори феълҳои содда феълҳои решагӣ дохил мешаванд, ки бо афзудани бандҳои феълӣ лозим бар асоси онҳо матлаби инсон дар яке аз замонҳо баён карда мешавад, мисли: омадан, задан, гирифтани, овардан, расидан, кардан, гуфтани, додан, рафтани, сохтани, ниҳодани, афтодани ва ғайра.

Феълҳои содда, ки аз назари сохти морфологӣ ба шакли ҳолиси худ (бидуни пешванду пасванд) воқеъ шудаанд, онҳоро феълҳои содда меноманд [35, 310]. Феълҳои соддае, ки решаи онҳо аз як ҳичо бештар аст, дар асл аз

пешванд ва реша-ҳичо, яъне асоси феълии даврони бостон шакл гирифтаанд, чунончи Нотили Хонларӣ дар ин бора мегӯяд: Ин феълҳоро ба эътибори сурате, ки дар форсии дарӣ, яъне забони форсии расмии Эрони баъд аз Ислом доранд содда мехонем, аммо ҳар гоҳ ба решаи ҳар як дар даврони забонҳои эронии бостон тавачҷух кунем дармеёбем, ки бештари онҳо худ аз аҷзое мураккаб шудаанд [174, 116], яъне, аз пешванд ва решаи феъли форсии бостон таркиб ёфтаанд, мисли: омадан аз $\bar{a}+gam$, овардан аз $\bar{a}+bar$, омехтан аз $\bar{a}+maig$ ва монанди инҳо.

Ва бештари феълҳои соддаи форсӣ-тоҷикиро бар ин қиёс мураккаб аз аҷзое бояд шумурд. Аммо ин аҷзо дар давраи форсии дарӣ чунон бо якдигар пайваستاанд, ки онҳоро аз ҳам ҷудо наметавон сохт. Ба иборати дигар пешвандҳои ин феълҳо дар ин давра дигар таъсири худро аз даст додаанд. Ин гуна пешвандҳоро, ки дигар ба кори таркиб ва эҷоди луғатҳои тоза намеоянд, пешвандҳои мурда мехонанд [174, 118]. Намунаи афъоли соддаи асар:

*Об бисёр меомад ва гили бисёр меовард, то ба Битак ва Фараб расид [80, 7]. Пас он мардумон, ки ба Бухоро монда буданд, ба наздики меҳтарон кас **фиристоданд** ва фарёд хостанд аз ҷаври Абрӯй [80, 9]. Агар як ҷуфт гов замин харад, дар соле натавонистӣ, агар биёфтӣ, ҳар ҷуфте ба дувоздаҳазор дирам санги нуқра боистӣ харидан [80, 60].*

Гурӯҳе аз феълҳои шаклан соддаро, ки аз исму сифат шакл гирифтаанд, дар забоншиносӣ бештар бо номи феълҳои ҷаълӣ ёд кардаанд, ки вижагиҳои ба худ хосе доранд. Феълҳои ҷаълӣ бо сохтори нав ва шеваи фарқкунандае дар форсии миёна сохта шудаанд ва бархе аз онҳо ба форсии дарӣ расида ва маъмул гардидаанд.

Феълҳои ҷаълӣ феълҳое ҳастанд, ки аз афзудани пасванди “-идан” (пасванди масдарсоз) ба охири исме арабӣ ё форсӣ-тоҷикӣ ё ғайри ин ду ба вучуд омада бошад, монанди аз калимаи **талаб** – **талабидан** (ё талбидан), аз **чанг** – **чангидан**, аз **балъ** – **балъидан** ва монанди инҳо [133, 94]. Яъне, феълҳои ҷаълӣ аз ягон ҳиссаи нутқ (алалхусус исм) бо афзудани вандҳои

феълӣ, яъне дар шакли феъли содда ба феъл табдил додани калима сохта мешаванд. Дар асар аз ин навъи феълҳо феъли **тарсидан, пурсидан, ларзидан, тафтонидан ва талабидан** зикр ёфтааст, ки дар асл аз исмҳои **тарс, пурс (суол), ларза, талаб** сохта шудаанд, дар забони муосир даҳҳо ин навъи феълҳоро намбар намудан имкон дорад, мисли **фаҳмидан, чангидан, ҳисобидан, хандидан, шуморидан (шумуридан), раксидан, фаҳридан, номидан** ва ғайра.

Шаклҳои замони гузашта ва замони ҳозира-ояндаи ҷаълӣ аз асосҳои замони гузашта ва асоси замони ҳозира-ояндаи ҷаълӣ ба даст меоянд. Ин феълҳо бо афзудани пасвандҳо ва бандакҳои феълии замони гузашта ва ҳозира-ояндаи ба исм, сифат, ҷонишин, зарф, пешванд ва пешоянд ва... сохта мешаванд. Пасвандҳое, ки дар сохтани ин гуна феълҳо ба кор мераванд, барои асоси замони ҳозира-оянда –ēn ва –īh ва барои моддаи мозӣ –īd (дар форсии миёнаи масеҳӣ –īt) ва –ād ва –ist аст [233, 111]. Аз ин пасвандҳое, ки Мансурӣ зикр намудааст мо дар забони адабии муосир ва инчунин матни асар намунаро дар шаклгирии асоси замони ҳозира бо пасванди –īh дар даст надорем, бинобар ин метавон онро ҳамчун пасванди феъли ҷаълисоз пасванди мурда номид.

Асоси замони гузаштаи ҷаълӣ дар форсии миёна аз пайвастании пасвандҳои –ид (форсии миёнаи масеҳӣ –ит) ва –ist ва –од (қиссаи паҳлавии ашконӣ –од) аз ҷумла ба исму сифат ва асоси замони ҳозира-ояндаи ҷаълӣ, асоси феълҳои бавосита, асосҳои тарзи мафъулӣ, асосҳои бозмондаи феълҳои оғозии эронии бостон ва асосҳои замони ҳозира-ояндаи аслӣ сохта мешаванд. Ба ин тартиб, ки пасванди “–ид”-и замони гузашта ба асоси замони ҳозира-ояндае, ки бо пасванди –он сохта шуда, афзуда мешавад [233, 114].

Бозмондаҳои асосҳои оғозии эронии бостон дар форсии миёна бо пасванди –ид: рас – расид, пурс – пурсид, тарс – тарсид, тафс – тафсид, хуфс – хуфсид ва амсоли он мебошанд.

Баъзе феълҳои аслии афзун бар доштани асоси замони гузаштаи аслии, метавонанд асоси замони гузаштаи ҷаъли бо пасванди –ид ё –ист (гоҳе бо ҳарду пасванд) низ дошта бошанд, ки ин шева дар форсии дарӣ низ роиҷ аст [233, 117]:

масдар	маънӣ	асоси замони ҳозира	асоси замони гузаштаи асли	асоси замони гузаштаи ҷаъли
afzūdan	афзудан	афзой	афзуд	афзойид
ārāstan	оростан	орой	орост	оройид
ayārdan	ёристан	айор	аёорд	аёрист/аёрид

Бархе аз асосҳои замони ҳозира-ояндаи аслии фақат асоси замони гузаштаи ҷаъли доранд. Бархе аз ин асосҳо дар эронии бостон аз решаи исми ва бархе аз онҳо аз асоси замони ҳозира-оянда сохта шудаанд ва сифати мафбули надоштаанд, то аз сифати мафбулии онҳо дар форсии миёна асоси замони гузашта сохта шавад. Ин гуна асосҳои замони гузаштаи ҷаъли бо пасвандҳои –ид / -ист (ва гоҳе бо ҳарду пасванд) сохта мешаванд. Ин шева ба пайравӣ аз форсии миёна дар форсии дарӣ низ ривож пайдо кардааст [233, 118]:

асоси замони ҳозира		асоси замони гузашта	
омурз	омурзид	омурзид	омурзид
дон	донистан	донист	донист
шой	шойистан	шойист	шойист
тувон	тавонистан	тувонист	тавонист

Дар форсии дарӣ сохтани феълҳои ҷаълии мозӣ ва музореъ ба пайравӣ аз форсии миёна ривож ёфт, ки ҳоло ҳам идома дорад. Бо ин тафовут ки танаввуи сохтори феълҳои ҷаълии форсии миёна ба таври пурра ва комил ба форсии дарӣ нарасидааст, балки бархе аз шеваҳои марсуми он дар форсии нав идома кард ва бархе дигар матрук шуд” [233, 118].

Забоншинос Алиашраф Содикӣ феълҳои ҷабрӣ дар муқоиса бо феълҳои беқоидаи забони форсӣ чунин тафсир намудааст. “Тамоми афъоли форсӣ, ки ба беқоида маъруфанд аз ду бун сохта мешаванд: буни музореъ ва буни мозӣ. Дар ин афъол афзудани нишонаи мозӣ ба буни музореъ тағйиротро ба дунбол меоварад ва ин тағйирот ғолибан аз феъле ба феъли дигар (мақсад, шакли феълие ба шакли феълии дигар – Р. Б.) мутафовит аст, ба тавре ки ба нудрат метавон қоидае барои онҳо ба даст дод ва бад-ин ҷиҳат зоҳиран ҳеҷ феъли ҷадиде ба қиёс бо онҳо сохта нашудааст. Ин афъол ба ҳамин далел ба афъоли беқоида маъруф шудаанд. Дар баробари ин афъол дастаи дигаре аз афъол қарор доранд, ки афзудани нишонаи мозӣ ба буни музореъи онҳо тағйире дар онҳо эҷод намекунад, ба гунае ки пас аз ҳазфи нишонаи мозӣ аз буни мозӣ буни музореъ ба даст меояд. Масалан, пас аз ҳазфи “-ид” аз “хандид”, “ханд” ба даст меояд, ки ҳамон буни музореъи феъли “хандидан” аст” [201, 236].

Бо роҳи ҷабр сохтани феъл дар забони форсӣ-тоҷикӣ бевосита аз забони форсии миёна ё худ паҳлавӣ ба мерос мондааст. Ин амал дар забони паҳлавӣ ду роҳ вучуд доштааст: 1. Сохтани афъоли исмӣ ба кӯмаки пасванди –ен, ки пас аз афзудани пасванди гузаштасози –ид ва пасванди масдариӣ –ан ба дунболи –он ба шакли –енидан дармеояд. Ин пасванд, ки муодили “–он”-и форсӣ (дар афъоли сабабӣ ва мутааддӣ монанди “давонидан”) аст, гоҳе низ дар муноси паҳлавӣ ба шакли –он омада ва асосан феълҳои исмии сабабӣ месозад монанди: **номенидан** (номидан), **виморенидан** (бемор қардан), **хӯкенидан** (одат додан; хӯк=хӯй), **хешенидан** (ба худ ихтисос додан), **пуҳленидан** (аз пули чинуд убур додан; пуҳл=пул]. Мисоли дигар: **абогенидан** (ҳамроҳ қардан, аз ҳарфи изофаи “абог”=бо) ин шева дар забони паҳлавӣ бисёр роиҷ аст. Дар теъдоде аз мисол бо сарфи мустақими исм ё сифат, яъне бо илҳоқи шиносаҳо ба онҳо ва дар мозӣ бо афзудани пасванди гузаштасози –ид қабл аз шиносаҳо, монанди: **парридан** (аз пар=бол), **хӯшидан** (хӯшидан, хушкидан, аз хӯш=хушк), **дузидан** (аз дузид), **ниҳонидан** (ниҳон қардан, аз

нихон), **айоридан** (кумак кардан, аз айор=ёр), **фраёидан** (кумак кардан, аз фарёд), **кенидан** (нафрат ва кин доштан). Аз ин ду тариқа фақат тариқаи дувум ба форсӣ расидааст, аммо чунон ки дидем, теъдоди афъоли исмии форсӣ бисёр кам аст ва шумораи онҳо ҳадди аксар ба 50 феъл мерасад. Баръакс шумори афъоли таркибии форсӣ аз андоза берун аст ва ин шумора дар тӯли таърихи забон пайваста дар афзоиш будааст. Дар ҳазор соли гузашта натанҳо ҳар мафҳуми феълии чадид ба сурати таркибӣ сохта шудааст, балки рӯз ба рӯз афъоли басити (соддаи) боқоида низ ҷойи худро ба шаклҳои таркибӣ додаанд [201, 239]. Дар зер теъдоди аз афъоли исмӣ ва ғайриисмӣ маҳтум ба “-идан” бо шакли таркибии муштак аз онҳоро ба даст медиҳем:

чангидан	чанг кардан	озмудан	озмоиш кардан
тарсидан	тарс кардан	андешидан	андеша кардан
олудан	олуда кардан	туршидан	турш шудан
лангидан	ланг задан	боистан	боиста (лозим) будан
тавофидан	тавоф кардан	фаҳмидан	фаҳм кардан

Дар “Таърихи Бухоро” феълҳо аз ҷиҳати шакли сохти худ дар маҷмӯъ дар ду шакл мушоҳида мешаванд: синтетикӣ ва аналитикӣ. Шаклҳои синтетикӣ гурӯҳи алоҳидаи феълро ташкил карда, аз ҷиҳати сохт содда мебошанд. Шаклҳои синтетикӣ аз ду асоси феъл – аз асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта сохта мешаванд. Дар шакли аналитикии феълҳо як асос, яъне асоси замони гузашта барои феълҳои ҳар ду замон муштарак аст.

Вобаста ба тарзи сохти шакли аналитикии феълӣ ва тафовути сохтори шакли замони ифодаи маънои грамматикӣ феълӣ бо таърихи ба се асар Г. Камолова нақшае тартиб додааст, ки зикри он дар инҷо нофеъ хоҳад буд. Ба назари эшон “шаклҳои синтетикӣ аз ҷиҳати мавқеи истеъмолашон хусусиёти ба худ хосе доранд, ки онро бо шаклҳои синтетикӣ забони насри ибтидои ташаккули забони тоҷикӣ ба осонӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Барои равшан шудани фикр шаклҳои синтетикӣ “Маҷмӯъ-ут-тавоҳид”, “Таърихи

Табарӣ”-и Балъамӣ (асри X), “Таърихи Сиистон” (асри XI) ва “Асрор-уттавҳид”-ро дар мисоли феъли **гирифтан** дар чадвал нишон медиҳем” [42, 53] ва мо ба ин нақша “Таърихи Бухоро”-и Наршахиرو илова намудем (ниг. замима, чадвали 2.).

Таърихи пайдоиш ва инкишофи шаклҳои аналитикии феълӣ ба тадриҷан суғурӯи маъноӣ ва сохти тасрифӣ (флективӣ) марбут аст. Шаклҳои аналитикӣ аз шаклҳои синтетикӣ ҳам аз ҷиҳати ифодаи тобиши маъноӣ грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати сохташон фарқ мекунад. Онҳо аз ду ҷузъ - ҷузъи маънодор ва ҷузъи ёвар сохта мешаванд, чунончи, **гирифта буд, нақл кард, аҷаб медошт, масал заданд** ва монанди инҳо. Ҷузъи асосӣ маъноӣ луғавӣ худро нигоҳ медорад, ҷузъи дуюм барои ифодаи маъноӣ грамматикӣ хидмат мекунад [42, 56]. Вале новобаста аз ин ҳама мушаххасоти замонӣ, мисли гузаштаи дур аз ҳамон ибтидо дар шакли аналитикӣ ифода мегардидааст.

Аз мушоҳидаҳо ва мутолиаи китобҳои пешин бармеояд, ки асоси ҳастии ин сохтор ё дастикам яке аз ғоёти вучуди феълҳои ҷаълӣ тарвиҷ ва табиӣ забони илмӣ ва фалсафӣ ва шарҳу гузориши мутуни динӣ ва таҳассусии он айём бо имконоти забонии худ будааст. “Донишмандон ва уламои динӣ барои баёни мафҳум ва масоили динӣ ва илмӣ ва фалсафии замони худ зоҳиран ба вожаҳои феълии бисёре ниёз доштаанд аз ин ҳайс ба вижа ҳангоме ки пойи иқтибос ва тарҷума аз забони бегона ба забони форсии миёна дар миён буд, эҳсоси камбуд ва маҳдудият мекардаанд ва барои ҷуброни ин камбуд маҷбӯр ба ҷаъл мепардохтаанд. Аз ин рӯ дар матнҳои паҳлавӣ монанди “Динкард”, “Додистони динӣ”, “Зодиспарм”, ки ранг ва барҷасби динӣ ва фалсафӣ доранд, феълҳои ҷаълӣ бештар ба ҷашм меҳӯрад. Дар бархе аз матнҳои паҳлавӣ монанди “Бундаҳиш”, ки рангу бӯи илмӣ-асотирӣ доранд, феълҳои ҷаълӣ ағлаб ба кор рафтааст. Ин феълҳо аз исм ва сифат ва ҷонишин ва зарф ва ҳатто гоҳе аз пешванд ва пешоянд сохта шудаанд. Ҷолиби тавачҷуҳ ин аст, ки аз асоси замони ҳозира-ояндаи феълҳои аслий низ ба равишҳои гуногун феълҳои ҷаълӣ сохта шудааст” [233, 111].

2.2. Феълҳои сохта

Феълҳое, ки тавассути пешванд ва ё пасвандҳои калимасози феъл сохта шудаанд, онҳоро феълҳои сохта меноманд [20, 311]. Аксари пешвандҳои феълсози муосир аз зарфҳо ба вучуд омадаанд, зеро “Матрук шудани пешвандҳои куҳан, ки аз оғози давраи забонҳои эронии миёна, яъне забонҳое монанди паҳлавоник (паҳлавии ашконӣ) ва порсик (паҳлавии сосонӣ), анҷом ёфт, мӯчиб шуд, ки забон ба пешвандҳои тозае муҳтоҷ шавад. Барои ин манзур ғолибан аз ҳарфҳои изофа ва қайдҳо (пешояндҳо ва зарфҳо – Р.Б.) истифода шуд. Дар забонҳои эронии миёна ин пешвандҳои ҷадид ба кор рафт ва аз онҳо ба форсии ҷадид, яъне форсии дарӣ интиқол ёфт [174, 120]. Бино бар ин феълҳои сохта – феълҳое мебошанд, ки бо ёрии пешвандҳо (аф-фиксҳо) сохта шудаанд, мисли **даровардан, баровардан, баромадан, бозомадан, андаррафтган, бархостан, даргирифтан** ва ҳоказо. Нуктаи дигари шоистаи зикр дар тағйироти феълҳои пешвандӣ он аст, ки бархе аз пешвандҳои феълӣ, ки дар давраҳои бостон ва миёна дорои маъно будаанд ва калимаи кӯҳнашуда маҳсуб мешудаанд, бо гузашти айём далолати маъноии онҳо заиф гашта ва табдил ба калимаи тихӣ ё бемеънӣ шудаанд. Аз ин гунаанд: “андар-” ва “дар-”. Пешванди “дар-” бо сурати куҳантари худ (андар) ба маънои дарун ва дохили чизе будааст ва баъд табдил ба ҳарфи изофа (пешванд) шудааст. Пешванди “бар-” низ, ки ба маънои “истеъло”-ст, умдатан ҷиҳати ҳаракати феълро нишон медиҳад ва ба мурур табдил ба ҳарф (пешванд) шудааст [205, 118]. Феълҳои сохтае, ки дар асар зикр гардидаанд дар заминаи феълҳои соддаи забон бо иловаи пешвандҳои калимасози **боз-, дар-, андар-, бар-** сохта шудаанд, ки ҳар яке аз ин пешвандҳо дорои маънои грамматикӣ низ мебошанд, ки намунаи онҳоро дар мисолҳо дида мебароем:

Пешванди **боз-**: ин пешванд бо сурати куҳан (абоз) аз дигар пешвандҳои зинда ва пуркорбурди забони форсӣ-тоҷикӣ аст, ки аз давраи классикӣ, то ба имрӯз зинда ва дар истеъмоли қарор дорад. Имрӯз ба маъноҳои дар ҷиҳати акс

ва муҳолиф ва аз нав ба кор меравад ва маънои феълро қувват дода, онро ба ҳолат ва макони аввалааш бармегардонад, дар пайвастан ба бархе аз афъол феъл ва маънои наве сохтааст. Ин пешванд дар давраи бостон ба маънои “пайваста” ба кор мерафтааст ва зарфи замон будааст:

*Хайли вай ҳама бигурехтанд ва он саворон ҳама **бозгаштанд** [80, 18].
Ин қавмро Асад ибни Абдуллоҳ аз ислом **бознадошт** ва чун Туғшода Бухоро-
худоҳ бимурд он қавм ба Бухоро **бозомаданд** [80, 98]. Амир Исмоил се рӯз
ончо бошид ва бифармуд то об аз шаҳр **бозгирифтанд** [80, 160].*

Пешванди **андар-**: ин пешванд дар форсии бостон бо “t”-и ҳиндуаврупой ба сурати “antar” ба маънои дохили чизе будааст. Дар паҳлавӣ ва форсии дарӣ дар шакли “андар” пешванди феъл шудааст, ки шакли мухаффафи он “дар-” аст, ки дар асар дар канори шакли куҳани он ба кор рафтааст.

*Баъд аз он ба ҳисор **андаромадӣ** ва хонҳо фиристодӣ ва ҳамаи ҳашамро
таъом додӣ [80, 15]. Дар ин сухан буданд, ки Абӯисҳоқ бинни Иброҳим **анда-
ромад** [80, 20]. ...гулом аз вай бихостӣ ва ба ҳисор **андаровардӣ** ва боз дари
ҳисор барбастӣ то ба рӯзи дигар [80, 125].*

Пешванди **дар-**: шакли мухаффафи “андар-“ мебошад, ки бо феъл омада, маънои равон шудан ба дарун, дар ҳолате буданро мефаҳмонад [35, 311]:

*Саид бемор шуд, Хотун ба аёдати ӯ **даромад** [80, 76]. Андар Суғд агла-
би деҳҳо ба дини Муқаннаъ **даромаданд** [80, 112]. Амир Исмоил чун ба Бухоро
расид, аҳли Бухоро истиқбол карданд, ба эъзози тамои ӯро ба шаҳр **даро-
варданд** [80, 141].*

Пешванди **бар-**. Пешванди “бар” ва сурати куҳани он “абар” аз дигар пешвандҳои роиҷ ва пуркорбурди забони тоҷикӣ аст, ки шакли тихӣи он низ ҳамчун пешоянд корбурди бисёр дорад. Ин пешванд мафҳуми майл аз пойин ба болоро ба феъл мебахшад ва бештар чиҳатнамо аст. Дар пайвастан ба феъли содда маънои нав низ эҷод мекунад:

*...амир Исмоил ба андак сипоҳ **барнишаст** ва ба дари шаҳр рафт [80,
160]. ...марде бимнок буд, силоҳ **бардошт** ва шамшер **баркашид** ва бини-*

шаст [80, 76]. ...чун офтоб баромад сипас нигарист, қавм ҳозир нашуда буданд, то илм бигӯяд [80, 90].

2.3. Феълҳои таркибӣ

Феъли таркибӣ феъле аст, ки аз ду ё зиёда калима сохта шудааст ва ин калимаҳо ҳамчун як феъл маҳсуб гардида, ҳамчун як воҳиди луғавӣ ҳифз карда мешаванд. Феълҳои таркибӣ серистеъмолтарин навъи феълие мебошанд, ки солҳои ахир таваҷҷуҳи забоншиносонро бештар ба худ ҷалб намудааст. Дар забоншиносии Эрон пажӯҳишгарони мухталиф аз ҷумла Абдурасули Хайёмпур, Муҳаммадризо Ботинӣ, Парвиз Нотили Хонларӣ, Муҳаммад Дабири Муқаддам, Маҳдӣ Машқӯҳуддинӣ, Умеди Табибзода, Алоуддин Таботабой, Ваҳидиён Комёр ва дигар пажӯҳишгарон дар ин маврид ибрази андеша кардаанд.

Феълҳои таркибӣ дар қиёс ба феълҳои содда ва сохта, серистеъмолтарин шакли феълӣ дар забону адаби форсӣ-тоҷикӣ мебошад, вале бо вучуди баҳсҳои зиёду доманадор ягон таҳқиқоти махсусе доир ба ин гурӯҳи феълҳои забон ба назар намерасад. Феълҳои таркибӣ аз даврони классикӣ то ҳол рӯ ба афзоиш дошта, дар бештари маврид, ҷойи феълҳои соддаи забонро танг намудаанд. Дар се баррасии ҷудоғона, ки се донишҷӯи соҳаи забоншиносӣ дар давраи таҳсилашон дар гурӯҳи забоншиносии Донишгоҳи Техрон анҷом додаанд ва феълҳои соддаро аз матни гуфтор ва навиштори рӯзмарра истихроҷ кардаанд болотарин рақам 115 феъл будааст. Бо афзудани феълҳои содда, ки басомади (истеъмол) онҳо камтар аст, вале ҳанӯз дар навиштор ба қор мераванд ин рақам байни 150 ва 200 қарор мегирад, яъне дар забони форсӣ ҳадди аксар 200 феъли соддаи фаъол вучуд дорад, ки аз онҳо метавон муштак (мурод исму сифат ва дигар калимаҳои сохта, ки дар заминаи асоси феъл сохта шудаанд) ба даст овард [178, 227]. Агар ин намунабардорӣ “муште намунаи хирвор” бошад, дар ин сурат метавон гуфт, ки дар “Фарҳанги англисии мазбур” дар ҳудуди 23000 феъли содда вучуд дорад, ки аз онҳо метавон муш-

тақ ба даст овард. Як намунабардорӣ аз феълҳои мураккаб, фаровонии корбурди онҳо дар забони форсиро нишон медиҳад. Дар як пажӯҳиши дигар тақрибан се ҳазор феъли мураккаб (таркибӣ) ба даст омадааст, ки аз ин теъдод 1056 феъли он фақат бо “кардан” сохта шудаанд: озмоиш кардан, гуд кардан, номзад кардан ва ғ. [178, 227].

2.3.1. Хусусиятҳои луғавӣ

Истилоҳи феълҳои таркибиро дар забоншиносии Эрон бо номи афъоли мураккаб ё худ феълҳои мураккаб ном мебаранд. Истилоҳи феълҳои таркибӣ ба навъе аз феълҳо гуфта мешавад, ки аз ду калимаи мустақил таркиб ёфтаанд. Маъмулан калимаи аввал исм ё сифат аст, ки тағйир намепазирад, яъне тасриф намешавад ва калимаи дувум феъле аст, ки он тасриф мешавад ва онро бо номи феъли ёвар (ёридиҳанда) ном мебаранд. Парвиз Нотили Хонларӣ ба ҷои феъли ёвар истилоҳи “ҳамкард”-ро истифода мебарад ва дар муносибтар будани ин калима ба ҳайси истилоҳ чунин менигорад: “Истилоҳи “ҳамкард”-ро дар инҷо барои он қисмат аз феъли мураккаб, ки сарф мешавад қарор додаем. Бештари феълҳо ба сурати таркибӣ (исм ё сифат + феъл) ба кор меравад ва ин гуна сохтмони феъл, ки дар баъзе забонҳои дигар низ мисолҳои маъдуде дорад, аз хусусиятҳои забони форсӣ аст. Феъли мураккаб иборат аз маҷмуъи ду калима ё бештар аст, ки аз онҳо маънии воҳиде ирода мешавад: иҷро кардан, андоза гирифтани, ҷудо сохтани ва монанди инҳо. Дар ин таркибот як ҷузъ ҳамеша исм ё сифат аст, ки тағйир намекунад ва сарф намешавад ва ҷузъи дигар феъле аст, ки дар сарф (тасриф – Р.Б.) ба кор меояд. Ин ҷузъи ахири феъли мураккабро гоҳо феъли муъин ё муъинфеъл хондаанд. Аммо бояд дар назар дошт, ки истилоҳи феъли муъин барои мавриди дигаре низ ба кор меравад ва он сиғаҳое аз феъли “будан” аст, ки дар сарфи ҳамаи феълҳо (чи содда ва чи мураккаб) барои замони мозии нақлӣ ва мозии пешин (гузаштаи нақлӣ ва гузаштаи дур – Р.Б.) истеъмол мешавад” [174, 127]. Бинобар ин бо зикри истилоҳи **феълҳои таркибӣ** феълҳои

фаҳмида мешаванд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва феълҳои ёридиҳанда сохта шуда, ҳамчун як воҳиди луғавии феълӣ истеъмом мегарданд, мисли: ғавғо бархостан, ором гирифтан, бино кардан ва ғ.

Аз хусусияти савтии феълҳои таркибӣ ин аст, ки “муташаккилии овозии ин гуна фактҳои забон (воҳидҳои луғавии забон, мисли феълҳои таркибӣ ва умуман калимаҳои таркибӣ – Р.Б.) махсусан дар нутқи шифоҳии он, ки дар он ҳамчун як воҳиди томи ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда ба қор мераванд, ба тариқи равшан зоҳир мешаванд, масалан ба сабаби он ки дар феълҳои таркибии номӣ ва шаклҳои мухталифи онҳо: тамои қард, тамои қарда истодааст, тамои қарда буд ва монанди инҳо задаи луғавӣ дар ҳиҷои охири ҷузъи номии онҳо меафтад, ҳамаи унсурҳои боқимондашон муҳаффаф гашта, бо ҷузъи номӣ омезиш меёбанд ва чун як воҳиди луғавӣ талаффуз мешаванд [66, 24].

Яке аз хусусиятҳои шаклӣ-наҳвии феълҳои таркибӣ ва инчунин шохисҳои он аз феълҳои содда ва сохта ин ба ҷузъи асосӣ афзудани пасоянди “-ро”-ро метавон ном бурд. Бархе аз забоншиносон аз ҷумла Анварӣ ва Гевӣ муътақиданд, ки барои ташхиси феъли таркибӣ аз ғайри он метавон ба унсуре ғайрифеълӣ (ҷузъи соҳибмаънои феъли таркибӣ –Р.Б.) пасоянди “-ро” дод, агар ҷумла бо гирифтани “-ро” шакл ва маънои дуруст пайдо қард, он калима мафъул аст ва феъли ҷумла содда, аммо агар бо афзудани “-ро” шакл ва маънои калима норасо бошад, он калима ҷузъи асосӣ (ҷузъи соҳибмаънои феъли таркибӣ – Р.Б.) аст¹.

Феълҳои таркибӣ ва таркибҳои феълӣ аз ду қисм иборат мебошанд: қисми асосӣ (соҳибмаъно), ки маъно ва мафҳуми асосиро ифода менамояд ва қисми ёвар, ки барои адои вазифаҳои грамматикӣ ва тобишҳои маъноӣ хидмат мекунад. Қисми асосии феълҳои таркибӣ ва таркибҳои феълӣ аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ (феъл ва ҳиссаҳои номӣ), вале қисми ёвар ҳамеша аз феъл иборат мебошад. Қисми асосӣ вобаста ба мазмуну мақсади суҳан тағйир

¹ Феъли мураккаб ва меъёрҳои он. Мақолаи Амир Саъид Мавлавӣ баргирфта (14.12.2014) аз сомонаи <http://dadegan.ir/content>

ёфта меиствад, аммо қисми ёвар – феъли ҳамкард бо мақсади ифодаи маъноҳои грамматикӣ истеъмол мегардад. Таҳлилҳо нишон дод, ки дар “Таърихи Бухоро” 32 феъл ҳамчун ҷузъи ҳамкарди феълҳои таркибӣ истифода гардидааст, ки аз он ҷумла феълҳои кардан (беш аз 400 маротиба), шудан (қариби 200 маротиба), омадан (43 маротиба), ёфтан (26 маротиба), додан (25 маротиба), доштан (20 маротиба), задан (19 маротиба), афтодан (15 маротиба), рафтан (14 маротиба), гаштан (13 маротиба), овардан (11 маротиба), гирифттан (10 маротиба), намудан (муродифи кардан) (9 маротиба), гуфттан (7 маротиба), гузоридан (6 маротиба), мондан (5 маротиба), баркашидан (4 маротиба), гардонидан (4 маротиба), ниҳодан (4 маротиба), рондан (3 маротиба), бархостан (3 маротиба), хостан (3 маротиба), дидан (2 маротиба), кашидан (2 маротиба), сохтан (2 маротиба), баровардан (1 маротиба), гардидан (1 маротиба), дарпайвастан (1 маротиба), занонид (1 маротиба), тарошидан (1 маротиба), хондан (1 маротиба), ҷустан (1 маротиба) ҳамчун ҷузъи ҳамкарди (феъли ёвар) феълҳои таркибӣ дар асар дар ташкили феълҳои таркибии номӣ нақш доранд, ки қисми асосии ин гуна феълҳои таркибӣ аз ҳиссаҳои номии нутқ иборат аст, намунаи онҳо: ёд кардан, кор кардан, рағбат намудан, қиём намудан, озод шудан, сурх шудан, омода гардидан, намудор гаштан, муҳайё сохтан ва ҳоказо.

Чунончи қаблан зикр намудем, дар ибтидои давраи нави ташаккули забони тоҷикӣ афзоли таркибӣ нисбатан камтар будааст. “Албатта, дар забони паҳлавӣ низ феълҳои мураккаб (яъне таркибӣ - Р.Б.) вучуд доштааст, монанди “нигоҳ кардан”, “аёд кардан” ба маънии “ба ёд овардан” ва “ба хотир овардан”, вале теъдоди ин феълҳои мураккаб хело кам ва ночиз будааст. Корбурди феълҳои таркибӣ дар форсии куҳан роиҷ шуда ва бо бозгашти замон шитоби бештар гирифтааст. Дуктур Хонларӣ дар “Таърихи забони форсӣ” менависад: “аз қарни ҳафтум ба баъд пешвандҳои феъл батадриҷ аз ривож афтода ва феъли мураккаб ҷои онҳоро гирифтааст” ва дар ҷои дигар мегӯяд: “феъли мураккаб дар форсии имрӯз ҷои бисёре аз феълҳои

содда ва пешвандиро гирифтааст. Шумори бисёре аз феълҳои содда дар форсии ҷорӣ имрӯз ба кулӣ матрук аст ва ба ҷои онҳо феъли мураккаб ба қор меравад” [178, 228]. Бархе аз забоншиносон мисли Ғуломризо Ҳотифӣ, Ваҳидиён Комёр, Фаршедвар бар хилофи назари аксари забоншиносони дастурнавис (грамматиканавис) муътақид бар кам будани теъдоди феълҳои таркибӣ буда, таъкид менамоянд: “Дар забони форсӣ теъдоди афъоли мураккаб чандон зиёд нест ва аксари афъол содда ҳастанд [240, 2]”. Назари воқеъбинона ин аст, ки теъдоди феълҳои таркибӣ дар забон аз ҳама даврони классикӣ то ҳол дар қиёс ба феълҳои содда ва сохтаи забон бештар мебошанд. Муносибатҳои хаттии мардум (китоб, маҷалла, рӯзнома ва амсоли он) дар замони муосир шоҳиди онанд, ки ин гурӯҳи феълҳо нисбат ба даврони классикӣ бештар ба мушоҳида мерасанд.

Дар бораи иллати ин ғароиш, яъне сохтани феъли таркибӣ назари пажӯҳишгарон гуногун аст, масалан Муҳаммадризо Ботинӣ чунин мегӯяд: “эҳтимол меравад, ки аз лиҳози таърихӣ сохтани феъл аз вожаҳои қарзии арабӣ, монанди “раҳм қардан” “баён қардан” ва ғайра, агар натавонанд иллат, лоақал яке аз иллати умдаи он бошад. Зоҳиран сохтани феъли мураккаб (яъне таркибӣ - Р.Б.) аз вожаҳои даҳили арабӣ ба тадриҷ густариш ёфта ва ба вожаҳои форсӣ низ сироят қарда, то ҷое, ки танҳо улғӯи сохтани феъл дар форсӣ шудааст” [178, 228]. Ба назари ин ҷониб бештар аз ҳисоби калимаҳои иқтибосӣ шакл гирифтани ҷузъи асосии афъоли таркибӣ далели муҳимтарин сабаби ривочи феълҳои таркибӣ гуфтан далели қавии забонӣ нахоҳад буд.

Алиашраф Содикӣ дар мавриди сабабҳои ривочи феълҳои таркибӣ дигар назар дорад, ӯ сабаби ба таври рӯзафзун зиёд гардидани афъоли таркибиро дар ғайри иқтибосоти арабӣ ҷустуҷӯ қарда мегӯяд: забони форсӣ аз ҳама оғоз ғароише ба сохтани феъли басит надоштааст ва теъдоди бисёр маҳдуди афъоли исмии муштак аз арабӣ гувоҳи содиқи ин муддаост. Агар шеваи сохтани афъоли исмӣ дар забони форсӣ шеваи ғолиб ва мусаллат буд, мебоист аз калимоти арабӣ, ки аз ҳама қарни аввал вориди забони форсӣ

мешуд ва ба мурур доманаи вуруди онҳо густариш меёфт, бисёр бештар аз ин феъли исмӣ сохта мешуд. Ин нукта, ки гароиш ба сохтани афъоли таркибӣ аз қарнҳои аввалияи баъд аз ислом гароиши мусаллати забони форсӣ будааст ин назарро пеш меовард, ки собиқаи ин гароиш ба адвори пеш аз ислом барнагардад. Намунаҳое, ки дар сафаҳоти қабл аз афъоли таркибӣ дар забони паҳлавӣ нақл шуд, ин назарро қувват мебахшид. Бояд таваччуҳ дошт, ки ин забоне, ки мутуни мавҷуди забони паҳлавӣ бо он навишта шуда, забоне аст қуҳна ва муҳофизакорона ва забоне, ки дар мутуни каломӣ ва динӣ ва фалсафии паҳлавӣ монанди “Динқард” дида мешавад, забоне аст нисбатан тасаннуъӣ, ки бо забони зиндаи мардуми давраи сосонӣ фосолаи бисёр дорад. Бинобар ин бисёр муваҷҷиҳ (қолабӣ) аст. Тасаввур кунем, ки дар забони гуфтори давраи сосонӣ (дариг=дарӣ) бисёре аз афъоли исмии мутуни паҳлавӣ ба қор намерафта ва ба ҷои онҳо аз афъоли таркибӣ истифода мешудааст, дар ғайри ин сурат ғайримантиқӣ аст фикр кунем, ки дар забони паҳлавӣ гароиши сохтани феълҳои исмии басит гароиши мусаллат буда, вале ногаҳон ва дар зарфи яке ду қарн ин гароиш ҷиҳати аксро паймуда ва ҷои худро дар форсии дарӣ ба сохтани феълҳои таркибӣ додааст. Ҳатто агар ин нукта низ дар назар гирифта шавад, ки забони паҳлавӣ гуиши минтақаи Форс ва Хузистон буда ва форсии дарӣ – ҳарчанд дар асл муштақ аз паҳлавӣ буда – бо аносири овой, сарфӣ ва луғавии гуишҳои Хуросони Бузург омехта шуда ва тафовути ду навъи феъл дар ин ду забон дар марбут ба тааллуқи ин ду забон ба ду минтақаи мухталиф будааст, ончунон ки имрӯз низ гуишҳои минтақаи Форс ва Хузистон шумори нисбатан бештаре аз афъоли баситро ҳифз кардаанд, то гуишҳои Хуросон, боз тавҷеҳи ин ду гароиши мутафовит дар паҳлавӣ ва форсӣ бисёр мушкил хоҳад буд [201, 242].

Илова бар он дар забони осӣ – аз забонҳои шарқии Эрон, ки дар кӯҳҳои Қафқоз ба он гуфтугӯ мешавад ва тақрибан ба таври комил аз таъсири арабӣ барканор мондааст – ин гуна феълҳои мураккаб фаровон аст. Дар забони балучӣ низ, ки ин гуна феълҳо дар он бо феъли “кама” – “қардан” сохта

мешаванд, ба нудрат дида шудааст, ки чузъи аввали онҳо аз калимоти қарзии арабӣ ташкил шуда бошад [201, 243].

Феълҳои таркибӣ вобаста ба хусусиёти морфологии худ ду навъ мешаванд: феълҳои таркибии феълӣ ва феълҳои таркибии номӣ [35, 316]. Агар феълҳои таркибии номӣ аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва феъли ҳамкард сохта шаванд, пас чузъи таркибии феълҳои таркибии феълӣ аз шаклҳои гуногуни феълӣ иборат буда, чун як воҳиди луғавӣ ё грамматикӣ маҳсуб мешавад.

Таркибҳои феълӣ. Истилоҳи таркибҳои феълӣ, ки онро гоҳо ибораҳои феълӣ низ мегӯянд, ба дастае аз феълҳо гуфта мешавад, аз маҷмӯи беш аз ду калима таркиб ёфтаанд, ва аз маҷмӯи онҳо маънии воҳиде ҳосил мешавад ва ғолибан муодил бо мафҳуми як феъли содда ё як феъли таркибӣ мебошад. Содиқӣ ин мазмунро зикр намуда, баъдан се шартро чун хусусияти муҳимми ин гурӯҳи феълҳо оварда мегӯяд, “ин таъриф шомили иборатҳое аст, ки илова бар ин нукта дорои шароити зайл бошанд:

а) беш аз ду калима бошанд;

б) яке аз маҷмӯи калимот ҳарфи изофа (пешоянд – Р.Б.) бошад;

в) маҷмӯи иборат маънии маҷозӣ дошта бошад, яъне мафҳуми сареҳи ҳеҷ як аз чузъҳо мурод набошад ё ба зеҳни шунаванда наояд” [174, 171]: аз пой даровардан = афтодан. Дар инҷо ҷаҳор чузъ ҳаст (аз + пой + дар + омадан]. Намунаҳо аз “Таърихи Бухоро”:

Аҳли Суғд бо вай иттифоқ карданд ва ўро бо аҳли Суғд ҳарбҳои бисёр иттифоқ афтод ва ба охир марде аз аҳли Бухоро ин Суғдиёнро бидушт ва он қавм пароканда шуданд [80, 121]. Қутайба Буххороро боз ба Туғшода дод ва ўро ба мулк бинишонд [80, 16].

Агар дар ҷумла феълҳои гуногуни таркибӣ чида шуда оянд, дар бештари маврид феъли аввал омада бо феъли ҳамкард зикр шуда, чузъи муайянии феълҳои баъдӣ ба сабаби эҳтироз аз такрор ҳазф мегарданд:

Дигар Аҳмад бинни Иброҳим ал-Баркадӣ раҳимаҳу-л-Лоҳ ба рӯзгори Аҳмад бинни Исмоил ас-Сомонӣ қозӣ буд ва ҳам фақеҳ буд ва ҳам зоҳид [80, 5].

Намунаҳое низ ҳаст, ки дар он ҷузъи соҳибмаънои феълҳои таркибӣ чидашуда омадаанд, вале ҷузъи муайянии феъл – феъли ҳамкард на бо ҷузъи соҳибмаънои феъли таркибии аввалӣ, балки бо ҷузъи соҳибмаънои охирӣ зикр мегардад, ки ин навъ мисолҳо каманд:

Ва гирд ба гирди ин шаҳрҳо фарштагон бисёр бошанд, тасбеҳ ва таҳмид ва такбир меоранд [80, 43].

Ва боз намунаҳое низ дида мешавад, ҷузъи муайянии феъл бидуни ҳазф бо ҳар як ҷузъи асосӣ зикр гардидааст:

Чун Қутайба бори чаҳорум ба Бухоро омад ва Бухороро бигирифт, сулҳ карданд, ба он ки ҳар сол дувистҳазор дирам ба халифа диҳанд ва даҳ ҳазор дирам амири Хуросонро диҳанд ва аз хонаҳо ва зиёи хеш як нима ба мусалмонон диҳанд ва алафи сутурони араб ва ҳезум ва он чи харҷ гардад касоне диҳанд, ки аз беруни шаҳр бошанд [80, 83].

Хонларӣ дар ин бора чунин нигоштааст: “дар сиғаҳое аз феъл, ки бо муайянии феъл сарф мешаванд (мозии нақлӣ, мозии пешин) ҳар гоҳ ду ҷумлаи маътуф ё мутаволӣ аз сиғаи воҳиде биёяд, ғолибан ҷузъи муайянии феълро барои эҳтироз аз такрор ба қарина ҳазф мекунанд. Дар ин давра ҳазф дар феъли ҷумлаи охир анҷом мегирад, аммо дар адвори баъд феъли қаблӣ аст, ки мавриди ҳазф аст” [174, 471].

2.3.2. Хусусиятҳои маъноӣ

Бояд хотирнишон кард, ки меъёрҳои маъноиро, ки бархе аз пажӯҳишгарон [190] барои ташҳиси феъли таркибӣ зикр кардаанд, қабл аз ҳама ба он ишора мекунад, ки феъли таркибӣ як воҳиди маъноӣ аст ва ҷузъи феълӣ он аз муҳтавои маъноии худ тихӣ шудааст ва бахши аъзами маъноро ҷузъи ғайрифеълӣ ҳамл мекунад. Таботабой ба унвони меъери шаклӣ барои

ташхиси феъли таркибӣ ба он ишора мекунад, ки ба чузъи соҳибмаъно наметавон пасоянди “-ро” афзуд. Ҳамчунин Дабири Муқаддам [179] муътақид аст, ки феъли таркибӣ феъле аст, ки сохтмони луғавии он аз як вожаи ғайрифеълӣ чун исм (тахдид кардан), сифат (сурх будан), сифати феълӣ (кушта шудан), гурӯҳи пешояндӣ (ба дунё омадан) ё зарф бо як вожаи феълӣ ташкил шудааст.

Бо таваҷҷуҳ ба меъёри маъноӣ аввал ба феъли ҷумла назар мекунем, агар ба маъноӣ аслии худ ба кор рафта бошад, пас он феъл содда ва агар ба маъноӣ ғайриаслиӣ худ ба кор рафта бошад, пас он феъли таркибӣ аст. “Ҳар як феъли таркибии номӣ як воҳиди луғавӣ, ҳиссаи нутқ ва як аъзои ҷумла ҳисоб меёбад. Аз ин ҷиҳат байни чузъҳои феълҳои таркибии номӣ на алоқаи синтаксисӣ, балки таносуби маъноӣ ва мувофиқати морфологӣ мавҷуд аст. Ба ин маънӣ байни таркибҳои **тоза чидам** ва **тоза кардам** фарқи куллӣ дида мешавад: дар байни чузъҳои таркибии аввал алоқаи синтаксисии ду ҳиссаи нутқ (зарф ва феъл) мавҷуд аст, дар байни чузъҳои таркибии сонӣ мувофиқати шакливу маъноӣ ифодакунандаи маънии як воҳиди луғавӣ дида мешавад” [35, 316].

Чузъи номии феъли таркибии номӣ аломатҳои ҷудогонаи таркибӣ қабул карда метавонад. Масалан, агар чузъи номӣ исм бошад, пасванди ҷамъбандии **-ҳо** ва пасванди номуайянии **-е**, сифат бошад, пасванди қиёсии **-тар** қабул мекунад. Исму сифат бо бандакҷонишинҳои соҳибӣ низ омада метавонанд [35, 320]:

Аввал дар хайма ва хиргоҳ бошидандӣ ва ба рӯзгор мардум гирд омаданд ва иморатҳо карданд [80, 8]. Мардумони Бухороро дар куштани Сиёвуш навҳаҳост, чунон ки дар ҳамаи вилоятҳо маъруф аст [80, 46]. Дар миёни ҳисор роҳе будааст [80, 48]. Ҳисор некӯтар аз он шуд, ки буд [80, 50]....эшонро гилемҳо иваз доданд ва ба кишоварзӣ машгулашон карданд эшон бағоят тангдил шуданд ва гуфтанд [80, 79].

Дар байни чузъи феълии таркибии номӣ пайвандакҳои ҳам, ки ва калимаи (феъли) модалии *бояд*, калимаву ибораҳо ҳамчун муайянкунанда ё пуркунанда ё ҳолшарҳкунанда омада метавонанд, вале Муҳаммад Дабири Муқаддам дар миёни чузъи асосӣ ва ҳамкард истифода шудани калимаҳои дигарро нодуруст мешуморад, ки назари ӯ ба хусусиятҳои шаклии феълҳои таркибӣ дар ин маврид қобили дастгирӣ нест, зеро дар миёни чузъи асосии феъли таркибӣ ва чузъи ҳамкард воқеъ гардидани муайянкунанда ва ё мисли он як ҳодисаи маъмулист:

Ва онро деворҳое устувор сохт ба миқдори як мил ва дар вай кохе ва кабӯтархонае сохт [80, 57]. Чун Маликшоҳ аз Хуросон биёмад ва ба Бухоро расид харобӣ бисёр кард [80, 57]. Ин рабазро ба ҳар вақт, ки лашкаре қасди Бухоро кардӣ, иморате тоза кардандӣ [80, 67]. Ҳафт рӯз муҳлат хост ва гуфт ман дар итоати туам ва ҳадяҳои бисёр фиристод [80, 72]. Лашкари турк бирасид ва дигарон ҷамъ шуданд ва лашкар бисёр ғашт ва ҳарбҳои бисёр карданд [80, 73]. Ва он роҳро фаррохтар фармуд карданд [80, 159].

Шаклҳои таркибии тарз, намуд, сиға ва замонҳои феълро бидуни феълҳои ёвари феълӣ васф кардан имкон надорад, зеро маҳз ҳамин категорияҳои грамматикӣ феълро феълҳои таркиби феълӣ ё худ феълҳои ёвари феъли асосӣ ифода менамояд [35, 321]. Масалан дар ҷумлаи: *Хабар оварданд Салро, ки Бедун расид ва Хотун ба вай байъат кард ва дарвозаҳои шаҳр бастанд [80, 80]*. Дар ҷумлаи мазкур чузъи “оварданд”-и феъли таркибии “хабар оварданд” ба намуди мутлақ, тарзи мафъулии бевосита, сиғаи хабарии замони гузаштаи наздик ишора менамояд.

Чузъи аввали феълҳои таркибии феълӣ чун қисми асосӣ ва соҳибмаъноии феъл маъмулан дар шакли сифати феълии замони гузашта воқеъ гардида, чузъи дувуми он феълҳои ёвари шаклсоз буда барои ифодаи маъноҳои категорияҳои грамматикӣ оварда мешаванд [35, 321], мисли: *Бедун эшонро андар ёфт ва чаҳорсад кас аз мусалмонон кушта шуданд [80, 82]. Ӯро аз ҷиҳати*

бузургӣ Байгу лақаб карда буданд [80, 10]. Фадаҳиӣ кушта шуд ба фармони халифа, сабаби он баъд аз ин ёд карда шавад [80, 13].

Феълҳое, ки чузӣ таркибиашон аз шаклҳои гуногуни феълӣ иборат мешавад, ҳамчун як воҳиди луғавӣ ё грамматикӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд, феълҳои таркибии феълӣ ном доранд [35, 321].

Чузҳои феълҳои таркибии феълӣ аз ҷиҳати маъноӣ луғавӣ ё таносубӣ маъноӣ ҳамеша як хел нестанд: аксаран чузӣ аввал ҳамчун феъли асосӣ ва чузӣ дувум ҳамчун ёвар меояд: омада мондан, гуфта додан, хонда баромадан ва ғ. Баъзан ҳар ду чузӣ баробармаъно воқеъ мегарданд: омада рафтан, харида додан, пухта овардан ва ғ. Гоҳе чузӣ дувум ҳамчун чузӣ соҳибмаъно воқеъ мегардад: зада гирифтани монда рафтан ва ғ.

2.4. Чузҳои шаклсозии грамматикӣ дар феъл

Ҳамон тавре ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд дар давраи нави таракқиёти забони форсӣ-тоҷикӣ дар тақомули феълҳо ду воситаи шаклсозии калимасозӣ – усулҳои вандафзӣ ва таркибӣ вучуд дошта, роли ниҳоят калон бозидааст.

Дар забони форсӣ-тоҷикӣ ба ҳайси чузҳои шаклсоз қабл аз ҳама воситаҳои грамматикӣ мисли калимаҳои (феълҳои) ёвар, вандҳо, аҷзҳои тасрифӣ, зада ва ғайраҳо дохил мешаванд, ки тавзеҳи ҳар якеро дар мавриди худ баён хоҳем кард.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар матни “Таърихи Бухоро” қабл аз ҳама вандҳо чун чузӣ шаклсозии феъл нақши барҷаста доранд ва доираи афзоли ёвари шаклсоз ва пасвандҳои шаклсоз маҳдуд ба назар мерасанд.

Дар забони “Таърихи Бухоро”, ки намунаи насри асрҳои X11-X111 аст, вандҳои шаклсозро ба ду гурӯҳ ҷудо кардан бамаврид аст: вандҳои шакли грамматикисоз ва вандҳои феълсоз.

Як гурӯҳ пешвандҳои забони тоҷикӣ бо феъл омада, шаклҳои грамматикӣ месозанд ва ба воситаи онҳо тобишҳои нави грамматикӣ ва

услубии афъол ҳамчун инкор, замон, оҳангнокии сухан ва ғайра ифода мегардад. Ин гуна пешвандҳо маънои аслии (луғавии) феълро тағйир дода наметавонанд, бинобар ин пешвандҳои шаклсоз ном гирифтаанд [35, 251]: **на-//ма, ме-// ҳаме-, би-//бу-**. Инчунин дар адабиёти классикӣ пасвандҳои феълӣ, мисли “йо”-и ҳикоят, “алиф”-и дуо низ ба назар мерасад, ки барои насли имрӯзӣ ноошноӣ, зеро дар каломҳои имрӯзӣ чунин шаклҳо вучуд надорад.

Пешвандҳои шаклсоз. Пешванди на-. Пешванди **на-** ба феъл ҳамроҳ шуда, шакли инкор (манфӣ) месозад ва нашудани қору ҳолро мефаҳмонад [35, 251]:

Пеш аз он ба Бухоро сим набуд [80, 12]. Ва ҳеч сухан нагуфтанд ва шамшерҳо кашиданд ва сари вайро бардоштанд [80, 18]. Ва сутуру дигар аҷриёни боайб ҳама ба ин бозор фурухтандӣ ва боз рад кардан имкон ва сомон набудӣ ва ҳеч шарт напазируфтӣ, на фурушанда, на харандаро [80, 23].

Ҳангоми инкор намудани феъли замони ҳозира-оянда пешванди инкории **на-** қабл аз пешванди шаклсози **ме-** оварда мешавад:

Вай хизмати босазо намекунад ва чунон медонад, ки ин зиёъ мулки ӯст [80, 20]. Эшон гуфтанд: миёни мо ва Бухорохудо адоват аст, мо хештанро бар вай эмин намедорем [80, 100].

Дар феълҳои тарзи мафъулӣ пешванди инкории **на-** қабл аз феъли ёвари мафъулсози **шудан** оварда мешавад:

...рӯй ба қибла нишаста ва чизе мехонд, чун офтоб баромад синас нигарист, қавм ҳозир нашуда буданд, то илм бигӯяд [80, 90].

Агар пешванди **на-** бо пешванди пешванд замони ҳозирасози **ҳама-** ояд, он гоҳ тибқи қоидаи маъмули забон пас аз пешванди **ҳама-** чой мегирад, ки намунаи он дар матни мавриди назари мо ба назар намерасад.

Дар забони муосири тоҷик шакли меъёрии ифодаи инкор дар феълҳо пешванди **на-** мебошад. Он бештар бо шаклҳои тасрифии феъл меояд.

Ҳангоми инкори феълҳои аз назари сохт содда (феъли фармоиш, аорист, гузаштаи наздик, гузаштаи ҳикоягӣ, шакли нақлӣ) пешванди инкорӣ пеш аз асоси феъл меояд:

Шакли инкори аорист:

*Амири Саид нома кард ба Муҳаммад бинни Абдураззоқ ба Нишобур то ӯро **нагузорад**, ки ба Нишобур дарояд [80, 177].*

Шакли инкории замони гузаштаи наздик:

*Амир Исмоил аз шарм рӯй ба вай **нанабуд** [80, 164].*

Шакли инкории замони гузаштаи ҳикоягӣ:

*Эшон андар биёбон таом ва алаф **намеёфтанд** ва он сол қаҳт буд, кор бар эшон душвор шуд [80, 145]. Абӯмуҳаммад Бухорохудо худ подшоҳи Бухоро буд ва Абӯҳошим Ясорӣ бағоят тавонгар буд ва ба сабаби моли бисёр эшонро **тоат надоштӣ** [80, 143]. Ва гуфтӣ мо аз ранҷи Марвониён акнун халос ёфтем, моро ранҷи оли Аббос **намебояд**, фарзанди пайгамбар бояд, ки халифаи пайгамбар бувад [80, 102]!*

Шакли инкории замони гузаштаи нақлӣ:

*Он чи дар аҳди Амири Ҳамид будааст, ба тамоми дар китоби хеш **ёд накардааст** [80, 175]. Мисли вай касе дар вилоят **набуд**, вай аз ҷумлаи мутааххирони Бухорост, ҳам зоҳид буд, ҳам олим [80, 89].*

Дар афъоли сохта ду тарзи истеъмоли пешванди инкорӣ маъмул аст: дар афъоле, ки бо пешванди **бар-**, **дар-**, **фур-** сохта мешаванд, пешванди инкорӣ аксар дар аввал оварда мешаванд [35, 252], аммо дар нусхаи мавриди назари мо намунае дар чунин шакл дида нашуд.

Дар баъзе афъоли бо пешванди **бар-**, ва **дар-** сохташуда пешванди инкорӣ пас аз пешванди феълсоз (бевосита қабл аз феъли асосӣ) меояд:

*Аз ин сухан як моҳ **барнаёмада** буд, ки амири Хуросон бимурд ва гавго бархост ва зиндон бишикастанд ва Ҳафс бинни Ҳошим бигурехт, сароии ӯ горат карданд [80, 87]. Ҳеч кас аз ин қавм аз ислом **барнагаишт** ва ҳар ки монд бар ислом монд [80, 98].*

Ҳамчуни дар афъоле, ки бо пешванди **боз-**, **во-** сохта шудаанд, пешванди инкорӣ ҳамеша пас аз пешванди феълсоз қарор мегирад, монанди: **вогузошт-вонагузошт, бозгашт-бознагашт:**

*Бад-ин сабаб ин зиё аз дасти вай берун рафт ва беш ба дасти ӯ **бозна-ёмад** [80, 20]. Чанд бор назди халифа рафтам ва бо халифа сухан гуфтам, маро муҳобати халифа аз он сухан **бознадошт** [80, 92]. Гуфтанд: **бознагардем**, то дидори худованди хеш набинем [80, 123].*

Дар феълҳои таркибӣ ва таркибҳои феълӣ низ ду тарзи истеъмоли пешванди **на-** маъмул аст. Дар афъоли таркибии номӣ (сӯхбат кардан, ёд доштан, тӯл кашидан...) ва феъли таркибии масдарӣ (хоҳам хонд, хоҳем дид, хондан гирифт, рафтан мегирифт...) чузъи тасрифии таркиб пешванди инкории **на-** қабул мекунад:

*Таълифи ин китоб ба арабӣ будааст ба иборате балиғ...чун бештар кас ба хондани китоби арабӣ рағбат **нанамоянд...** [80, 2]. Зоҳирин, ки амири Хуросон буд ва бозфуруҳт ба Сухайл бинни Аҳмади Догунӣ ал-Бухорӣ ва **баҳо нагирифт** [80, 24].*

Дар феълҳои таркибии феълӣ, феълҳои замони гузаштаи дур, ки дар таркибашон ёвари **будан** ҳаст ва баъзе феълҳои таркибии номӣ, ки феъли ёвари шаклсоз қабул мекунанд, пешванди инкорӣ **на-** бо шаклҳои тасрифӣ, балки одатан бо шаклҳои ғайритасрифии феъл (қабл аз сифати феълӣ) меоянд:

*Араб пеш аз ин товус **надида будаанд**, чун дар онҷо товуси бисёр диданд, номи он деҳро “Зотуттавоис” карданд ва номи аслии ӯ Бухорост [80, 22]. Порое оташ дар миёни хокистар буд ва вай **надониста буд**, бод бурд... [80, 171].*

Баъзе таркибҳои феълӣ, аз ҷумла таркибҳои, ки аз сифати феълӣ гирифта шуда, ёвари **“будан”** қабул мекунанд, дар истеъмоли пешванди инкорӣ дубаҳраанд: мумкин аст, вобаста ба мақсад ва ё услуби сухан ин пешванд гоҳо бо шакли тасрифӣ ва гоҳ бо шакли ғайритасрифии феъл ояд:

*Чун дар он нусхаи арабӣ зикри чизҳое буд, ки бар он маслиҳате бозбас-
та набуд [80, 2].*

Дар феъли замони оянда феъли пешванди инкори **на-** пеш аз феъли ёвари ояндасози “хостан” оварда мешавад:

*...маълум кард, ки ўро бо меҳтарони Бухоро чандон ҳурмате зиёдат
нест ва...аз ҷамъ шудани эшон манфиате ба вай **роҷеъ нахоҳад шуд** [80,
142].*

Ҳамин гуна тарзи истеъмоли пешванди **на-** дар феълҳое низ дида меша-
вад, ки ёвари **бояд** аз онҳо дур шудааст:

*Ва сие **мебояд**, ки ҳеҷ кас аз дасти мо **берун накунад** ва аз шаҳри мо
берун набарад, то мо бо сим миёни хеш муомилат кунем [80, 69].*

Пешванди ме-. Пешванди **ме-** ба асосҳои феълӣ ҳамроҳ шуда, шаклҳои
замонӣ месозад.

Бо иттисоли ин пешванд ба асоси замони ҳозира шакли феълии замони
ҳозира-оянда сохта мешавад:

*Гуфтам: аз ин пирамард чӣ **мехоҳӣ** [80, 161]? Амр Лайс гуфт: фарзан-
дони маро некӯ дор ва ин қасон, ки маро **мебаранд** васият кун, то эшон маро
некӯ доранд [80, 164]. Хусайн бинни Ало хуруҷ кард ва бештар аз вилояти
Гургон ва Табаристон гирифт ва маро ба зарурат **мебояд гурехт** [80, 167].*

Дар асар бидуни пешванди шаклсози **ме-** (дар шакли аорист) сохта шу-
дани замони ҳозира-ояндаи феъл зиёд ба назар мерасад:

*Ҳар одина онҷо **намоз гузоранд** ва **бозор кунанд** [80, 29]. Ва имрӯз ба
рӯзгори мо ҳар одина **бозор бошад...** [80, 28]. Ончи аз он деҳ **хезад**, ки имрӯз
бозаргонон ба вилоятҳо **баранд**, рӯйан ва **бошад** ва карбос [80, 29].*

Пешванди **ме-** бо асоси замони гузашта омада, шакли замони гузаштаи
ҳикоягӣ месозад, ки он давомнокӣ ва мӯлқаратии иҷрои амалро мефаҳмонад
ва тобишҳои дигари маъноиро низ ифода менамояд, ки ин вазифаро дар осо-
ри даврони классикӣ “йо”-и ҳикоят иҷро менамуд:

Об бисёр меомад ва гили бисёр меовард, то ба Битак ва Фараб расид [80, 7]. Аз ҳар сӯ лашқари амир Исмоил медаромад ва ҳарби сахт шуд [80, 156].

Пешванди **ме-** дар шакли замони гузаштаи ҳикоягии феълҳои сохта дар ду шакл: пеш аз пешванди феълсоз ва пас аз пешванди феълсоз омада метавонад.

а) пешванди **ме-** пеш аз пешванди феълсоз:

Аз ҳар сӯ лашқари амир Исмоил медаромад ва ҳарби сахт шуд [80, 156].

б) Пешванди **ме-** дар бисёре аз афъоли сохта пас аз пешванди феълсоз оварда шудааст:

Эшон гумон бурданд, ки Туғшода аз Насри Сайёр дармехоҳад, то эшонро бидушад [80, 99]...мусалмононро мекуштанд ва киштаҳои сабзи саркашидаро ба ҳисори Наршах андармеоварданд [80, 117]. Амир Исмоил Ҳусайн бинн-и-л-Алоро, ки соҳибшурати ӯ буд ва ҳазираи Бухоро вай ниҳода буд ва кӯи Алоро ба вай бозмехонанд ба ҳарби ин дуздон фиристод [80, 141].

Пешванди **ме-**, агар феъли таркибӣ ба тариқи ҳикоят оварда шавад, он гоҳ пешванди **ме-** қабл аз феъли ёвар меояд:

Дигар Абулфазл... соҳиби “Мухтасари кофӣ” ба Бухоро қазо кард, ки ба заррае бар вай айб нагирифт ва адлу инсоф ом мекард [80, 6]. Ӯ ба сирати падари хеш мерафт ва адл мекард ва инсофи раъият ба тамомӣ дод [80, 167]. Вай дар банд мебуд пеши Софии ходим то охири аҳди Муътазад [80, 165].

Пешванди **ҳаме-**. Ин пешванд аз калимаи “ҳамеша” ба вучуд омада, бо пешванди **ме-** дар сохтани феълҳои замони ҳозира-оянда, гузаштаи давомдор ва монанди инҳо муродиф ва ҳамвазифа мебошад. Шояд соддагароии соҳибзабонон сабаби собит мондани пешванди **ме-** ва аз байн рафтани пешванди **ҳаме-** гардид. Пешванди **ҳаме-** ҳамчун муродифи грамматикӣ бо пешванди **ме-** вазифаҳои грамматикӣ яксонро иҷро менамоянд, албатта баъзе хусусияти фарқкунанда низ дорад, чунончи профессор М. Н. Қосимова ишора мена-

моёнд “Пешванди **ҳаме**- аз феъл метавонад дур равад, он вақт маънои луғавиаш каме ниғаҳ дошта мешавад: каме гиря кунӣ?” [52, 211]. Дар асар ҳамагӣ сездаҳ маротиба пешванди **ҳаме** истеъмом гардидааст, ки дар ифодаи шакли чунин маъноҳои грамматикӣ сахм гирифтааст:

а) бо асоси замони ҳозира-оянда омада, феъли замони ҳозира-оянда сохтааст:

*Ман пинҳон будам ва эшон ошкоро **ҳамеоянд**, ҳамакнун кофирон ҳамаро бигиранд [80, 82]. Амир Наср гуфт: андар чашиҳову шамоили вай хилофу исён **ҳамебинам** ва бозгашт [80, 139]. Дар ин асно амир Наср рӯй сӯи Абдулҷаббор бинни Ҳамза карду гуфт: ё Аболфатҳ! Ин кӯдакро мо **ҳамефири-стем**, то аз вай чӣ хоҳем дидан [80, 140]!*

б) Бо асоси замони гузаштаи феъл омада, маънои грамматикӣ замони гузаштаи ҳикоягиро ифода менамояд:

*Амири Ҳирӣ аз Ҳирӣ даҳ ҳазор гӯсфанд оварда буд ва бо худ **ҳамебурд**, Маоз ибни Муслим ўро гуфт:...ин гӯсфандонро ба Бухоро бимон ё ба ман бифурӯш [80, 122]...ва девор **ҳамеафганданд** ва дарахтон **ҳамеканданд** ва роҳҳоро паст карданд, то рӯзи сешанбе бомдод [80, 160]. Лашкар дар пайи эшон **ҳаметохт** ва баъзеро **ҳамекуштанд** ва баъзеро мегирифтанд, то ба ҳаитфарсангии Балх расиданд [80, 160].*

Дар асар ҳамагӣ як феъли сохта бо пешванди **ҳаме**- зикр гардидааст, ки дар он баъди пешванди феълсоз омадааст:

*Сипоҳ маро андарёфт Муҳаммадшоҳ мардумонро аз ман **бозҳамедошт**, дар ин миён амир Исмоилро дидам аз дур [80, 162].*

“**Бо**”-и зинат. “**Бо**”-и зинат дар гузашта хеле серистеъмом будааст, мисли “**йо**”-и ҳикоят. Ин пешванд вазифаи мушаххаси грамматикӣ надоштааст, вале бо вучуди ин ҳам дар бисёре аз ҳолатҳо қабл аз феълҳои замони гузашта, ҳозира-оянда, оянда, баъди пешвандҳои замонсоз (**ме-**, **ҳаме-**), ҳамроҳи феълҳои ёвар ва ғайра омада метавонист. Вазифаи муайяни грамматикӣ надоштани он сабаб шуда, ки забоншиносон онро ҳар хел номгузорӣ ва

шарху тафсир намудаанд, мисли “**бо**”-и таъкид, “**бо**”-и зоида, “**бо**”-и зинат ва монанди инҳо. Чунин хусусияти ин пешванд сабаб шуда, ки доираи истеъмоли он маҳдуд гардидааст ва имрӯз фақат бо феълҳои амрӣ ва замони гузашта ҳамроҳ омада метавонад, ки он ҳам ихтиёрист. Бинобар ин ҳулосаи забоншиносони мутааххири тоҷик дар ин мавзӯ вобаста ба мавқеи пешванди мазкур дар забони адабии муосири тоҷик ин аст, ки “Пешванди **би-** (**бу-**) низ шаклсоз буда, маънии луғавии феълро тағйир дода наметавонад. Вай дар тарзи ифодаи феъл як навъ тобиши оҳангнокии адабӣ-китобӣ мебахшад, ки он дар назм ба баъзе қоидаҳои бадеият ва дар наср ба оҳанги гуфтор вобаста аст. Аз ин ҷиҳат **би-** пешванди оҳангбахш номида мешавад, ки будани он дар феъл ҳатмӣ нест [35, 255]. Пешванди **би-//бу-**ро дар осори қадим махсусан дар луғатҳо ин пешвандро «**бо**» - **и зинат** номидаанд ва ё баъзе аз забоншиносон онро “**бо**”-и таъкид низ гуфтаанд.

Пешванди **би-//бу-** дар оғози феълҳои соддаи замони гузашта ва амр меояд:

Ўро бисёр биозмуданд ба ришвати пинҳон ва ба ҳар маънӣ ба ҳеч чизе ҳештанро олуда накард [80, 5]. Абӯмуслим раҳматуллоҳи алайҳ хабар ёфт ва ўро бикӯшт [80, 17].... аз оби Чайхун бигузашт ва ба Балх рафт ва Балхро бигирифт ва хилоф зоҳир кард [80, 177].

Пешванди **би-//бу-** бо шакли аористи феълҳои содда:

Ва ҳамаи бузургону подшоҳон аз он ҷома созанд ва ба қимати дебо биҳаранд [80, 30]. Вилояти Дайламон бигирифт ва бо Дайламон сулҳ карданд, бад-он, ки ҳар сол саду панҷоҳ ҳазорӣ дирами Нишобурӣ бидиҳад [80, 178]. Қасди он доранд, ки ўро бикӯшанд, аз Бухоро бозгашт ва ба Чағониён рафт [80, 174].

Дар асар як феъли сохта бо пешванди **би-//бу-** зикр гардидааст, ки дар он пешванди шаклсози **би-** пас аз пешванди феълсоз омадааст:

Ва он чаҳорсад мард аз камин берун омаданд ва халқе бисёрро ҳалок карданд ва боқӣ ба шаҳр андарбигурехтанд [80, 104].

Дар феълҳои таркибӣ пешванди **би-** маъмулан қабл аз чузъи ёвари тасрифӣ оварда мешаванд:

Қутайба Бухороро боз ба Туғшода дод ва ӯро ба мулк бинишонд ва мулк бар вай софӣ кард ва ҳамаи душманони вайро дасткӯтоҳ кард [80, 16]. Аҳмад бинни Асад марде буд олим, порсо ва ба Самарқанд мебуд, то аз дунё бирафт, писари хешро халифа кард [80, 133]. Одати вай он буд, ки ҳар рӯзе таом бихӯрдӣ бо он занон ва ба шароб нишастӣ ва бо эшон шароб хӯрдӣ [80, 127].

Пешванди **би-** дар таркиби феълҳои таркибии феълӣ метавонад бо чузъи маъноӣ (сифати феълӣ) ояд:

...амир Исмоил барҷой биистода буд ва бо вай андак мардум монд ва аз маъруфон Симоулқабир бо вай буд [80, 148].

Хонларӣ дар “Таърихи забони форсӣ” аз вучуди пешванди дигаре дар забони форсӣ, ки айнан мисли пешванди **би-** амал мекунад хабар додааст, чунончи ӯ менависад: “Дар баъзе аз мутуни ин давра дар сиғаҳои мозии мутлақ ба ҷои чузъи пешини “**би-**” чузъи “**хо-**” ба кор рафтааст. Мақдисӣ дар борай забони мардуми Қӯмис ва Қурҷон навиштааст, ки мегӯянд: “**ходех**” ва “**хокун**” (яъне “**бидех**” ва “**бикун**” – Р.Б.). Имрӯз низ дар гӯиши маҳаллии Мозандарон ин чузъ дар сари баъзе аз феълҳо дар мозӣ ва музореъ ва амр дармеояд. Шак нест, ки истеъмоли ин чузъ дар матнҳои форсии дарӣ ба таъсири яке аз гӯишҳои маҳаллӣ аст. Аммо ба яқин наметавон онро фақат ба гӯишҳои канораи баҳри Хазар мансуб кард, зеро ки дар тарҷумаи “Таърихи Табарӣ” (Балғамӣ) низ дида мешавад ва намедонем, ки он натиҷаи тасарруфи котибе аст, ки аз мардуми ин навоҳӣ буда ё дар қисматҳои дигаре аз ин сарзамин, ки Балғамӣ ба онҳо нисбат дошта низ ин тарзи истеъмоли хос вучуд доштааст” [174, 219].

Пешванди **би-** (**бу-**) дар забони муосири тоҷик фақат бо шаклҳои феълии замони гузаштаи наздик (оддӣ), феъли фармоиш, шакли аорист истеъмом мегардад.

Пешванди **ма-**. Пешванди **ма-** пешванди инкорӣ буда, бо шаклҳои сифаҳои орзӯӣ (хошишмандӣ) ва амрӣ кор фармуда мешавад:

Абдулҷаббор гуфт: чунин мағӯ, ки ӯ бандаи туст [80, 141]. Ба ҷону сари хеш савганд додам, ки фуруӯ маой, дили ман қарор гирифт ва маро ба саронарда фуруд овард [80, 162].

Пасвандҳои шаклсоз. “Йо”-и ҳикоят. “Йо”-и ҳикоят (пасванди– *й//е*) дар забони осори ин асрҳо **-й//е** («**йо**»-и ҳикоят) хеле серистеъмол аст. Ин пасванд одатан амали давомнокро ифода карда, пас аз бандакҳои феълӣ ҷой мегирифт ва шаклҳои замони ҳозира-оянда, замони гузаштаи ҳикоягӣ ва замони гузаштаи дури сифаи хабарӣ месохт [52, 212].

Шакли замони ҳозира-оянда бо «**йо**»-и ҳикоят

Шахс	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
1	фуруӯшамӣ (-е), бидонамӣ (-е)	кунемӣ (-е), бихоҳемӣ (е)
2	--	--
3	кунадӣ, оядӣ, гӯядӣ	кунандӣ

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ бо «**йо**»-и ҳикоят

Шахс	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
1	омадамӣ (-е)	--
2	--	--
3	омадӣ	омадандӣ

Шакли замони гузаштаи дур бо «**йо**»-и ҳикоят

Шахс	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
1	--	--
2	--	--

3	карда будӣ	нишаста будандӣ
---	------------	-----------------

Бояд гуфт, ки “**йо**”-и ҳикоят агар бо шаклҳои замонҳои ҳозира-оянда, гузаштаи ҳикоягӣ, гузаштаи дур ояд, бо амали ҳамин шаклҳои замонӣ мутобиқ мегардад. Ин шаклҳои замонӣ метавонанд амали замонҳои гуногунро фаҳмонанд. Ба мисолҳо тавачҷӯҳ мекунем:

Дар ҷумлаи зер феълҳои вазифаи феъли замони гузаштаи ҳикоягиро адо кардаанд:

*...ӯро аз ҷумлаи уббод-ус-солиҳин **гуфтандӣ** [80, 5]. Ҳеч ҳайвон поёб **наёфтӣ** бадон сабаб, вилоятҳо ки бар сӯи Самарқанд аст, бар кӯҳҳо барфҳо **гудохтӣ** ва он об онҳо **ҷамъ шудӣ** чун рӯде азим [80, 6]. Вай зароба ниҳода буд бар аҳли русто, ки ҳар рӯзе аз деҳқонон...**ба хидмат омаданд** ва аз дур **биистодандӣ** ва чун Хотун берун **омадӣ**, ҳама **хидмат кардандӣ** ва ба ду саф **истодандӣ** [80, 14].*

Дар феъли “**ба хидмат омаданд**”-и ҷумлаи ғавҷуззикр агарчи аломати феъли ҳикоягӣ будани он ба назар намерасад, он ба вазифаи феъли ҳикоят омадааст ва ин андешаро афъоли мобаъдӣ низ тасдиқ менамоянд.

Дар феълҳои таркибӣ “**йо**”-и ҳикоят ҳамеша бо ҷузъи ёваре, ки бандҳои феълӣ бо он аст, оварда мешавад:

*Ва ҳар боре **сулҳ кардӣ** ва **мол додӣ** [80, 14]. Ҳамчунон **карданд** ва номи ҳар касе, ки пеши **ӯ ёд кардандӣ гуфтӣ**: нашояд [80, 4]. Дар **ӯ коҳе будааст ободон ҷунонки масал задандӣ** ба некӯи **ӯ** [80, 34].*

Баъзан “**йо**”-и ҳикоят бо шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягӣ омада, вазифаи грамматикашро адо намекунад:

*Бадин вилоят обу дарахтон **бисёр будӣ** ва дар ин вилоят **шикорӣ беиш будӣ** [80, 8]. Эшон мардумоне буданд боҳурмату қадру манзалат ва дар миёни аҳли Бухоро эшонро **шараф зиёда будӣ** [80, 59].*

Профессор М. Қосимова дар бораи бо шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ омадани “**йо**”-и ҳикоят ва адо кардани вазифаи замони ҳозира-оянда иттилоъ

додааст [52, 213], вале чунин намунае дар “Таърихи Бухоро” ба чашм намехӯрад.

“**Йо**”-и ҳикоят бо пешвандҳои **ме-** ва **ҳаме-** низ омадааст, ки онҳо аз рӯйи вазифаҳои грамматикиашон яксон ҳастанд ва ин гуна ходисаҳоро дар забоншиносӣ бо истилоҳи плеоназм номбар кардаанд, ки маънояш такрори воҳидҳои ҳамвазифаи грамматикӣ ифодакунандаи таъкид аст [52, 215]. Воҳидҳои грамматикӣ ё луғавӣ агар дар дар ифодаи фикре такроран оянд, онҳо таъкид ва муҳим будани он амалро мефаҳмонанд:

Ў дар кори мулк нигариш кардӣ ва амру наҳӣ мерондӣ ва онро ки хостӣ хилъат додӣ ва онро ки хостӣ уқубат кардӣ [80, 15]. Ҳафс ҳамчунон му-таворӣ мебудӣ, ки бимурд ва Ҳасан бинни Ало бо бародарони хеш ба Бухоро бозомаданд [80, 87].

“**Йо**”-и ҳикоятро феълҳои модалӣ ҳам қабул мекунанд:

*Дар вай амире буда, ки вайро ба ҳеч ҳодиса ба Бухоро **набоистӣ** омадан [80, 39]. Ҳама омӯхта буданд ва деворҳои баланд бар вай буд, ки **натавони-стандӣ** гурехтан [80, 57]....ҳар ки **хостӣ**, ки бар ин хона дарояд, он шер вайро ҳалок кардӣ [80, 168].*

Феъли **хостӣ** дар ҷумлаи мазкур вазифаи феъли мустақил (хоҳад)-ро адо кардааст.

Дар забони осори ин асрҳо муродифҳои грамматикии шаклҳои феълии замонҳои ҳозира-оянда, гузаштаи ҳикоягӣ, гузаштаи дури сиғаи хабарӣ бо ёрии вандҳои **ме-**, **ҳаме-**, **-ӣ//е** вучуд доштанд:

*Аз вай соибраъйтар касе набуд ва ба асобати раъй **мулк медошт** ва мардумон ўро мунқод гашта буданд [80, 14]. Ў дар кори мулк нигариш кардӣ ва амру наҳӣ мерондӣ ва онро ки хостӣ хилъат додӣ ва онро ки хостӣ уқубат кардӣ [80, 15]. Баййинот дар Варҳашиҳ ба кох барнишаста **шароб мехӯрд** ва аз манзар **назора мекард**, аз дур саворон дид, ки **меомаданд** [80, 18].*

Баъзан вазифаи грамматикии “**йо**”-и ҳикоятро феъли гирифтанд (ҳамчун феъли ёвар) адо менамояд:

Ва ба рӯзгори ӯ араб ба Бухоро омадан гирифтанд [80, 14].

Тавре профессор Қосимова зикр менамоянд: “Феълҳои ҳафт ва нест дар осори манзуми ин асрҳо метавонанд пешванди **би-** ва “**йо**”-и ҳикоят қабул кунанд” [52, 216], вале шоҳиди намунаи он дар “Таърихи Бухоро” набудем.

Чуноне ки дида шуд, дар марҳилаи аввали ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ “**йо**”-и ҳикоят дар феълҳо як чизи маъмулӣ буда, аз сабаби он ки аз ҳама бештар дар сохтани шакли ҳикоягии феъл сахм дошт, онро “**йо**”-и ҳикоят ном кардаанд, вале дар умум дар бисёре аз ҳолатҳо мисли мобаъди феълҳои замони ҳозира-оянда, гузаштаи дур ва ё дар ҳоле ки бо пешванди **ме-**, **ҳаме-** ҳамвазифа аст боз ҳам зикр мегардид ва ё дар ҷое, ки умуман вазифаеро адо нанамудааст, оварда шудааст ва монанди инҳо сабаб шуданд, то “**йо**”-и ҳикоят вазифаи худро ба пешвандҳое, ки ин вазифаро ба таври мушаххас адо менамуданд супорид ва худ аз майдони грамматикии забон хориҷ гардид, яъне сушт шудани он дар ифодаи вазифаи аслии грамматикӣ – давомнокӣ ва сервазифа гадидани он сабаби аз байн рафтани он ҳамчун аломати грамматикии феъл дар забон гардид.

Алифи дуо. Алифест, ки дар афъоли маъноӣ дуъоидошта қабл аз ҷонишини саввумшахси танҳо (ё шиноса) дар феълҳои замони ҳозира-оянда (бидуни **ме-**, **ҳаме-**, ё **би-**) оварда мешуд, мисли: **кунод** (аз кунад), **бинод** (аз бинад), **расод** (аз расад), **бод** (аз бувад, ки аввал ба сурати **бувод** дармеояд ва сипас вов ҳазф мешавад). Гоҳе ба ҷои он ки қабл аз “дол”-и ҷонишини саввумшахс алифе изофа кунанд пас аз он ин алифро илова мекунанд: **кунадо**, **бинадо**, **бувадо**. Ва гоҳе ҳар ду “алиф”-ро меафзоянд: **бодо**, **кунодо** [133, 145]. Дар асарҳои мазкур фақат дар чанд ҷумлаи башумор намунаи феъл бо алифи дуъоро дида мумкин аст:

*Ва чун вақти рукӯъ шудӣ, марде будӣ, ки дар паси эшон бонг задӣ: **бикунето**, накунет ва чун саҷда хостандӣ кардан, бонг кардӣ: **нагунӣ** нагунӣ*

[80, 97]. *Язид бинни Ғӯрак малики Суғд ончо буд, гуфт: бақои амири Хуросон бод [80, 65]! Худованд сер **кунод** туро! Ҳалок шудай, хабар нест [80, 82]!?*

Ин алиф дар забони муосири тоҷик мустаъмал нест, вазифаи онро калимаҳои ёваре мисли **эй, аё, ай, ё** ва монанди инҳо, ки пеш аз феълҳои дуъӣ меоянд иваз намудаанд, аз ин ҷиҳат алифи дуъӣ тадриҷан аз истеъмол баромадааст.

Пасванди –а. Бо изофаи пасванди –а ба асоси замони гузаштаи феъл асоси дигаре сохта мешавад, ки заминаи бунёди шаклҳои феълии нақлӣ ва замони гузаштаи дур мегардад. Ба таъбири дигар бо иловаи пасванди –а ба асоси замони гузашта сифати феълии замони гузашта сохта мешавад ва баъдан бар асоси он тавассути феълҳои ёвар шаклҳои феълии нақлӣ ва замони гузаштаи дур ва амсоли он сохта мешавад:

*Чунин гӯяд Абӯнаسر Аҳмад бинни Муҳаммад бинни Наср ал-Кубовӣ, ки Наршахӣ китобе **таълиф кардааст** [80, 1]...ва зикри аҳодисе, ки дар фазилати Бухоро **омадааст** аз расул [80, 1]. Ва аз карбос ба бисёр деҳҳои Бухоро бофанд ва онро ҳам занданечӣ гӯянд, аз баҳри он ки аввал ба ин деҳ **надид омадааст** [80, 29].*

Пасванди –ид. Пасванди мазкур дар сохтани феъл аз ҳисоби асоси замони ҳозира-оянда ва исмҳои сахмгузор аст, вале сермаҳсул нест:

*Якero **баргузиданд** ва амир карданд, номи ӯ Абравӣ буд [80, 8]. Аз Байғу ҷавоб омад, ки он вилоятро ба ту **бахшидам** [80, 10]. Агар касе аз аҳли Байканд ба Бағдод рафтааст ӯро **пурсидаанд**, ки аз кучой? Гуфтааст аз Байканд нагуфтааст, ки аз Бухоро [80, 36].*

Пасванди –онид (-онд). Пасванди –онид (-онд) ба асоси замони ҳозира-оянда ҳамроҳ шуда феъли бавосита месозад. Дар замони ҳозира-оянда бандҳои феълӣ пас аз –он ва дар замони гузашта пас аз –онид қарор мегиранд:

*Бифармуд то маро дар амморе **нишонанд** ва ба ҳурмат ба шахр **расонанд** [80, 162]. Ва боз аҳд карданд бар ҳамон ҷумла, ки аввал карда буданд, ки мусалмононро **наранҷонанд** [80, 119]... .ва ғаллот аз тарафи Мовароун-*

наҳр ба назди бародари худ Наср фиристодӣ, то ба амиралмуъминин Муътазид **расонидӣ** [80, 19]. Яке аз он ду деҳқон бидавид ва корде бизад бар шиками Бухорохудо ва шиками ўро **бидаронид** [80, 101].

БОБИ 3. ХУСУСИЯТҲОИ ГРАММАТИКИИ ФЕЪЛҲО ДАР “ТАЪРИХИ БУХОРО”-И НАРШАҲӢ

Дар боби мазкур дар заминаи намунаҳои феълии “Таърихи Бухоро” ва бо такия ба осори таҳқиқоти забоншиносии форс-тоҷик хусусияти грамматикии феълҳои асарро дар асоси намуд, тарз, замон, сиға баррасӣ намудаем ва ҷиҳатҳои баҳсноки феълро бар асоси мисолҳо аз матни мавриди назар таҳлил намудем, аз ҷумлаи ҷунин масъалаҳо созгорияти истилоҳи “дуруст” ва “нодуруст” (дар мавриди феъл), **бавосита ва бевосита** будани феълҳо дар забон дохил мешавад. Инчунин бо такия ба манобеи илмӣ-таҳқиқоти забоншиносӣ кӯшиш намудем, то ба тафовутҳои шаклии асосҳои феълии забони тоҷикӣ баҳои илмӣ ва воқеъбинона дода шавад.

3.1. Асосҳои феъл (феълҳои боқоида ва беқоида)

Дар забони тоҷикӣ шаклҳои феълӣ миқдоран зиёд буда, системаи муайяни устувор доранд ва дар иртибот ба ин ҳамаи шаклҳои феълӣ аз ду асос таркиб меёбанд.

Аз сабаби он ки калимаҳои мансуб ба феъл ҳангоми ифода намудани маъно дар замони гузашта як шакл доранд ва ҳангоми ифода намудани он маъно дар замони ҳозира-оянда шакли дигаре доранд ва боқимонда маъноҳои грамматикии феълие, ки дар забон мавҷуданду шакли муайян доранд, дар заминаи асоси замони гузашта ва асоси замони ҳозираи феълҳо сохта мешаванд, дар забони тоҷикӣ расман ду асоси феъл, яъне асоси замони гузашта ва асоси замони ҳозираро эътироф менамоем.

Асоси замони гузашта амали ба охир расидаро мефаҳмонад ва бо шахси савуми танҳои замони гузашта баробар мебошад, мисли: бурд, зад, хест, рафт, хӯрд, нӯшид, буррид.

Шаклҳои замони гузаштаи оддӣ, гузаштаи ҳикоягӣ ва баъзе шаклҳои ифодаи замони ва сиғавӣ аз асоси замони гузаштаи феъл сохта мешаванд.

Асоси замони ҳозира амали иҷрошавандаро мефаҳмонад ва он ба замони ҳозира ва оянда тааллуқият дорад, мисли: бар, зан, хон, хез, рав, хӯр, нӯш, бур.

Шаклҳои замони ҳозира-оянда, аорист, феъли амр, сифати феълии замони ҳозира аз асоси замони ҳозираи феъл сохта мешаванд.

Асосҳои феълӣ аз ҷиҳати дучор шудан ё нашудан ба табдили савтӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: боқоида ва беқоида. Ин гурӯҳи афъолро дар бархе аз китобҳо феълҳои **дуруст** ва **нодуруст** гуфтаанд, вале инро бояд донист, ки калимаи **дуруст** маънои “орӣ аз хато” буданро дорад ва **нодуруст** маънои “ғалат”, “хато” ва “носаҳеҳ”-ро ифода менамояд, биноан хуб аст, ки калимаҳои **боқоида** ва **беқоидаро** ҳамчун истилоҳ нисбати ин гурӯҳ афъол истифода намоем, чун робитаи байни асосҳо дар бархе аз афъол муназзам (боқоида) ва дар бархе номуназзам (берун аз низоми муайян, беқоида) истеъмоли мегардад, вале дар ифодаи маънӣ ҳамагӣ маънои муносиби ҳешро ифода менамоянд. Чунончи забоншиноси маъруф Рудигер Шмит ин маъниро чунин зикр намудааст. “Байни моддаи музореъ ва моддаи мозӣ (асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта – Р. Б.) робитаи сарфии муназзаме, ки битавонад ҳамаи тиквожҳои қомусии феълро (яъне, асосҳои луғавӣ) шомил шавад вучуд надорад. Дар ҳудуди 120 феъл (тақрибан нисфи афъоли роиҷ дар забони имрӯзӣ) иртиботи мавҷуд байни моддаи музореъ ва моддаи мозӣ ҳаммонанди иртиботи **рас** – бо **расид** – аст (моддаи мозӣ – моддаи музореъ + ид) ва метавон ин афъолро қоидаманд ба шумор овард” [192, 445].

Вале овози охири асосҳои феълӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ тақрибан яксон аст. “Моддаи мозӣ ҳамеша ба як сомита инсидодии дандонӣ хатм мешавад, ки пас аз мусаввит, пас аз “-н” ва ё пас аз “-р” ба сурати “д” ва пас аз “-ф”, “-с”, “-х” (мавриди дигаре вучуд надорад) ба сурати “т” зоҳир мешавад. Аз он ҷое, ки тақобули таниш байни инсидодиҳо бо қарор гирифтани

пас аз овои соишии сахт хунсо мегардад ва воҷи шомил метавонад ҳаммонанди як овои инсидодии нарм адо шавад, метавон қоидаи сарфии зайлро матраҳ кард: тамоми моддаҳои мозӣ ба “д” хатм мешаванд” [192, 445] (мисли: рафд-, расид-).

Бо овози ягона ва мувофиқи қоидаи муайян хатм гардидани асоси замони гузашта ба он сабаб аст, ки он аз асоси замони гузаштаи форсии миёна (пахлавӣ) сарчашма мегирад ва инчунин дар форсии миёна ва сипас дар форсии дарӣ бозмондаи сифатҳои фойилӣ ё мафъулии эронии бостон аст (манзур аз бозмондаи сифатҳои фойилӣ он даста аз моддаҳои аст, ки аз решаи феъли лозим сохта мешудаанд, ба ин сабаб пасванди –ta (пасванди мазкур дар забони порсии миёна дар шакли “–t” истеъмол мешуд: x^uar – хӯр, x^uart – хӯрд) ва решаи феълии лозим (монда) сифати фойилӣ месохта ва аз он тарик ба форсии миёна роҳ ёфтааст. Ғараз аз бозмондаи сифати мафъулӣ низ он даста аз моддаҳои аст, ки аз решаи феълии мутаъаддӣ (гузаранда) бо пасванди –ta сохта мешудаанд [233, 108].

Афъоли боқоида нисбат ба беқоида дар забони тоҷикӣ миқдоран каманд. “Тамоми афъоли форсӣ, ки ба беқоида маъруфанд, аз ду бун сохта мешаванд: буни музореъ ва буни мозӣ. Дар ин афъол афзудани нишонаи мозӣ ба буни музореъ тағйиротеро ба дунбол меоварад ва ин тағйирот ғолибан аз феъле ба феъли дигар мутафовит аст, ба тавре ки ба нудрат метавон қоидае барои онҳо ба даст дод ва бад-ин ҷиҳат зоҳиран ҳеҷ феъли ҷадиде ба қиёс бо онҳо сохта нашудааст. Ин афъол ба ҳамин далел ба афъоли беқоида маъруф шудаанд” [201, 236].

Забони тоҷикӣ дар ҷараёни ташаккули ҳеш ду равишро барои рафъи мушқилоти сохтори афъоли беқоида дар пеш доштааст. “Яке он ки сурати мозии афъоли беқоидаро тибқи қоида бо афзудани “-ид” аз рӯи буни музореъи онҳо бисозад. Ин роҳи ҳал дар мавриди теъдоде аз афъоли беқоида, ки басомади (фаркоси) камтаре дар гуфтор доштаанд, ба кор гирифта шуда ва дар ҷанби буни мозии беқоидаи онҳо як сурати қиёсӣ низ бо афзудани “-ид”

ба буни музореъи онҳо сохта шуда ва ин сурати қиёсӣ ғолибан ҷои сурати қадимии беқоидаро гирифтааст, чунон ки дар мисолҳои зер” [201, 237]:

бошидан	похтан
печидан	пехтан
дӯшидан	дӯхтан
санчидан	сахтан
гузидан	гаштан
гуворидан	гувоштан

Дар баъзе маворид ҳар ду сурат дар қанори ҳам ба қор мераванд, чунон ки дар **тобидан – тофтан, кӯбидан – кӯфтан, зодан (гуфторӣ) – зодан (навишторӣ)**.

Аввал дар хайма ва хиргоҳ бошидандӣ ва ба рӯзгор мардум гирд омаданд ва иморатҳо қарданд [80, 8]. Моле азим ҳарҷ қард ва намози одина гузорид [80, 26]. Аҳмад бинни Муҳаммади Наср гӯяд, ки маро хатиби Шараф хабар дод, ки намози одина беш нагузориданд андар он [80, 26].

Ба қавли Алиашраф Содикӣ: “Афъоли пурбасомад аз машмули ин таҳаввул нашудаанд, зеро ин афъол аз қалимоте ҳастанд, ки дар ҳамон мароҳили оғозини забномӯзӣ фаро гирифта ва маркузи зеҳн мешаванд ва қиёс дар мавриди онҳо беасар аст. Борҳо дидаем, ки кӯдакони, мозии афъоли пурбасомаде монанди “сӯхтан” ва “пухтан”-ро қиёсан ба шакли “сӯзидан” ва “пазидан” месозанд ва монанди инҳо ба қор мебаранд, аммо бузургсолон бедаранг ҳатой ононро бо гӯшзад қардани сурати саҳеҳи ин афъол ба онон тасҳеҳ мекунанд” [201, 238], вале ба тариқи истисно гоҳо шоҳиди шаклҳои қиёсии афъоли пурбасомад дар навиштор (нутқи меъёрӣ) низ будан имқонпазир аст. Масалан, китоби “Асрор-ут-тавҳид”, ки ба забони форсӣ дар Арабистони Саудӣ нашр гардидааст, дар боби забҳ ба исми ғайр-ул-Лоҳ феъли “резони-

дан”-ро (забҳ кардан, резонидани хун, куштанро) дар ҳамаи саҳифаҳо дар шакли нодурусти он “**рехтонида**н” зикр кардааст.

Бархе аз забоншиносон вучуди асоси севвуми феълӣ дар забони форсӣ-тоҷикиро қоил ҳастанд, чунонки муҳаққиқ Муҳсин Абулқосимӣ менигорад: “Қавоиди грамматикӣи форсии дарӣ фарқи чандоне бо қавоиди дастурии (грамматикӣ) форсии миёна надорад. Дар форсии дарӣ феъл аз ду моддаи мозӣ ва музореъ сохта мешавад. Моддаҳои мозии форсии дарӣ бозмондаҳои моддаҳои форсии миёна ҳастанд. Дар форсии дарӣ аз моддаи мозӣ моддаи дигаре сохта шуда, ки онро **моддаи том** меномем. Моддаи том аз моддаи мозӣ бо пасванди “-а” сохта мешавад:

Моддаи мозӣ	рафт	дид
Моддаи том	рафта	дида

Ин “-а” бозмондаи “-аг”-и форсии миёна ва он худ бозмондаи “-(а)ка”-и эронии бостон аст; “-г” аз “-аг” ҳангоме ки дар охири вожа будааст, ҳазф шудааст, аммо агар дар мобайни вожа бошад, боқӣ мондааст:

Форсии миёна	raftag	raftagān
Форсии дарӣ	рафта	рафтагон

“Моддаи том барои сохтани феълҳои таркибӣ, монанди мозии нақлӣ ва баъид ва феъли маҷхул ба кор бурда мешавад” [166, 18], мисли: рафтааст, рафта буд, дида шудааст.

Чун забони муосири тоҷик давоми бевоситаи форсии миёна аст, бинобар ин “моддаҳои музореъи форсии дарӣ ҳамон моддаҳои музореъи форсии миёна ҳастанд бо ихтилофоти зерин:

Форсии дарӣ маҷхул надорад. Дар форсии дарӣ ба ҷойи **ēn**-и форсии миёна “-ан” ё “-он” барои сохтани феъли **водорӣ** (бавосита) ба кор меравад” [166, 19], мисли: хобон; хобан.

Дар форсии дарӣ феъли музореъи ахборӣ аз моддаи музореъ ва шиносаҳои (яъне бандакҳои феълӣ) феъли ахборӣ сохта мешавад, вале дар форсии миёна (забони паҳлавӣ) тарзи сохти мушаххас доштааст.

Равишҳое, ки дар форсии миёна барои сохтани феъли мозӣ ба кор мерафта, дар форсии дарӣ ба кор намеравад. Дар форсии дарӣ феъли мозии ахборӣ аз моддаи мозӣ ва шиносаҳои хоси феъли ахборӣ сохта мешавад. Дар форсии дарӣ мозӣ ва музореъ будани феъли ахбориро аз моддаи феъл ташхис медиҳанд, на аз шиноса, чунон ки дар эронии бостон ва на аз тарзи сохти он, чунон ки дар форсии миёна [166, 19].

Феълҳои боқоида, феълҳое мебошанд, ки дар вақти гузаштан аз асоси замони ҳозира ба асоси замони гузашта дар онҳо таъдрили савтӣ ба вуҷуд намеояд. Теъдоди афъоли мазкур дар забони тоҷикӣ кам мебошад: бор, борид; боф, бофт; дав, давид...

Асоси замони ҳозира	Асоси замони гузашта
бор	борид
боф	бофт
дав	давид
ист(о)	истод
кан	канд
куш	кушт
кушо	кушод
кӯш	кӯшид
лес	лесид
мур	мурд
нӯш	нӯшид
пӯш	пӯшид
фирист	фиристод
хон	хонд
хурӯш	хурӯшид

хӯр	хӯрд
часп	часпид
шикоф	шикофт
чӯш	чӯшид
чаҳ	чаҳид

Боқоида ва қиёсӣ будани афъоли махтум ба “-ид” ва масодири махтум ба “-идан” мӯчиб шудааст, ки забони форсӣ гоҳ-гоҳ барои баёни мафоҳими феълӣ ба кумаки ин пасванд аз исмҳо ва сифот баъзе афъоли чаид бисозад [201, 238], мисли аз чанг, чарх, дузд, хушк, тарс, ланг, фаҳм, талаб, балъ, ҳисоб, рақс... феълҳои чангидан, чархидан, дуздидан, хушкидан, тарсидан, лангидан, фаҳмидан, талабидан, балъидан, ҳисобидан, рақсидан ва ғ. Намунаҳои асар:

Чун Хотун ба наздики ӯ омад аз ӯ битарсид ва зуд бигурехт [80, 76]...ҳарб мекарданду такбир мегуфтанд, чунон ки замин меларзид [80, 108]. Ва дурудгарон ва наққошонро фармуда, ки сол то сол бутон тарошидандӣ [80, 42].

Ин феълҳо тақрибан танҳо феълҳои исмие ҳастанд, ки дар форсии муосир ба кор мераванд, аммо роҳи ҳалли дувумӣ, ки забон барои гурез аз истеъмоли афъоли беқоида ба он рӯй оварда истифода аз афъоли таркибӣ будааст [201, 238].

Байни асоси замони гузашта ва асоси замони ҳозира-оянда иртиботи муназзам ва бевосита кам ба назар мерасад. Байни асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта алоқамандии сарфии муназзаме, ки битавонад ҳамаи асосҳои луғавии феълро шомил шавад вучуд надорад. Дар ҳудуди 120 феъл (тақрибан нисфи феълҳои маъмули истеъмолий дар нутқи шифоҳии забони муосир) иртиботи шаклии мавҷуд байни асосҳои замони ҳозира ва гузашта ҳаммонанди иртиботи ханд бо хандид-ро дидан мумкин аст, яъне бо формулаи зерин: “асоси замони ҳозира = асоси замони гузашта + ид”, ки метавон ин

афъолро феълҳои боқоида ба шумор овард. Асоси шаклан робитаи муназзам надоштани асоси замони гузашта ва асоси замони ҳозира дар он аст, ки асоси замони ҳозира дар форсии миёна ва ба таъби он дар форсии дарӣ низ таҳти низоми овой ва таҳаввули сохторӣ аз асосҳои гуногуни эронии бостон (асоси замони ҳозира, асоси маҷхулӣ, асоси тарзи бавосита, асоси оянда ва...) мушт-ақ шудааст [233, 109], вале асоси замони гузашта, чунончи қаблан зикр намудем аз сифати феълии форсии бостон сарчашма мегирад, бинобар ин ҳамаи асосҳои замони гузашта бо “т” ва ё “д” хатм мегарданд ва шояд дар қиёс ба феълҳои беқоидаи аз назари сохт содда шакли соддатар доштани феълҳои таркибӣ боиси ривочи онҳо гардида бошад, зеро қариб нисфи феълҳои таркибӣ фақат бо феъли ёвари “қардан” сохта шудааст.

Дигаргунӣ дар байни асосҳои феълҳои беқоида ҳангоми аз асоси замони ҳозира ба асоси замони гузашта нақл гардидан дар дараҷаҳои мухталиф ба вучуд меояд. Аксаран бадалшавии ҳамсадоҳо ва гоҳо табилии садонокҳо ба амал меояд, мисли:

Ҳамсадои з ба х бадал мешавад:

афрӯз	афрӯхт
гудоз	гудохт
навоз	навохт
соз	сохт
сӯз	сӯхт
рез	рехт

Бадалшавии ҳамсадоҳои гуногун ба ҳамсадоҳои дигар:

банд	баст
гузар	гузашт
дор	дошт
зан	зад
рав	рафт

тоб	тофт
урӯш	фурӯхт
хоҳ	хост

Садонок ба садоноки дигар бадал мешавад:

бар	бурд
намо(й)	намуд
супор	супурд
шумор	шумурд

3. Табдили ҳамсадоҳо дар решаи феъл. Ин навъи феълҳо гурӯҳи калонро ташкил медиҳанд:

Масдар	асоси замони гузашта	табдили овозӣ	асоси замони ҳозира
омӯхтан	омӯхт	х>з	омӯз
гурехтан	гурехт		гурез
сӯхтан	сӯхт		сӯз
фурӯхтан	фурӯхт	х>ш	фурӯш
шинохтан	шинохт	х>с	шинос
рафтан	рафт	ф>в	рав
доштан	дошт	ш>р	дор
гузоштан	гузошт		гузор
гаштан	гашт	ш>рд	гард
навиштан	навишт	ш>с	навис

Дар баъзе феълҳо табдили садонок ба садоноки дигар ва ҳамсадо ба ҳамсадои дигар баробар воқеъ мегардад:

бош	буд
гӯй	гуфт

дех	дод
кун	кард
шав	шуд

Шакли аслии баъзе феълҳо таърихан аз решаҳои гуногун гирифта шудааст ё ба ҳаdde тағйири шакл намудааст, ки наметавон дар бораи онҳо чизе бо далоили қотеъ баён намуд, биноан асоси замони ҳозира ва асоси замони гузаштаи чунин феълҳо аз ҳам ба кулӣ фарқ мекунанд:

бин	дид
о (ой), биё	омад

3.2. Тасрифи феъл

Забони тоҷикӣ бар пояи феълҳояш хусусияти тасрифӣ дорад. Рукни асосии феъл дар забонҳои тасрифӣ ва вандӣ бар тасриф ва вандафзоӣ аст. “Тасриф дар истилоҳ мунсариф сохтан ва гардонидани як лафз аст ба сӯйи сиғаҳои мухталиф (шаклҳои гуногун – Р.Б.), то аз он маънои гуногуни муталлиқ ба ҳамон феъл ҳосил ояд” [220, 137], мисли омадан, омад, биёд, меояд ва монанди он.

Ҳар феъле дар ҳар як аз замонҳо шаш сиға (шакл) дорад, ки ба се шахси муфрад ва се шахси ҷамъ нисбат дода мешавад [198, 23]. Ва дар ин замина мо бояд битавонем аз рӯи яке аз онҳо сиғаҳои дигарро пайдо кунем ва ё онро бисозем.

Аз ду асоси феълие, ки дар забони форсӣ-тоҷикӣ вучуд дорад, як идда шаклҳои тасрифӣ ва ғайритасрифӣ феъл сохта мешавад. Бинобар ин асоси феъл ҷузъе аз он аст, ки дар ҳамаи шаклҳои феълӣ яксон мемонад ва тағйир наметавонад.

Баъзе аз забоншиносон тасрифро бар ду навъ **тасрифи кӯчак ва тасрифи бузург** тақсим намудаанд. “Тасрифи кӯчак сарф кардан ва гардонидани феъл аст ба муштаққоти шашгона: мозӣ, музореъ, амр, исми фоъил, исми ма-

фъул ва дуо. Ва тасрифи бузург сарф кардани замонҳои сегонаи мозӣ ва ҳол ва оянда аст ба ашхоси феъл аз мутакаллим ва мухотаб ва ғоиб ва афрод ва чамъи ҳар як аз ин сифаҳо” [220, 137].

Ҳамаи шаклҳои феълии забони тоҷикиро аз назари дучор шудан ба тасриф ба ду гурӯҳи калон: **тасрифӣ** ва **ғайритасрифӣ** чудо менамоянд. Хусусияти феълҳои тасрифӣ дар он аст, ки онҳо бо бандакҳои феълӣ ва хабарӣ тасриф мешаванд ва дорой категорияҳои грамматикӣ шахсу шумора, тарз, намуд, замон ва сифа мебошанд ва инчунин дар ҷумла хабар шуда меоянд. Феълҳои ғайритасрифӣ бошанд, дорой хусусиятҳои ҳиссаҳои номии нутқ буда, фақат баъзе хусусиятҳои феълиро доранд, ба ин гуруҳи феълҳо масдар, сифати феълӣ ва феъли ҳол дохил мешаванд [23, 172]. Дар “Таърихи Бухоро” феълҳои ғайритасрифӣ нисбат ба феълҳои тасрифӣ хеле кам истифода шудаанд.

Дар забоншиносӣ аз рӯи шахсу шумора тағйир ёфтани асосҳо ва шаклҳои замони феълҳоро тасриф меноманд. Тасрифи феълҳо бо ёрии бандакҳои феълӣ ва хабарӣ ё худ флексияи феълӣ воқеъ мегардад.

Маълум аст, ки феълҳо ду асос доранд ва ҳар феъле вобаста ба маъно метавонад ба се шахс ва ду шумора ишора намояд. Феълҳо бо иловаи бандакҳои феъливу вандҳои (аффиксҳои) шаклсоз ба ин асосҳо шаклҳои гуногунӣ замони сифаҳо сохта мешаванд. Муайян намудани асоси замони гузаштаи феъл хеле осон аст: бо партофтани (ҳазф кардани) пасванди **-ан** аз масдар асоси замони гузашта ҳосил мегардад, мисли: рафтан – рафт, омӯхтан – омӯхт, намудан – намуд...

Тавре забоншиноси тоҷик З. Мухторов нигоштааст: “Асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии миёна аз асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии қадим, ки ба синфи феълҳо мутааллиқ буд (ба вучуд омадааст ва баъдан – Р.Б.), таҳаввул ёфтааст [74, 78]”. Вале асоси замони гузашта дар форсии миёна дар шакли таркибӣ мустаъмал будааст, чунончи Мухторов дар ин бобат нигошта, ки: “Замони гузаштаи феъл дар забони порсии миёна шак-

ли аналитикӣ дошт ва аз сифати феълии замони гузашта бо феъли ёридиҳанда созмон меёфт [74, 78].” Лекин дар муайян кардани асоси замони ҳозираи феъл қоидаҳои муайяни савтии (фонетикии) табдили овозҳо мавҷуданд:

А) Гурӯҳи феълҳои вучуд доранд, ки асоси замони гузаштаи онҳо бо овози –д хотима меёбад. Ин гурӯҳи феълҳо ҳангоми муайян кардани асоси замони ҳозира дорой чунин хусусиятҳои:

1. Ба табдили овозӣ дучор намегарданд:

масдар	асоси замони гузашта	асоси замони ҳозира
хондан	хонд –	хон-
давидан	давид-	дав-
офаридан	офарид-	офар-
гаравидан	гаравид-	гарав-

2. Феълҳои, ки асоси замони гузашташон бо гурӯҳи овозҳои –уд тамош мешаванд, ҳангоми аз онҳо сохта шудани асоси замони ҳозира садоҳои “у” ба “о” табил меёбад ва пас аз он ҳамсадои “й” ҳам пайдо мегардад:

масдар	асоси замони гу- зашта	табдили овозӣ	асоси замони ҳозира
озмудан	озмуд-	у > о (-ой)	озмо (й)-
намудан	намуд-	у > о (-ой)	намо(й) –
осудан	осуд-	у > о (-ой)	осо (й) –
фармудан	фармуд-	у > о (-ой)	фармо (й)-

3. Феълҳои **будан** ва **шудан**, ки аз ду ҳичо иборатанд, боз хусусиятҳои худро доранд. Феъли **будан** боз гунаи дигар – **бошидан** дорад ва аз ин сабаб он дорой ду асоси замони ҳозира аст: **був** - / **бош** -. Дар як ҳолат садоҳои “у” мемонад ва ҳамсадои “в” илова мешавад, дар мавриди дигар ба ҷойи садоҳои “у” садоҳои “о” пайдо гардида, ҳамсадои “ш” илова мегардад.

Асоси замони ҳозираи феъли **шудан** аз **шав** аст. Ҳангоми зухури асоси замони ҳозира дар ин феъл овозҳои “**а**” ва “**в**” пайдо мешаванд. Бар хилофи аксари феълҳои соддаи (беқоида) забони тоҷикӣ, ки дар асоси замони ҳозира миқдори овозхояшон кам мешавад, дар асоси замони ҳозираи феъли **шунидан** миқдори овозҳо кам намешавад, дар ҳол ки шакли асосҳо тағйир меёбад: **шунидан** = **шунид** – **шунав**. Дар асоси замони ҳозираи феъли **дидан** ҳамсадои аввал ва охири вожа тамоман аз асоси замони гузашта фарқ мекунад: **дидан** = **дид** – **бин**. Дар асоси замони ҳозираи феъли **кардан** чунин табдили овозӣ ба назар мерасад: **кардан** = **кард** – **кун**. Асоси замони ҳозираи феъли **омадан** чунин аст: **омадан** = **омад** - **ой**.

Б) Асоси замони гузаштаи гурӯҳи феълҳои, ки махтум ба овози “**т**” ҳастанд, чанд ҳолат доранд:

1. Як силсила феълҳо мисли гурӯҳи 1-ум ба тағйирот дучор намешаванд, мисли: пазируфтанд = пазируфт – пазир.

2. Дар асоси замони ҳозираи феълҳои боистан ва шоистан гурӯҳи ҳамсадоҳои -ст меафтанд, дар тавонистан бошад таркиби овозии -ист ҳазф мешавад:

масдар	асоси замони гузашта	асоси замони ҳозира
боистан	боист –	бой-
шоистан	шоист –	шой -
тавонистан	тавонист -	тавон -

3. Табдили ҳамсадоҳо дар решаи феъл. Ин навъи феълҳо гурӯҳи калонро ташкил медиҳанд:

масдар	асоси замони гузашта	табдили овозӣ	асоси замони ҳозира
гаштан	гашт -	ш>рд	гард -
навиштан	навишт -	ш>с	навис -

4. Гурӯҳи феълҳое, ки садонок ва ҳамсадои таркиби онҳо тағйир меёбанд:

масдар	асоси замони гу- зашта	табдили овозӣ	асоси замони ҳозира
гуфтан	гуфт -	уф > ўй	гӯй -
чустан	чуст -	ус > ўй	чӯй -

Феълҳое, ки аз асоси замони ҳозира сохта мешаванд, бо бандакҳои феълии зерин тасриф мешаванд:

Шахсо	танҳо (мунфарид)	Чамъ
шахси 1-гӯянда	-ам, (-ям)	-ем
шахси 2-мухотаб	-ӣ	-ед, -етон
шахси 3-ғоиб	-ад, (-яд)	-анд (-янд)

Муҳаммад бинни Чаъфар гӯяд, ки аз ин таърих се ҳазор сол аст, ва-л-Лоҳу аълам [80, 33]. Агар қазо накунӣ, касеро ихтиёр кун, ки ба вай диҳем ҳам қабул накард [80, 3]. Ман бист ҳазор дирам ва чӯб бидиҳам ва сохтагии он бикунам ва баъзеи иморат барҷой аст, шумо ин кохро масҷиди ҷомеъ созад [80, 34].

Бандакҳои хабарӣ ғайр аз шахси савуми танҳо, бо бандакҳои шахсии феълӣ мувофиқат мекунанд. Бандаки хабарии шахси савуми танҳо “аст” мебошад, ки бо сифати феълӣ якҷоя ва бо хабарии номии ҷумла ҷудо навишта мешавад. Бандакҳои хабарӣ инҳоянд:

Шахсо	танҳо (муфрад)	Чамъ
шахси 1-гӯянда	-ам, (-ям)	-ем
шахси 2-мухотаб	-ӣ	-ед, -етон
шахси 3-ғоиб	-аст	-анд (-янд)

Бандакҳои хабарӣ аз ҷиҳати вазифаи граматикӣ аз бандакҳои шахсии феъл бо он фарқ мекунад, ки бандакҳои феълӣ фақат бо феълҳо (замони гузаштаи наздик, дур, ҳикоягӣ, замони ҳозира-оянда, замони оянда-фармоиш, аорист, ояндаи дур– таркибӣ) меоянд. Аммо доираи вазифаи грамматикии бандакҳои хабарӣ мунҳасир танҳо бо феъл набуда, балки ҳам бо як гурӯҳ феълҳо омада, шакли тасрифии феълҳоро месозанд, ҳам бо ҳиссаҳои гуногуни номии нутқ омада, хабарҳои номиро созмон мебахшанд. Дар ҳар ду ҳолат ҳам шахсу шумораро мефаҳмонанд.

Аз феълҳо гурӯҳи феълҳои нақлӣ ва феъли замони ҳозираи давомдор бо ёрии “**истодан**” бо бандакҳои хабарӣ тасриф мешаванд. Дар тасрифи ин гуна феълҳо шаклҳои феълии “**ҳаст**” ва “**будан**” (буд, мебошад) ба вазифаи бандакҳои хабарӣ омада наметавонанд.

Бархе аз забоншиносон бандакҳои хабариро чун **афъоли рабтӣ** ёд кардаанд, чунончи Муҳаммад Ҷаводи Шарифат менигорад: “барои сохтани мози нақлӣ ва мози баъид ва мози илтизомӣ ва феъли маҷхул пас аз буни мозӣ + ҳои ғайрималфузи афъоли рабтӣ изофа мекунад, ки ин афъоли рабтӣ бад-ин тартиб табақабандӣ мешаванд –**а, -ӣ, аст, -ем, -ед, -анд** (дар замони ҳозир ва қадим)” [133, 144] монанди: рафтаам...

Кутайба бинни Муслим он ҷо масҷиди ҷомеъ бино кардааст, дуо дар вай мустаҷоб аст [80, 31]. Ҳисоре устувор доштааст, ончунон ки подшоҳон борҳо ҳисор кардаанд [80, 34]. Зикри ҷамоате, ки дар Бухоро будаанд [80, 3]. Муҳаммад бинни Ҷаъфар ан-Наршахӣ андар китоб овардааст... [80, 58]. Бар он мавзеъ ду-се кӯшк мондааст, онро “Кӯшкҳои Муғон” мехонанд ва он ҷо муғон бошидаанд [80, 59]. гуфт: бар ҳамон сулҳам, ки бо Убайдуллоҳи Зиёд кардаам [80, 74]. Саид гуфт ман ҳанӯз аз ту эмин нашудаам, гарав бо ман бошад, то аз Ҷайхун бигзарам [80, 78].

Шакли дигари бандакҳои хабарӣ: **-астам, -астӣ, аст, -астем, -астед, -астанд** мебошад, ки намунаи он дар асар бештар дар шакли муҳаффаф ба назар мерасад:

– *Донед, ки ман кистам [80, 110]?*

Аз сабаби он ки ин гурӯҳи феълҳо зоҳиран бо асоси феъл якҷоя навишта мешаванд ва инчунин дар забоншиносии тоҷик чун бандак эътироф шудаанд, дар тақсимбандии афъоли таркибии номӣ ва феълӣ мо онҳоро чун бандак ба назар гирифтаем.

Бандаки хабарӣ дар шакли грамматикӣ гирифтани хабарҳои номие ҳам ба назар мерасанд, ки бо хусусияти зотии хеш, яъне исмҳо бо пасванди чамъсози **–ҳо**, **–он** ё муайянкунандаи худ ва сифатҳо бо пасванди дараҷасози **–тар**) низ омада метавонанд:

*Мардумон гуфтанд: ту Ҳошим ибни Ҳакимӣ [80, 110]. Гуфт: ман **онам**, ки худро ба сурати Одам ба хилқат намудам... [80, 110]. Гуфт: эшон нафсонӣ буданд, ман **рӯҳониам** [80, 111]. Амир Наср гуфт: ё Абоиброҳим! Ин **туй**, ки маро ба ҷои хеш мефиристӣ [80, 150]. Ту ба ин итоат намудан **сазовортарӣ** ва **бузургвортарӣ** ва қадри подшоҳӣ ту беҳтар донӣ, ки **подшоҳзодаӣ** [80, 153]. Амир Исмоил ҷавоб дод, ки худованди ту бадон нодонист, ки маро ба эшон яке мекунад ва эшон маро **бандаанд** [80, 154]. Аҳли Бухоро дар ин маънӣ **сурудҳост** [80, 77]. Ин ҳикоят аз пирони куҳани русто шунидам, аз он ҷамоат, ки дар деҳҳои **эшонанд** [80, 131]. Аҳли вилоят амир Исмоил алафа надоданд ва гуфтанд: инҳо **хориҷиёнан**... [80, 146]. Амир Исмоил гуфт: ё амир, **муқиррам**, ки хато кардам ва ҳамаи гуноҳ **ма-рост** ва ту **авлотарӣ** ба фазл [80, 149].*

Дар асар намунаҳоеро низ дидан мумкин аст, ки дар он бандакҳои хабарӣ ҳазф шудаанд:

*Ин мавзеъ, ки имрӯз Бухоро аст, Обгир будааст ва баъзе аз вай найистон **буда** ва дарахтистон ва марғзор ва баъзе ҷой чунон бувад [80, 6].*

Феълҳои зерин тасриф мешаванд:

Шахсҳо	танҳо (мунфарид)	Чамъ
шахси 1-гӯянда	-ам, (-ям)	-ем

шаҳси 2-мухотаб	-й	-ед, -етон
шаҳси 3-ғоиб	-	-анд

*Аз холиси моли ӯ ба ҷониби Аскҷикат работе **фармуд сохтанд** ба ҷиҳати ғарибон [80, 28]. Чанд бор назди халифа **рафтам** ва бо халифа **сухан гуфтам**, маро муҳобати халифа аз он сухан бознадошт ва инчо аз ҳайбати эшон **сухан натавонистам гуфтан** [80, 92]. Мардумони асилро некӯ доштӣ ҳам аз араб ҳам аз аҷам [80, 95]. Ва **гуфтӣ**: мо аз ранҷи Марвониён акнун **халос ёфтем**, моро ранҷи оли Аббос намебойд [80, 102]!*

Шаҳси севуми танҳои ҳамаи феълҳои аз асоси замони гузашта ҳосилшаванда бо асоси замони гузашта баробар мебошад:

*Вай домоди хешро **бикӯшт**, ки Сиёвуш **ном дошт**, Сиёвушро писаре **буд** Кайхусрав ном, вай ба талаби хуни падар бад-ин вилоят **омад** [80, 32].*

Дар осори ин асрҳо мисли забони муосир ду намуди асоси замони гузашта вучуд дорад:

Яке асоси замони гузашта, ки ҳамчун меъёр буда, он маъмул аст: гаштан = гашт, гузаштан = гузашт.

Дигаре бо роҳи ҷаъл намудани исм, сифат ё ғайри он ба феъл, яъне ба воситаи илова кардани морфемаи **-ид** ба асоси замони ҳозира сохта мешавад ва ин навъ имрӯз низ мустаъмал аст, вале ба дараҷае, ки меъёри мақбулии шифоҳӣ ва ё китобати омма бошад нест: гузаштан = гузар - гузарид - гузаронид, сӯхтан = сӯз – сӯзид – сӯзонид.

Дар забони осори ин асрҳо бандакҳои феълии замони гузашта ва ҳозира-оянда дар ифодаи шахсу шумора аз назари шакл ва мундариҷа муштарақанд, ба истиснои шахси саввуми шумораи танҳо. Шаҳси севуми шумораи танҳо дар замони гузашта бандак қабул намекунад ва ба асоси замони гузашта баробар аст, лекин шахси ғоиб дар шумораи танҳои замони ҳозира-оянда бандаки ифодакунандаи шахсу шумора “–ад” (-яд)-ро ба худ мегирад:

Шаҳс	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
------	---------------	--------------

1.	рав + ам, рафт + ам	рав + ем, рафт + ем
2.	рав + ӣ, рафт + ӣ	рав + ед, рафт + ед
3.	рав + ад, рафт	рав + анд, рафт + анд

Афшина шористоне бузург дорад ва ҳисоре устувор ва навоҳӣ ба вай мансуб бошад [80, 31]. Мардумон аз шахр онҷо раванд ва табаррук кунанд [80, 31]. Он мардумакони деҳ нахостанд ва гуфтанд, ки масҷиди ҷомеъ дар деҳи мо рост наёяд ва раво набошад [80, 35].

Чуноне ки профессор Қосимова М.Н. тазаккур менамоянд: “Дар забони асрҳои IX-X баъзан дар шахси якуми шумораи ҷамъ бандаки феълии –ам ва пасванди ҷамъбандии – он меояд. Масалан: Ва агар ашират ва хешовандони ту чунин нестандӣ, мо туро ба санг **бикуштамонӣ** «*Таърихи Табарӣ*». Дар ин мисол феъл чунин шакл гирифтааст: **би + кушт + ам + он + ӣ**, яъне пешванди шаклсози **би-**, асоси замони гузашта аз феъли куштан – **кушт**, бандаки феълии шахси якуми шумораи танҳо –**ам**, суффикси ҷамъбандии – **он** ва “**ӣо**”-и ҳикоят – **ӣ**. Ин шакли феълӣ бо шакли феълии замони гузаштаи ҳикоятӣ – **мекуштем** – баробар аст” [52, 207]. Аммо намунае мисли мисоли мазкурро дар “Таърихи Бухоро” шоҳид нагаштем. Воқеан ҳам ин гуна мисолҳо аҳён-аҳён дучор мешаванд, ки онҳо истисноанд, зеро фақат як-ду ва ё бо панҷ – даҳ мисоле, ки дар ҷамъе аз кутуби давр дида мешавад, наметавон онро чун меъёр қабул намуд.

б) Бандакҳои хабарӣ, ки ба сифатҳои феълӣ ҳамроҳ шуда меоянд:

Шахс	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
1.	(ме-) рафта + ам	(ме-) рафта + ем
2.	(ме-) рафта + ӣ	(ме-) рафта + ед
3.	(ме-) рафта + аст	(ме-) рафта + анд

Бандакҳои хабарӣ дар шаклҳои замони гузаштаи нақлӣ ва хабарҳои номӣ баъзан ҳазф (ихтисор) ҳам мешаванд:

Бозоргонӣ бисёр мешуда ва ончи аз онҷо хезад, ҳам занданечӣ буда [80, 31].

Баъзе аз феълҳои лозим (монда) як сурати мутаъаддӣ (гузаранда) низ до-ранд, ки аз афзудани чузъи “-он” ё “-они” ба охири моддаи музореъи онҳо хосил мешавад [174, 119]: гузашт / гузаронд ва ғ.: *Амир Исмоил ва бародар Исҳоқ рикобҳо гирифтанд ва ўро бозгардониданд [80, 151]. Хайли вай ҳама бигурехтанд ва он саворон ҳама бозгаиштанд [80, 18].*

“Феълҳои мутаъаддӣ низ бо афзудани ин чузъ ба моддаи музореъ илова бар мафъули мухтоҷ ба мутаммам мешаванд: **нонро хӯрд / нонро хӯронд ё хӯронид**. Ё маънии водоштани касе ба анҷом додани коре аз ин сохтмон бар-меояд ва ин суратро **вачҳи кунонишӣ** метавон хонд” [174, 119]: *Бифармуд то ҳарчи меканданд ба чӯб ва най ва хок устувор мекарданд ва менӯшониданд [80, 118]. Алӣ бинни Суруш хабар ёфт, зуд барнишаст ва сипоҳро си-лоҳ дарнӯшонид ва пиёдагонро пеш фиристод ва ҳарб дарпайваст [80, 156].*

3.3. Феълҳои бевосита ва бавосита

Дар забони тоҷикӣ феълҳоро вобаста ба воситаи иҷрои амал ва муносибати бо он доштаи фойилу мафъул ба гурӯҳҳои **бавосита** ва **бевосита** чудо менамоянд [35, 261].

Дар феълҳои бевосита мубтадо амалро бевосита ҳудаш иҷро мекунад, ба ин гурӯҳ ҳам феълҳои монда ва ҳам феълҳои гузаранда дохил мешаванд:

Аз баъди вай Қутайба ба мулк нишаст, муддате мусалмон буд боз риддат овард дар ниҳон [80, 17]. Саид аз дари Бухоро бозгаишт ва рафту ҳанӯз меравад [80, 75]. Мардумонро даъват кардӣ ба хилофати фарзандони амиралмуъминин Алӣ (р) [80, 102].

Дар феълҳои бавосита мубтадо амалро ба воситае иҷро мекунад. Ша-клҳои бавоситаи феъл дар замони гузашта бо роҳи бар асоси замони ҳозира-оянда ҳамроҳ кардани пасванди бавоситасози **-он (-ён)** ва пасон овардани

пасванди замони гузаштасоз аз асоси замони ҳозира-оянда “–ид” (ё шакли мухаффафи он –д) сохта мешавад:

Писари Туғшодаро ба Бухорохудой нишонд ва Холид ибни Чунайдро ба Бухоро ба амирӣ нишонд [80, 102]...ин неъмате бад-ин бузургиро бад-ин як тан мондаанд ва дигарони хешро махрум гардондаанд [80, 130]? Ҳишом ибни Абдулмалик ибни Марвон Насри Сайёрро ба Хуросон амир гардонид ва манишури Хуросон ба вай фиристод [80, 98].

Бо “**бо**”-и зиннат омадани феълҳои бавосита амри табиист:

...яке аз он ду деҳқон бидавид ва корде бизад бар шиками Бухорохудо ва шиками ӯро бидаронид [80, 101]. Насри Сайёр ӯро бар болини худ бинишонд ва такия занонид [80, 101]. Қутайба Бухороро боз ба Туғшода дод ва ӯро ба мулк бинишонд ва мулк бар вай софӣ кард ва ҳамаи душманони вайро даст-кӯтоҳ кард [80, 16]. Рӯзе Муқаннаъ занонро бинишонд ба таом ва шароб бар одати хеш [80, 128].

Дар феълҳои сохта низ ҳангоми бавосита будан пасванди –он пас аз асоси феъли замони ҳозира-оянда оварда мешавад:

Амир Исмоил ва бародар Исҳоқ рикобҳо гирифтанд ва ӯро бозгардониданд [80, 151]. Симоулқабир ва Абдуллоҳ бинни Муслимро ба мушояъа фиристод, як манзил рафтанд, амир Наср эшонро бозгардонид ва ба Самарқанд рафт [80, 151].

Дар феълҳои таркибӣ пасванди феъли бавоситасоз бо асоси замони ҳозира-оянда пас аз ҷузъи тасрифӣ оварда мешавад:

Алӣ бинни Муҳаммад ал-Қазвиниро бигирифт ва банд кард ва ба Бухоро фиристод ва он фитнаро фурӯ нишонд [80, 174].

Дар баъзе ҷумлаҳо феъл метавонад бе доштани пасванди бавоситасоз ба ин маънӣ муштарак бошад. Намуна барои муқоиса:

Исмат Муҳаммад ал-Марвазиро вазири вай кард [80, 140]. Фазл бинни Аҳмади Марвазиро дабири вай гардонид [80, 140].

Феъли замони ҳозира-ояндаи бавосита тавассути афзудани пасванди бавоситасоз ба асоси феъли замони ҳозира-оянда сохта мешавад:

*...аз ту гаравӣ бояд, то роҳ бар ман нагирӣ ва маро **наранҷонӣ** [80, 74].*

*Бифармуд то маро дар амморе **нишонанд** ва ба ҳурмат ба шахр **расонанд** [80, 162).*

Мувофиқи андешаронии дуктур Хонларӣ дар гузашта аз асоси замони ҳозира-оянда бо афзудани пасванди “-он” сифати феълии замони ҳозира оянда сохта мешудааст. Ин пасванд аз решаи бостонии “-ана” меояд. Дар порсик (пахлавӣ) низ ин сохтмон вучуд доштааст, мисли: кӯхшон = кӯшон, кӯшанда, давон = давон, даванда ва амсоли он. Ва дар форсии дарӣ (дар ибтидои давраи нави ташаккул) ин шева барои сохтани сифати феълии замони ҳозира-оянда аз асоси замони ҳозира-ояндаи феъл бисёр роиҷ аст [174, 109]: кашон, хиромон, ларзон ва монанди инҳо, ки дар забони муосир бештар ин навъ мисолҳо ё феъли ҳол ҳастанд ва ё сифат ё худ гоҳо ба ҳайси исм намудор мегарданд.

Бояд хотиррасон намоем, ки феълҳои, ки маъруф ба феълҳои бавосита ҳастанд, на ҳамавақт маънии бавосита будани амалро ифода менамоянд, балки тавассути пасванди бавоситасозии феълӣ дар аксари маворид, баҳусус дар замони гузашта феъли мондари ба феъли гузаранда табдил медиҳанд, чунончи ба ин масъала ишораҳо низ намудаанд: “Баъзе аз феълҳои соддаи лозим як сурати мутаъаддӣ низ доранд, ки аз афзудани чузъи “-он” ё “-они” ба охири моддаи музореъи онҳо ҳосил мешавад” [174, 119]: гузашт / гузаронд ва ғ. Ба таъбири дигар пасвандҳои “-он” ё “-они” пасвандҳои **гузарандасоз** низ ҳастанд, яъне онҳо бо феълҳои монда омада, онро ба феъли гузаранда табдил дода метавонанд. Пасвандҳои “-он” ё “-они” дар гузарандасозии маъноӣ феъл сермахсултаранд, дар ҳоле ки ҳамчун пасванди бавоситасоз на ҳамавақт амал менамоянд, мисли феъли “таштан” дар ҷумлаҳои зер:

*Насри Сайёрро ба Хуросон амир гардонид ва манишури Хуросон ба вай фиристод [80, 98]. чун қофила аз ҳаҷ **гаштӣ** уламои эшон ба наздики Хоҷа Имом Абӯҳафс омадандӣ ва аз ӯ масъала турсидандӣ [80, 89]?*

Барои дарки беҳтари мавзӯ аз афъоли мустаъмал дар ҳаёти рӯзмарра бо машмули варианти ҷаълӣ-қиёсии онҳо аз асоси замони гузашта нақшае тартиб додем, зикри он муносиби ҳол хоҳад буд: мисли сӯз – сӯхт – сӯзонид – сӯхтонид.

Асоси замони ҳозира	Асоси замони гузашта	Шакли бавосита ё гузарандаи феъл	ШҶҚФ аз АЗГ-и феълҳои беқоида ¹
сӯз	сӯхт	сӯзонд	сӯхтонд
рав	рафт	равонд	рафтонд
навис	навишт	нависонд	навиштонд
гурез	гурехт	гурезонд	гурехтонд
рез	рехт	резонд	рехтонд
куш	кушт	кушонд	куштонд

Дар забони тоҷикӣ гурӯҳи феълҳоеро низ мушоҳида намудан имкон дорад, ки ҳар ду хусусият, яъне бавосита ва бевосита буданро дар худ фаро гирифтаанд ва аз ин ҷиҳат онҳоро зуваҷҳайн номидаанд. Аз он ҷумла метавон ин афъолро ёд кард [171, 157]: омӯхтан, омехтан, афрӯхтан, афзудан, рехтан, зодан ва монанди инҳо, мисли: *Дар он Ғаврақ ҷонварони ваҳшӣ доштӣ, чун кӯра, гавазнону оҳувон ва рӯбоҳону хукон ва ҳама **омӯхта** буданд [80, 57]. Хоҷа Абӯҳафс ҳар шабонарӯзе ду бор хатми Қуръон кардӣ, бо он ки мардумонро илм **омӯхтӣ** [80, 90].*

Феълҳои якшаҳса. “Феълҳои лозими якшаҳса (мурод аз ин истилоҳ феълҳои аст, ки ба сурати шахси сеवуми феъли монда меоянд, вале ба таври

¹ ШҶҚФ аз АЗГ аз феълҳои беқоида – шакли ҷаълӣ-қиёсии феълҳои бавосита ё худ гузаранда, ки аз асоси замони гузашта сохта шудаанд ва баъзан дар нутқи шиғоҳӣ ва ё китобӣ дучор мешаванд ва баробармаъно бо шакли бавоситаи феъл аст.

хамеша ба шахси севуми танҳои феъли гузаранда ба кор мераванд – Р.Б.) ба чои шиноса замири мафъули муттасилшахси феълро нишон медиҳанд” [174, 29], яъне ба чойи бандаки феълӣ фақат бандакҷонишини мафъулӣ қабул карда метавонанд ва ин гурӯҳи феълҳо бидуни истисно ба феълҳои бевосита мансубанд, мисли: хушам омад (дар шакли қадимаи забон: маро хуш омад]. Муҳимтарин вижагии ин феълҳо дар он аст, ки фақат ба як шахс дар шакли мафъулӣ ишора менамоянд: Намунаҳои афъоли якшахса дар ду қолиби аз ҳам мутафовит аз асар:

Ин Шери кишварро ин вилоят хуш омад ва ба наздики падар нома фиристод [80, 10]. Мардумонро ин вилоят хуш омад, инчо муқом карданд [80, 8]. Як рӯз ба шикор рафт ва ба он ҷониб афтод ва дар он таърих ончо ҳеч деҳа набуд ва ободонӣ набуд, марғзоре буд ва ҷойгоҳи шикор ўро хуш омад [80, 61]. Саидро аҷаб омад, ки чист, ки ин Хотун бо ин иззат ва бузургӣ медиҳад [80, 77]? Чун ба Рабанҷан расид амир Наср хабар ёфт, нохуш омадаш, ба ҷиҳати он ки бедастурӣ буд [80, 139].

3.4. Сиға

Сиға яке аз вижагиҳои фарқкунандаи феъл мебошад. Гӯянда вуқӯъ, ҷараён ва анҷоми амалро баён карда, муносибати нисбат ба амал воқеъият доштаи онро муъайян мекунад. Муносибати амал ба воқеъият сиға номида мешавад. Сиғаҳо бо шаклу таркибҳои тасрифии замониҳои феъл ва баъзан бо ёриии воситаҳои синтаксисӣ ифода меёбанд. Масдар худ ба худ сиға надорад ва агар он дар таркиби феълҳо ҳамчун ҷузъи асосӣ омада бошад, он таркибҳо ба туфайли шаклҳои тасрифии афъоли ёвар майлу тобиши сиғавӣ пайдо мекунанд [35, 278]: *хоҳам рафт, омадан гирифт, гуфтан гир* ва м.

Дар забони осори асрҳои IX-X ҷаҳор сиға мушоҳида мешавад, ки ҳамаи шаклҳои замониҳои феълҳо аз рӯйи маънӣ ва хусусияти воқеъиашон ба ин сиғаҳо мансуб мегарданд: сиғаи хабарӣ, сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, сиғаи амр, сиғаи дуоӣ:

3.4.1. Сиғаи хабарӣ

Сиғаи хабарӣ серистеъмолтарин сиға буда, дорои шаклҳои замони гуногун аст ва амали замони гузашта, ҳозира ва ояндаро ифода мекунад. Сиғаи хабарӣ воқеъ шудан ё нашудан, тасдиқ ё инкор ва ё қайд карда шудани факти амалро ба сурати мусаллам ва қатъӣ мефаҳмонад. Ба ин сиға шаклҳои шуҳудӣ ва нақлии феълҳои замони гузашта, замони ҳозира ва оянда ба истиснои замони гузашта ва ҳозира-ояндаи эҳтимолӣ мансубанд [35, 278]:

1. Амали замони гузаштаро дар сиғаи хабарӣ чунин шаклҳои замони мефаҳмонанд:

а) Амали замони гузаштаи мутлақ бо чунин шаклҳои замони ифода меёбад:

Шакли замони гузашта (аз асоси замони гузашта бо илова кардани бандакҳои феълӣ сохта мешавад):

Дӯстон аз ман дархост карданд, ки “ин китобро ба порсӣ тарҷума кун” [80, 2]. Дархости эшонро иҷобат кардам ва ин китобро ба порсӣ тарҷума кардам [80, 2].

Шакли замони гузаштаи дур (аз шакли сифати феълии замони гузаштаи феъли асосӣ ва замони гузаштаи феъли ёвари будан сохта мешавад):

Ҳарчи ҳалок ва зоеъ шуда буд, беҳтар аз он ба ҳосил карданд [80, 53].

Шакли замони гузаштаи дур бо “ё”-и ҳикоят:

...ва баъд аз он ба Самарқанд рафт, бе он ки аз амир Наср ӯро фармон будӣ [80, 139].

Шакли замони гузаштаи нақлӣ (аз сифати феълии замони гузашта бо илова кардани бандакҳои хабарӣ сохта мешавад):

Аҷаби дигар он аст, ки аз онгоҳ боз, ки ин кохро бино кардаанд, ҳеч подшоҳе аз ин кох дар вай ҳазимат нашудааст, илло ки зафар вайро буд [80, 48]. Чун рӯз шуд Салм бинни Зиёд намози бомдод гузорид ва рӯ ба мардумон

карду гуфт: ман дӯш Муҳаллабро ба талоягӣ **фиристодам** [80, 81]. Хоҷа Имом Абӯҳафси Кабири Бухорӣ ба он маҳалла **мебуданд** [80, 88].

Баъзан дар ин шакли феълӣ бандаки хабарӣ метавонад иштирок накунад (ҳазф шавад):

*Афросиёб ҳар гоҳ, ки ба ин вилоят **омада**, ҷуз ба ин деҳ ба ҷои дигар набошидааст [80, 32]. Ва ин зиёе милки эшон нест, мамлакати султонист ва ба сабаби чанд бор риддати падари эшон халифа аз дасти эшон берун кардааст ва мулки байтулмол **гардонид** ва боз бар сабили учрату ҷомагӣ ба эшон **дода** [80, 20].*

Шакли замони гузаштаи нақлӣ шакли дуҷум низ дорад (ин шакли феълӣ дар натиҷаи ба сифати феълии замони гузаштаи ҳамроҳ кардани бандакҳои хабарии дар шакли –астам, -астӣ, -аст, -астем, -астед, -астанд сохта мешавад), ки ба ин шакл дар нусхаи мавриди назари мо мисоли феълие зикр нагардидааст.

Шакли гузаштаи нақлии дури сиғаи хабарӣ (рафта будааст, зиндагӣ карда будааст):

*Араб пеш аз ин товус **надида буданд**, чун дар онҷо товуси бисёр диданд, номи он деҳро “Зот-ут-тавоис” карданд [80, 22].*

Шакли гузаштаи нақлии ҳикоягӣ дар сиғаи хабарӣ бо ҳазфи бандак (мебардоштааст, мефуровардааст) омадааст:

*...дар қадим подшоҳе **мебуд** ба Бухоро, номи ӯ Мох, ин бозор вай фармуд сохтан [80, 42].*

б) Амали замони гузаштаи давомдор бо чунин шаклҳои замони ифода мешавад:

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ бо пешванди **ме-** (ба илова кардани **ме-** ва бандакҳои феълӣ ба асоси замони гузашта сохта мешавад):

*Пас вай ин ҳисори Бухоро бино кард ва бештар онҷо **мебуд** [80, 46]....баъд аз он ки Бухоро шаҳр шудааст подшоҳон зимистон бад-ин деҳ **мебошидаанд** ва дар ислом ҳам чунин будааст [80, 32]....боз ба роҳ задан*

машгул шуданд ва мусалмононро **мекуштанд** ва киштаҳои сабзи саркаши-даро ба ҳисори Наршах **андармеоварданд** [80, 117]. “Ҳавзи Ҳайён” ба вай **бозмехонанд** [80, 94]. Бухорохудот ин кохро бино кард, вайрон шуд, боз бино кард ва батар вайрон шуд, чанд бор бино мекард ва боз **вайрон мешуд** [80, 47].

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ бо пешванди **ҳаме-**:

Амири Ҳирӣ аз Ҳирӣ даҳ ҳазор гӯсфанд оварда буд ва бо худ **ҳамебурд** [80, 122]. Ё Аболфатҳ! Ин кӯдакро мо **ҳамефиристем**, то аз вай чӣ хоҳем дидан [80, 140]!...девор **ҳамеафганданд** ва дарахтон **ҳамеканданд** ва роҳҳоро наст карданд [80, 160]. Муҳаммадшоҳ мардумонро аз ман **бозҳаме-дошт** [80, 162].

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ бо “**йо**”-и ҳикоят (аз асоси замони гузашта бо илова кардани бандакҳои феълӣ ва “**йо**”-и ҳикоят сохта мешавад):

Ин бозор ба рӯзгори мо будааст ва ман багоят аҷаб **доштаме**, ки инро аз баҳри чӣ кардаанд [80, 41]? Хабар дар лашкар фош шуд ва араб бишнавиданд ва гуфтанд: амир Муҳаллабро ба он фиристодааст, то беи аз мо ганимат бигирад ва агар ҳарб **будӣ**, моро бо вай **фиристодӣ** [80, 81]. Симулкабир – мавлои падари ӯ пеши ӯ истода буд, ӯро ба гоят **дӯст доштӣ** ва **некӯ доштӣ** [80, 54].

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ бо пешванди **ме-** ва “**йо**”-и ҳикоят:

Ҳафс ҳамчунон мутаворӣ **мебудӣ**, ки бимурд ва Ҳасан бинни Ало бо ба-родарони хеш ба Бухоро бозомаданд [80, 87].

Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ бо пешванди **ҳаме-** ва “**йо**”-и ҳикоят низ омада метавонад, вале намунаи онро дар асар дида наметавонем.

2. Амали замони ҳозира-ояндаро дар сиғаи хабарӣ чунин шаклҳои замони феъл ифода мекунанд:

Шакли якуми замони ҳозира-оянда, ки аз асоси замони ҳозира ва бандакҳои феълӣ ва хабарӣ сохта мешавад. Ин шакли феълӣ, чунон ки аз ми-

солҳо аён аст, вобаста ба маънои ҷумла амали замони ҳозира, ё амали замони ҳозираи давомдор ва ё амали доимиро ифода менамояд

Нур ҷое бузург аст ва дар вай масҷиди ҷомеъ аст ва работҳои бисёр дорад ва ба ҳар сола мардумони Бухоро ва ҷои дигар ба зиёрати онҳо раванд ва аҳли Бухоро дар ин кор такаллуф кунанд [80, 21]. Ончи аз он деҳ хезад, ки имрӯз бозаргоно ба вилоятҳо баранд рӯйан ва бошад ва карбос [80, 29].

Шакли дуоми замони ҳозира-оянда бо пешванди **ме-** (ки ба асоси замони ҳозира бо илова кардани **ме-** ва бандакҳои феълӣ сохта мешавад):

Насри Сайёр гуфт эшонро ки: ин ханҷарҳоро чаро бар миён медоред [80, 100]? Эшон гуфтанд: миёни мо ва Бухорохудо адоват аст, мо хештанро бар вай эмин намедорем [80, 100]. Эшон гумон бурданд, ки Туғшода аз Насри Сайёр дармехоҳад, то эшонро бидушад [80, 99].

Шакли сеюми замони ҳозира-оянда бо пешванди **ҳаме-**:

Ман пинҳон будам ва эшон ошкоро ҳамеоянд, ҳамакнун кофирон ҳамаро бигиранд [80, 82]. Амир Наср гуфт: андар чашиҳову шамоили вай хилофу исён ҳамебинам [80, 139].

Шакли чаҳоруми замони ҳозира-оянда бо “**йо**”-и ҳикоят (ба асоси замони ҳозира бо илова кардани бандакҳои феълӣ ва “**йо**”-и ҳикоят сохта мешавад) [52, 220], вале намунаи чунин мисолро дар асар мушоҳида нанамудем.

Амали замони оянда (ояндаи дур) бо шаклҳои замони зерин ифода меёбад:

Шакли замони оянда бо ёрии феъли ёвари “хостан” дар шакли замони ҳозира-ояндаи тасрифӣ ва феъли асосӣ дар шакли масдари пурра ва ё нопурра меояд:

Бор Худоё агар ин мулк аз ман хоҳад рафтани, маро марг деҳ ва ба саронарда даромад [80, 168]. Ин кӯдакро мо ҳамефиристам, то аз вай чӣ хоҳем дидан [80, 140]! Моро бандагӣ гирифта кори сахт мефармояд, чун дар истиҳқоқ хоҳем ҳалок шудан, боре ба ғоида ҳалок шавем [80, 79]....бо ин лашикар ба Амри Лайс ҳарб хоҳад кардан [80, 158]....се рӯз он ҷо муқом кард ва аз

он чо лашкар бардошт ва чунон намуд, ки ба намозгоҳ хоҳад фуруд омад [80, 159]...аз ҷамъ шудани эшон манфиате ба вай роҷеъ нахоҳад шуд [80, 142].

Дар мисоле феъли ёвари ояндасоз бо “бо”-и зинат омадааст:

Ҷро фармуд, ки он қавмро бигирад ва ба малики Бухоро таслим намояд, то ҳар чи бихоҳад, бо бикунад [80, 97].

Ба гуфтаи профессор М. Қосимова сиғаи хабарӣ ҳанӯз дар осори хаттии асрҳои IX-X шонздаҳ шакли замони ва вариантҳо доштааст, ки барои ифодаи амали замони гузашта, ҳозира ва оянда корбаст мешудаанд (шаклҳои замони гузашта - рафта, рафтем; ду шакли замони гузаштаи дур – гуфта буд, гуфта будандӣ; ду шакли замони гузаштаи нақлӣ – гуфтааст, гуфтастам: панҷ шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ – мерафта, ҳамерафта, рафтандӣ, мерафтаи, ҳамерафтандӣ; ҷаҳор шакли замони ҳозира-оянда -- гӯям, мегӯям, ҳамергӯям, гӯямӣ; ду шакли замони оянда - хоҳем рафтан, хоҳандӣ рафтан) [52, 222].

Ин шаклҳои замони сиғаи хабарӣ, чунон ки қайд гардид, дар ҷараёни нутқ, дар матн амалҳои гуногунро ифода карда метавонад.

3.4.2. Сиғаи шартӣ

Сиғаи шартӣ дар осори асрҳои IX-X ду шакли замони дорад: Яке аз шаклҳои ин сиға шакли замони ҳозира-оянда аст, ки аз асоси замони ҳозира бо илова кардани бандакҳои феълӣ сохта мешавад ва шакли замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ буданаш танҳо дар матн муайян мегардад:

Гуфт: ман туро ба занӣ бошам ва Бухоро шаҳри туст, бояд ки биеӣ ва дасти араб аз ин мулк кӯтоҳ сози [80, 80]...ҷарғиз бувад, ки Худои Таоло сабабе созад, то ин зиёро аз баҳри шумо бихарам [80, 54].

Шакли замони ҳозира-оянда амали замони ояндаро ифода менамояд:

Мунодӣ фармуд, ки ҳар кӣ берун ояд, ӯро амон диҳанд [80, 107].

Дигар аз шакли ин сиға чунин аст, ки пайвандаки шартӣ зикр карда шавад:

*Мусаннифи ин китоб гӯяд, ки **агар** ҷумлаи уламои Бухороро зикр кунем **дафтарҳо бояд** [80, 6]. Ман марде машҳурам, касеро бифирифт, ки **агар** ба саломат боз ояд, туро **хабарӣ дуруст биёрад** ва агар ҳалок шавад, дар лашкарӣ ту **шикасте надида наёяд** [80, 81].*

Дигар аз шаклҳои замони ин сиға замони гузашта аст, ки аз феъли асосӣ дар шакли сифати феълии замони гузашта ва феъли ёридихандаи **будан** дар шакли замони ҳозира-оянда (бошад, бувад) сохта шудааст:

*Пас вай он занонро бифармуд, то ҳар зане оинае бигиранд ва ба боми ҳисор бароянд ва баробари якдигар медоранд ба он вақт, ки **нури офтоб бар замин афтода бувад** [80, 125]. Амир Насрро ин сухан хуш омад ва сулҳ карданд, ба он ки **касе дигар амир бувад** Бухороро ва амир Исмоил **омили хироч бувад** [80, 146].*

Донишманд Хонларӣ аз вучуди сиғае алоҳида дар форсии қадим (ибтидои давраи нави ташаккули забони тоҷикӣ), ки онро тардиديو шартӣ меномад, ишора менамояд ва мегӯяд “Ҳар гоҳ фарокарди пайрав (ҷумлаи пайрав – Р.Б.), шартӣ бошад, анҷом ёфтани феъли поя (сарҷумла – Р.Б) мусаллам нест” ва боз дар идома менигорад “Дар форсии имрӯз феъли шартӣ сиғаи хоссе надорад” [174, 123].

Инчунин дар идома бо услуби мутамоӣ аз қабл менигорад “Акнун мегӯем, ки дар адабиёти қадими форсӣ барои феълҳои, ки вуқуъи онҳо мусаллам нест сиғаи хоссе будааст. Ин сиғаи хосро, ки дар ҷумлаҳои мураккаби шартӣ чи дар феъли поя, чи дар феъли фарокарди пайрав ба кор мерафта, бо афзудани ҳарфи “йот” ба охири ҳар сиға месохтаанд. Имрӯз мегӯем ва менависем, ки: Агар ман онҷо будам, шумо маро медидед. Аммо дар давраи Сомониён мегуфтанд ва менавиштанд: Агар ман онҷо будамӣ ту маро бидидӣ [198, 151].

Мутаассифона наметавон назари дуктур Хонлариро таъйид намуд, зеро ҳуди мисолҳои овардаи эшон тасдиқкунандаи он аст, ки ягона нишонаи ин вачҳ, чи дар форсии қадим ва чи дар форсии муосир калимаи ёвари “агар”

мебошад, на шакли сиғавии феъл. Оре, дар баъзе ҳолот нишокаи грамматикӣ сиғавии мазкур дар феълро нишон додан имкон дорад, вале муҳимтарин хусусият ва нишокаи ин сиға вучуди калимаи “агар” дар ҷумла аст.

3.4.3. Сиғаи амрӣ

Сиғаи амрӣ як шахсу (шахси дуҷум) ду шумора дорад. Сиғаи амрӣ ҳамон лаҳза иҷро шудани амал ва ё дар ояндаи наздик иҷро гардидани амал ва ё амали доимиро ифода менамояд.

Тавре донишманд Хонларӣ хабар медиҳад: дар мутуни давраи аввали форсии дарӣ сиғаҳои феъли амр ба чаҳор сурат ба қор рафтааст:

а) дар сурати асоси феъл, яъне муҷаррад аз пешвандҳои феълӣ: рав, кун, шавед, зананд:

...Зиёд ибни Солеҳро гуфт: ман онҷоям, агар туро лашкар ҳоҷат бошад хабар деҳ, то бифиристам [80, 103]. Бо Алӣ бинни Суруш тадбир кунед ва сипоҳро бидоред ва ҳар киро онҷо ба амон ояд, амон диҳед ва некӯ доред ва киштиҳо сохта кунед ва ҷосусон фиристед [80, 156]. Амр Лайс гуфт: фарзандони маро некӯ дор ва ин қасон, ки маро мебаранд васият кун, то эшон маро некӯ доранд [80, 164].

б) бо пешванди феълии “би-”: бирав, бикун, бишавед, бизанед:

Қас фиристод, ки ҳоҷате дорӣ бихоҳ [80, 164]. Ё Зиёд ибни Солеҳро бо даҳ ҳазор мард ба Бухоро фиристод ва бифармуд, чун ба Ому расӣ сабр кунӣ ва ҷосусон бифиристӣ, то аз аҳволи Шарики хориҷӣ хабар диҳанд, ба эҳтиёт ба Бухоро равӣ [80, 103].

в) бо пешванди феълии “ҳама- / ме-”: мерав...

г) бо ду пешванд “би-” ва “ме-”: бимерав...

Чи тавре, ки мебинем, аз ин чаҳор шакли сиғаи амрӣ дар “Таърихи Бухоро” фақат дар ду шакли аввал намунаҳо дида мешавад. Тавре, ки профессор М. Қосимова нигоштааст, сиғаи амрӣ дар ин асрҳо бо пешванди ме- ва ё

хаме- омада, амали давомнокро мефаҳмонад, мисли: В-аз лаби обу сабза гул мечин [52, 433].

Дар “Таърихи Бухоро” намунаҳое чанд бо амри ғойб зикр гардидааст (амри ғойб он аст, ки амркунанда ба шахс ё ашхосе, ки дар наздаш ҳузур надоранд фармон бидиҳад):

*Бухорохудо бифармуд аҳли русто ва аҳли кӯшкҳоро, бо лашқари Шарик дарҳо баста доранд, таом ва алаф надиханд ва фармуд таом ва алаф ба лашқаргоҳи Зиёд баранд [80, 105]. Чун Қутайба бори чаҳорум ба Бухоро омад ва Бухороро бигирифт, сулҳ карданд ба он ки ҳар сол дувистҳазор **дирам** ба халифа **диханд** ва даҳ ҳазор **дирам** амири Хуросонро **диханд** ва аз хонаҳо ва зиёи хеш як нима ба мусалмонон **диханд** ва алафи сутурони араб ва ҳезум ва он чи харҷ гардад касоне **диханд**, ки аз беруни шаҳр бошанд [80, 83].*

3.4.4. Сиғаи дуой

Сиғаи дуой (оптатив, орзуй, хоҳишмандӣ) орзу, хоҳиш, дуоро ифода мекунад ва амали замонҳои ҳозира ва ояндаро мефаҳмонад. Ин сиға ба воситаи илова кардани морфемаи **-од (-оз)** ба асоси замони ҳозираи феъл сохта мешавад: аз феъли рафтан = рав+-од (-оз) = равод (равоз)... Бо ин сиға дар асар мисолҳо кам ворид шудааст:

*Ва чун вақти рукӯъ шудӣ, марде будӣ, ки дар паси эшон бонг задӣ: **бикунето**, накунет ва чун сачда хостандӣ кардан, бонг кардӣ: **нагунӣ** нагунӣ [80, 97]. Язид бинни Ғӯрак малики Суғд онҷо буд, гуфт: бақои амири Хуросон **бод** [80, 65]! Худованд **сер кунод** туро! Ҳалок шудай, хабар нест [80, 82]!?! Худои Таоло бар вай **раҳмат кунод**, ки дар айёми вай Бухоро дорулмулк шуд [80, 166].*

Ин сиға одатан шахси сеюми шумораи танҳо дошта, шакли инкории ин сиға бо пешванди **ма-** сурат мегирад [52, 225], вале намунае бо он дар “Таърихи Бухоро” ба назар намерасад.

Ба андешаи профессор М.Н. Қосимова “Дар осори ин асрҳо (1X-X – Р. Б.) баъзан ҷумлаҳои низ вомехӯранд, ки шакли инкории сиғаи дуӣ вазифаи худро адо намекунад, балки ба вазифаи шакли замони ҳозира-ояндаи (бо пешванди ме-) сиғаи хабарӣ меояд, мисли: Мансур гуфт: «Худой маро зинҳор мадиҳод, агар ман туро зинҳор диҳам». «*Таърихи Табарӣ*» (яъне зинҳор на-*медиҳад* аст)” [52, 228].

Ба назари ин ҷониб маҳз вазифаи худро иҷро карда натавонистани баъзе шаклҳои грамматикӣ боис мегардад, ки онро воситаҳои грамматикӣ дигаре иваз наояд ва ё бидуни ивазнамоии он бо дигар воситаи грамматикӣ ифодакунандаи он ин категория бо маънои худ аз саҳафоти категорияҳои грамматикӣ он забон маҳв мегардад. Масъалаи “алиф”-и дуо низ ҷунин аст. “Алиф”-и дуоро дар муносибати классикӣ дар се шакл (қабл аз доли саввумшаҳс, баъд аз доли саввумшаҳс ва пеш аз долу баъд аз дол, мисли кунод, кунадо, кунодо) дидадан мумкин аст, дар ҳоле ки на ҳамавақт вазифаашро адо менаояд.

ХУЛОСА

Дар натиҷаи баррасии феълҳои дар “Таърихи Бухоро” зикршуда ҳамчун намунаи феълҳои забони тоҷикӣ метавон гуфт, ки баъзе аз хусусиятҳои маъноӣ ва грамматикӣ дар низомии феъли забони тоҷикӣ ба амал омадааст ва ё аз он ҳазф шудааст, вале аз сабаби андак ва ночиз будани ин тағйиротҳо дар низомии феълӣ ҳеҷ халале ба ин низом ворид нашудааст. Натиҷагирӣ аз хусусияти грамматикӣ амали таҳқиқиро мушаххасан метавон чунин баён намуд:

1. Марзи маъноии феълҳои назари **боистан, шоистан, будан, хоистан**, ки дар гузашта ба касрат истеъмол мегардиданд, дар забони муосир маҳдуд ва феълҳои, ки бо пешванди **андар-** сохта мешаванд, аз қабилҳои **андаромадан, андаррафтани, андарфиристодан, андаровардан, андаррасидан** ва амсоли он аз истеъмол баромадаанд;

2. Феълҳои решагии забони тоҷикӣ асосан аз як ҳичо таркиб ёфта, асоси замони гузаштаи онҳо бо ҳамсадоҳои “-д” ва “-т” ба анҷом мерасанд ва ин якнавохт хатм гардидани асосҳои замони гузаштаи феълҳои асли аз он ҷост, ки онҳо аз сифати феълии форсии бостон шакл гирифтаанд ва феълҳои, ки аз исм, сифат, зарф ва амсоли он дар шакли содда сохта мешаванд, ба сабаби сохти фарқкунанда доштани онҳо ва аз феъл неву дигар ҳиссаҳои нутқ шакл гирифтани онҳо феълҳои ҷаблӣ номидаанд, ки намунаи ин гурӯҳ дар асар: талабидан, бошидан, оромидан, занонидан, доништан, тавонистан ва амсоли он мебошад;

3. Феълҳои иқтибосоти арабӣ, ки аз онҳо феълҳои тоҷикӣ сохта шудаанд, асосан дар байни феълҳои таркибӣ мушоҳида мешаванд;

4. Баъзе таъбирҳои феълӣ, ки дар асар зикр гардидаанд, мисли **ба узр омадан (узрҳои қардан), ба ғалаба гирифтани (ба ҷанг гирифтани)**, ҳоло дар шакли дигаргирӣ истифода мешаванд;

5. Феълҳои аслии соддае, ки асоси онҳо аз як ҳичо бештар аст, аз асос ва пешвандҳо таркиб ёфтаанд ва инчунин аз ҳисоби зарфҳо ва феълҳои содда минбаъд дар забон феълҳои сохта шакл гирифтаанд;

6. Баъзе аҷзҳои грамматикӣ (мисли “йо”-и ҳикоят, “алиф”-и дуо, пешванди **хаме-**,) ки дар асар ба назар мерасанд ба сабаби сервазифа гардидан ва падидаи омадани заъф дар адои вазифаашон тадричан аз истеъмоли баромадаанд;

7. Марзи истеъмолии пешванди **би-/бу-** дар замони муосир маҳдуд гардидааст;

8. Агар дар гузашта (марҳалаи аввали давраи нав) шакли аористи феъл беш аз ҳама замони ҳозира-ояндаи феълро дар сиғаи хабарӣ ифода мекард, пас ҳоло он дар ифодаи сиғаи эҳтимолиӣ бештар нақш дорад;

9. Ҳоло дар забон аз сиғаи дуой ҷуз баъзе нишонаҳо дигар чизе боқӣ намондааст, ҳол он ки дар гузашта алалхусус дар “Таърихи Бухоро” намунаҳои онро метавон ба назар гирифт;

10. Бандаки феълии шахси сеवуми ҷамъ дар асар дар бисёре аз мавридҳо ба вазифаи воситаи грамматикӣ мафъулсоз зикр гардидааст, ки то ҳол низ ин вазифаро дар забон иҷро менамояд, аммо дар сатҳи маҳдуд, ҳоло беш аз ҳама феъли **шудан** маъноӣ тарзи мафъулиро дар забон ифода менамояд.

Тарзи баёни сухан дар “Таърихи Бухоро”-ро дар мисоли матни мавриди назари мо метавон ба унвони намунаи забони адабии марҳалаи аввали ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ ҳисобид, агарчи он таҳрири асри XV11 бошад ҳам хусусияти он гувоҳӣ медиҳад, ки ба тарҷумаи аввалин бештарин мувофиқатро дорост.

Феълҳои асар дорои чунин хусусиятҳои луғавӣ мебошанд:

1. Феълҳои содда (решагӣ) ва сохта дар муқоиса ба феълҳои таркибӣ истеъмоли бештар доранд;

2. Таркиби луғавӣ дар мисоли феъл аз ҳисоби иқтибосҳо, калимасозӣ, кӯчидани маъноӣ аслий (маҷоз), ворид шудани калимаҳои лаҳҷавӣ бою ғанӣ

гардидааст, ки аз назари семантикӣ (маъноӣ) ба гурӯҳҳои хеле зиёд чудо на-
мудан имкон дорад;

3. Иқтибоси калимаҳои арабӣ ҳамчун исми амал ва дар ин замина тавассути афзоли ёвар дар забони тоҷикӣ сохта шудани феълҳо дар шакли таркибӣ оғоз мегардад, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар бойшавии категорияи луғавӣ (муродиф, мустазод, сермаъноӣ, омоним) низ ёрӣ мерасонад ва гоҳо аз сифати феълии арабӣ исми амал сохта шудааст, дар ҳоле ки дар замони муосир исми амал аз ҳисоби иқтибосот фақат аз масдари феълҳои арабӣ сохта мешавад;

4. Як миқдори муайяни феълҳо дар гузашта сермаъно будаанд, вале дар забони муосир дар доираи маҳдуди маъноӣ истеъмоли мегарданд, мисли: хондан, хестан ва амсоли он;

5. Як гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ дар забони муосири тоҷикӣ тағйири маъно кардаанд, ҳол он ки дар асар маъноҳои имрӯзиашонро ифода наменамоянд, мисли: хезидан, гудохтан. Баъзе аз шаклҳои феълии дар асар истифодашаванда дар забони адабии муосири тоҷикӣ корбаст намешаванд, мисли: мунодӣ кардан, нагунбон кардан, нагунидан ва ғ.;

6. Як гурӯҳи унсурҳои луғавӣ-феълии дар забони адабии ин асрҳо мустаъмал ҳоло танҳо дар шеваҳои боқӣ мондаанд, мисли: тафтонидан, мурдан ва амсоли он.;

7. Дар асар ҳеҷ як сифати феълие бо пасванди –гӣ ба назар намерасад;

8. Дар замони муосир пасванди –анд дар ифодаи тарзи мафъулӣ нақши камтаре дорад, вале дар асар дар аксари ҳолат ҳамчун шакли мафъулсози феъл истеъмоли гардидааст, чун он дар ифодаи тарзи мафъулӣ ба шахс ва шумораи мушаххас ишора наменамояд, онро пасванд номидем;

9. Дар асар вандҳои мувофиқи хусусияташон ба ду гурӯҳ – ба гурӯҳи пешвандҳои шаклсоз ҳаме-//ме-, би-//бу- ва гурӯҳи дувум пасвандҳои шаклсоз –е (-ӣ), -анд чудо карда шудаанд. Ҷиҳати муҳими ин ду гурӯҳи

вандҳо дар он аст, ки онҳо маъноҳои грамматикиро ифода намуда, хусусияти шаклсозӣ доранд;

10. Пешвандҳои феълсози дар асар омада инҳо: андар-, дар-, фаро-, фароз-, боз-, бар-, фуруд-//фурӯ- мебошанд, агар пешванди андар- истисно карда шавад, пас пешвандҳои мазкур ҳамон пешвандҳои маъмулии забони адабии муосири тоҷик буда, аз назари шакл ва мазмуну мундариҷа ягон ҷиҳати фарқкунандае надоранд, яъне вижагии луғавӣ дошта, дар заминаи феъл феъли дигаре месозанд ва ё ба феъл тобиши маъноӣ мебахшанд. Шаклҳои феълӣ сарфи назар аз он ки дар насри ин давра аз назари микдор бағоят зиёданд, ҳар кадоми онҳо дар сохти феъл мавқеи муайян дошта, дар ифодаи маъноҳои ҷудогона дар байнашон як навъ алоқамандии диалектикӣ мавҷуд аст;

11. Як қатор шаклҳои феълие, ки дар насри ин марҳила истеъмол мешуданд, масалан шаклҳои: **ҳаме//мекун, ҳаме//мебикунад, кунаде, бикунаде, кунод, бикунод, ҳамекард, ҳаме//мебикард, карде, бикарде, ҳаме//мекарде, бикардааст, бикардаасте, бикарда будааст, бикарда будаст, кардаасте, бикарда буд, карда буде, бикарда буде, бикарда бошад, хоҳад кардан, бихоҳад кардан //бихоҳад кард, ҳамехоҳад кард** ва монанди инҳо тадриҷан аз истифода баромадаанд;

12. Дар сохти феъл як гурӯҳ шаклҳои нав, ки онҳо дар сохти феъли асар истеъмол намешуданд, ба миён омаданд. Масалан, шаклҳои феълӣ бо ёвари **истодан**: хонда истодааст, хонда истода буд, хонда истода будааст, хонда истода бошад, хонда истодагист, хонда истода, хонда истодагӣ, хонда истодан; таркибҳо бо феъли мазкур: хонда меистад, хонда истод, хонда истодааст, хонда истад, хонда ист; шаклҳои нақлии мехондааст, хонда будааст, шакли сифати феълӣ бо пасванди –гӣ хондагӣ ва ғ. аз ин қабиланд. Замони гузаштаи дури давомдор (карда истода будам), замони гузаштаи дури давомдори нақлӣ (карда истода будаам), замони гузаштаи эҳтимолӣ (кардагIAM, кардагистам), замони ояндаи эҳтимолӣ (мекардагIAM, мерафтагистам)...

низ аз ҷумлаи шаклҳои феълие мебошанд, ки дар асар намунае аз онҳо ба назар намерасад;

13. Таркибҳои модалии тавонад хондан, хост хондан // хост хонд, бояд хондан, шояд хондан, ёраст хондан // ёраст хонд, ки дар замони таълифи асар (асрҳои X11-X111) мавқеи калони истеъмоли доштаанд, дар насри ҳозира бо тағйири шакл ё худ бо ҷойивазкунии калимаҳои шаклдиҳандаи воҳиди луғавӣ истифода мешаванд. Яъне, агар дар гузашта феъли модалӣ қабл аз феъли асосӣ зикр мегардид, пас дар замони муосир баъди феъли асосӣ зикр мегардад;

14. Муқоисаи мухтасари феъли забони ин давра дар мисоли маводи матни “Таърихи Бухоро” нисбат ба забони муосир нишон медиҳад, ки забони тоҷикӣ дар ин муддат, яъне дар асрҳои IX-X то имрӯз ба тағйироти кулӣ дучор нагаштааст. Дар ин давра фақат баъзе шаклҳои грамматикӣ ва воситаҳои луғавие, ки дар иҷрои вазифаи забонии худ сушт буданд, аз миён рафтанд ва шаклу воситаҳои дигар ба вуҷуд омадаанд. Вале фонди луғавӣ ва сохтори грамматикии забони тоҷикӣ чун асоси он асрҳо боз хидмат карда, ба тағйирот дучор нашудааст;

15. Шакли аористи феъл, ки аз асоси замони ҳозира бо ёрии бандакҳои феълӣ сохта мешавад, маънои грамматикии бештаре доштааст. Ин шакл барои ифодаи маънои амали замони ҳозира ва оянда ва амали доимӣ ва амале, ки иҷрои он ба шарте вобаста аст, истеъмом гардидааст. Дар забони муосир шакли аорист истеъмоли маҳдуд дорад;

16. Мувофиқати мубтадо ба хабари ҷумла дар гузашта кам воқеъ мегардидааст, ки ҳоло нисбатан дар бештари мавридҳо мувофиқат менамояд. Аҳли таҳқиқ сабаби мувофиқати бештари мубтадо ба хабарро дар таъсири забони тарҷума, бахусус тарҷумаи китобҳо аз забонҳои ғарбӣ арзёбӣ кардаанд.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТ

1. Абдуазизов В. Нақши семантикаи феъл дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави мақсад дар ашъори К. Хучандӣ / В. Абдуазизов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/8. С. 101-110.
2. Айни С. Луғати нимтафсилаи забони тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик / С. Айни // Куллийёт. 12 том. – Душанбе, 1976. – 154 с.
3. Алиев Б. Т. Глагольная лексика в «Гаршасбнаме» Асади Туси: АКД / Б. Р. Алиев. – Душанбе, 1999. – 24 с.
4. Алиев Б. Т. Феълҳои сохтаи забони форсии тоҷикӣ дар «Гаршосбнома»-и Асадии Тусӣ / Б. Р. Алиев // Пажӯҳишнома (маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе, 2002. 24-43 с.
5. Аҳмадова Ҷ. Шаклҳои феълӣ бо ёридаандаи “истодан дар забони ҳозираи тоҷик” / Ҷ. Аҳмадова. – Сталинобод, 1961. – 122 с.
6. Баевский С.И. Модальные значения глагольных форм современного персидского языка: АКД / С.И. Баевский. – Ленинград, 1954. – 15 с.
7. Баҳор М. Сабкшиносӣ (талхиси Сайидабӯтолиби Миробидинӣ) / М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
8. Бекназарова М.Н. Семантикаи феъл дар ашъори Ҷалолуддини Балхӣ / М.Н. Бекназарова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2015, - № 3. С. 91-92.
9. Бекназарова М.Н. Феълҳои ифодагари майлу хоҳиш дар ашъори Ҷалолуддини Балхӣ / М.Н. Бекназарова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2015, - № 4. С. 97-99.
10. Бекназарова М.Н. Феълҳои ифодакунандаи бинӣ дар ашъори Ҷалолуддини Балхӣ / М.Н. Бекназарова // Паёми Донишгоҳи миллӣ. – 2015, - № 4/8. С. 142-144.

11. Бекназарова М.Н. Феълҳои ифодакунандаи нерӯи ҳофиза дар ашъори Чалолуддини Балхӣ / М.Н. Бекназарова // Паёми Донишгоҳи миллӣ. – 2015, - № 4/10. С. 122-124.
12. Белгородский Н. А. Современная персидская лексика / Н.А. Белгородский. – Москва: Изд. АН СССР, 1936. – 112 с.
13. Бердиева Т. Назарияи иқтибос / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128 с.
14. Бердиева Т. Феълҳои таркибии номӣ бо исмҳои арабӣ / Т. Бердиева. – Душанбе: Сино, 1995. – 292 с.
15. Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка / Е.Э. Бертельс. – Ленинград, 1926. – 127 с.
16. Бойматов А.А., Исоқов А.А., Фузайлов Р.Қ. Сиғаи аудитивии забони тоҷикӣ ва муодили англисии он / А.А. Бойматов, А.А. Исоқов, Р.Қ. Фузайлов // Паёми Донишгоҳи миллӣ. – 2015, - № 4/8. С. 44-45.
17. Бузургзода Л., Ниёзмухаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ: фонетика, морфология. Қисми 1 / Л. Бузургзода, Б. Ниёзмухаммадов. – Сталинобод, 1941. – 270 с.
18. Ваной Алиакбар. Вижагиҳои феъл дар гӯйиши малоирӣ / А. Ваной // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ. – 2010, - № 3. С. 32-37.
19. Гарибова М. Семантическая классификация глаголов речи в русском и таджикском языках / М. Гарибова // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2014, - № 4/3. С. 19-23.
20. Герценберг Л. Г., Додихудоев Р. Х. Таърихи забони тоҷикӣ / Л. Г. Герценберг, Р. Х. Додихудоев. – Душанбе, 1983. – 168с.
21. Грамматика персидского языка, составленная Мирзою Джафаром. – Москва, 1901. – 329 с.
22. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1 / Ҳ. Каримов, А. Маниёзов, А. Мирзоев ва ғ. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.

23. Гулназарова Ж. Таснифоти маъноии феъл дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Чомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2011. – 168 с.
24. Гулназарова Ж. Луғати феълҳои “Баҳористон”-и Абдурахмони Чомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2014. – 95 с.
25. Гулназарова Ж. Шумули маъноии феъл дар достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдуррахмони Чомӣ / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи милли, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/10. С. 77-81.
26. Гурезов Ҷ. Забони арабӣ / Ҷ. Гурезов. – Душанбе: Илм, 2010. – 431 с.
27. Ғафурова Ф.К., Зикриёев Ф.К. Андешаҳо роҷеъ ба тарзҳои фойилӣ ва мафъулии феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Ф.К. Ғафурова, Ф.К. Зикриёев // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ. – 2013, - № 1. С. 5-12.
28. Давлатова М. Глагольная лексика и глагольное словообразование в “Зайн-ал-ахбор” Гардези (X1): АКД / М. Давлатова. – Душанбе, 1969. – 25 с.
29. Даминова М.З. Парные синонимы в составе глаголов в русском и таджикском языках / М. З. Даминова // Паёми Донишгоҳи милли, серияи филологӣ. – 2014, - № 4/5. С. 34-38.
30. Джамshedов П. Семантика видов в таджикском, русском, английском языках / П. Джамshedов. – Душанбе, 1989. – 173 с.
31. Джураев Р. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков (на материале памятника XI века “Асроруттавхид”) / Р. Джураев. – Душанбе, 1972. – 171 с.
32. Джуразода Ш. Лексико-грамматические особенности “Маснави маънави” Джалолуддина Руми: ДКФН / Ш. Джуразода. – Душанбе, 1999. – 163 с.
33. Додихудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ / Р. Х. Додихудоев. Л. Г. Гертсенберг – Душанбе, 1978. – 215 с.
34. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис / Б. Ниёзмухаммадов, М. Исматуллоев, Н. Бозидов. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 267 с.

35. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1 / Б. Ниёзмӯҳаммадов, С. Ҷ. Арзуманов, Ҳ. Рауфов, В. А. Капранов ва ғ. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 447 с.
36. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 234 с.
37. Зубкова Л. Г. Язык как форма / Л.Г. Зубкова. – Москва, 2003. – 237 с.
38. Искандарова Д. Некоторые значения “гуфтан” и “шудан” в таджикском языке / Д. Искандарова // Вопросы лингвистики. – Душанбе: РТСУ, 2004. с. 29-42.
39. Исмоилзода Э. Феълҳои даромадан ва баромадан дар забони тоҷикӣ ва ифодаёбии онҳо дар забони англисӣ дар асоси маводҳо аз асари “Ёддоштҳо”-и С. Айнӣ / Э. Исмоилзода // Паёми Донишгоҳи милли, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/2. С. 22-25.
40. Исмоилзода Э. Временные формы глагольных конструкций с модальным глаголом **боистан** в условно-сослагательном наклонении и его соответствия с модальным глаголом **must** / Э. Исмоилзода // Паёми Донишгоҳи милли, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/3. С. 12-16.
41. Камолиддинов Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
42. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологии забони “Маҷмаъ-ут-таворих” (насири асри XVI) / Г. Камолова. – Душанбе: Дониш, 1984. – 91 с.
43. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ / А. Каримов. – Душанбе, 1978. – 148 с.
44. Каримов А. Таҳлили лексикӣ-грамматикӣ матнҳои тоҷикии қадим / А. Каримов. – Душанбе, 1986. – 100 с.
45. Каримова А.А. О парных глаголах в таджикском языке / А.А. Каримова // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1975. – С. 32-33.
46. Каримова А.А. О парных глаголах в таджикском языке / А.А. Каримова // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1975. – с. 32-33.

47. Касеми М. Глагольная лексика в памятниках раннего периода новоперсидского (таджикского) языка дари: АКД / М. Касеми. – Душанбе, 2000. – 26 с.
48. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – Москва: МГУ, 2007. – 352 с.
49. Қосимӣ Масъуд. Таъсири хуруфи изофа дар маънои афъоли форсӣ / М. Қосимӣ // Номаи пажӯҳишгоҳ. № 13-14. – Душанбе, 2006. – С. 5-27.
50. Қосимова М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик / Н. М. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
51. Қосимова М. Н. Маъно ва вазифаҳои калимаи “будан” дар “Кушоиш ва раҳиш”-и Носири Хусрав / Н. М. Қосимова // Забон рукни тоат (маҷмӯи мақолаҳо. Китоби дуҷум). – Душанбе, 2004. с. 9-15.
52. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 1X-X). Ҷилди 1 / Н. М. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 566 с.
53. Лингвистический энциклопедический словарь / В.Н. Ярцева. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
54. Маликзода Ҳ. Таҳаввул ва корбурди феъли “будан” дар гӯйишҳои форсӣ ва тоҷикӣ / Ҳ. Маликзода // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/2. С. 28-32.
55. Мансурӣ Ядуллоҳ, Ҷамила Ҳасанзода. Баррасии решашинохти афъол дар забони форсӣ / Я. Мансурӣ, Ҳ. Ҷамила. – Техрон: Интишороти Фарҳангистон. 1387ҳ. – 367 с.
56. Маслов Ю. С. Глагол / Ю. С. Маслов // Лингвистический энциклопедический словарь (на стр. 104). – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
57. Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб / М. Маҳмудов. – Душанбе: Дониш, 1978. – 278 с.

58. Маҳмудов М. Масдар дар лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов, Б. Бердиев // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи Айни, 2000. - № 4. – с. 99-108.
59. Маҳмудов М. Феълҳои таркибии феълиҳолӣ дар шеваи шимолии забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов // Хотирот ва тадқиқот (маҷмӯи мақолаҳо). – Душанбе: ДДОТ ба номи Айни, 2000. – С. 38-40.
60. Маҳмудов М. Типи махсуси феълҳои таркибӣ дар шеваи шимолии забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов // Хотирот ва тадқиқот (маҷмӯи мақолаҳо). – Душанбе: ДДОТ ба номи Айни, 2000. – С. 41-44.
61. Маҳмудов М. Асосҳои феъл дар ғӯишҳои шимолии забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов // Номаи пажӯҳишгоҳ. – Душанбе: Пайванд, 2005. - № 8-10. – с. 67-72.
62. Маҳмудов М. Замони ҳозираи муайян (давомдор) дар ғӯишҳои шимолии забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов // Номаи пажӯҳишгоҳ. – Душанбе: Пайванд, 2005. - № 8-10. – с. 72-82.
63. Маҳмудов М. Пешванду пасвандҳои феълсоз дар шеваи шимолии забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов // Оинадори ҳусни сухан. – Хучанд: Ҳусни маърифат, 2015. – с. 100-112.
64. Маҳмудов М. Аффиксальный способ образования глаголов в северных говорах таджикского языка / М. Маҳмудов // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2015. - № 2. – с. 21-33.
65. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 1982. – 100 с.
66. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 242 с.
67. Мачидов Ҳ. Меъёрҳои истеъмолии забони адабии муосири тоҷик / Ҳ. Мачидов // Ба қуллаҳои дониш – 2014, -№ 9 (1356).
68. Маъсумӣ Н. Феъл / Н. Маъсумӣ // Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2. – Душанбе, 1980. – С. 176-287.

69. Мирбобоев А. Назаре ба муносиботи забонҳои эронии ҷануби шарқӣ бо лаҳҷаҳои бадахшонӣ забони тоҷикӣ / А. Мирбобоев // Паёми Донишгоҳи милли, серияи филологӣ. – 2014, - № 4/5. С. 15-19.
70. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ / А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 342с.
71. Мирзоев А. Ибораҳои феълӣ замони дар забони адабии тоҷик / А. Мирзоев. – Душанбе, 1972. – 252 с.
72. Мирзоева М.Ҷ. Муродифоти шаклҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ / М.Ҷ. Мирзоева // Паёми Донишгоҳи милли, серияи филологӣ. – 2016, - № 4/2. С. 37-40.
73. Мирзозода С. Таҳаввули таърихии баъзе феълҳои забони яғнобӣ / С. Мирзозода // Номаи пажӯҳишгоҳ. № 2. – Душанбе, 2002. – С. 95-103.
74. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ / З. Мухторов. – Душанбе: Хумо, 2003. – 152с.
75. Муҳаммадиев М. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе, 1997. – 189с.
76. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии. Қисми 1 / М. Набиев. – Душанбе, 1983. – 192 с.
77. Нағзибекова М.Б. Проблемы исследования глагольных конструкций с зависимым объектом в русском и таджикском языках: АКД / М.Б. Нағзибекова. – Душанбе, 2000. – 43 с.
78. Назарова З.А. Муродифоти луғавӣ ва грамматикӣ феълҳои “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ ва муқоисаи он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / З.А. Назарова // Паёми Донишгоҳи милли, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/3. С. 67-69.
79. Назарзода С. Лигвистическое изучение классических письменных памятников (на примере «Аджайиб ул-махлуқат ва гарайиб ул-мавдҷудат» Ахмада Туси) / С. Назарзода. – Душанбе – 2004. – 332с.

80. Наршахй Абӯбакр. Таърихи Бухоро / Абубакри Наршахй. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии Исломии Эрон дар Тоҷикистон, 2012. – 179с.
81. Неменова Р. Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 330 с.
82. Ниёзӣ Ш. Феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ / Ш. Ниёзӣ // Мактаби советӣ. – Душанбе, - 1973. – № 5. с. 14-17.
83. Низомова С.Ф. Ҷузъҳои номии феълҳои таркибии номӣ дар очерки “Исёни Муқаннаъ”-и Садриддин Айнӣ / С.Ф. Низомова // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/1. С. 42-45.
84. Низомова С. Мавқеи вожаҳои иқтибосии арабӣ дар таркибсозии феълҳои таркибии номӣ дар повести “Одина”-и Садриддин Айнӣ / С. Низомова // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/9. С. 82-85.
85. Норматов М. Муқаддимаи забоншиносӣ / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2007. – 238с.
86. Норматов М. Забони адабии муосири тоҷик / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2011. – 324с.
87. Нуров М.С., Имомов И.Б., Назиркулов Т.А. Семантические особенности формирования глаголов средством конверсии в английском и таджикском языках / М.С. Нуров, И.Б. Имомов, Т.А. Назиркулов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2014, - № 4/4. С. 106-108.
88. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Б.А. Серебренников. – Москва, 1972. – 565 с.
89. Оранский И. М. Иранские языки / И. М. Оранский. – Москва, 1963. – 204с.
90. Оранский И. М. Иранские языки в историческом освещении / И. М. Оранский. – Москва, 1979.

91. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию / И. М. Оранский. – Москва: Наука, 1980. – 388с.
92. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки / В.С. Расторгуева. – Москва, 1979. – 376с.
93. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки / В.С. Расторгуева. – Москва, 1981. – 504с.
94. Основы иранского языкознания. Книга 3. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки / В. С. Расторгуева. – Москва: Наука, 1982. — 571 с.
95. Основы иранского языкознания: Среднеиранские и новоиранские языки / В. А. Ефимов. – Москва: Вост. лит. РАН, 2008. – 446с.
96. Островский Б.Я. Многообъектные глаголы разговорного кабули / Б.Я. Островский // Иранское языкознание. Ежегодник 1980. – Москва, 1981. – С. 157-162.
97. Островский Б. Я. Модальные глаголы языка дари / Б. Я. Островский. – Москва: Ключ, 2008. -196с.
98. Пейсиков Л.С. К типологии служебных глаголов в персидском языке / Л.С. Пейсиков // Вопросы языка и литературы стран Востока. – Москва: ИМО, 1958. – С. 155-174.
99. Перельмутер И. А. Общеиндоевропейский и греческий глагол / И. А. Перельмутер. – Ленинград, 1977. – 207с.
100. Пирейко Л.А. К истории пассивных форм в иранских языках / Л.А. Пирейко // Иранское языкознание. – Москва, 1976. – С. 35-44.
101. Плунгян В.А. Общая морфология / В.А. Плунгян. – Москва, 2003. – 384с.
102. Расторгуева В. С., Керимова А.А. Система таджикского глагола / В. С. Расторгуева, А.А. Керимова. – Москва: Наука, 1964. – 291с.

103. Расторгуева В. С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 2. / В. С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. – Москва: Восточная литература, 2003. – 502 с.
104. Расторгуева В. С. Сравнительно-историческая грамматика западно-иранских языков. Фонология. / В. С. Расторгуева – Москва, 1990. – 252с.
105. Рахматова С.А. Структурно-семантические особенности глаголов мышления таджикского и русского языков: АКД / С.А. Рахматова. – Душанбе, 2004. – 20 с.
106. Раҳимова Ш. Тадқиқи муродифоти грамматикӣ феъл дар забоншиносии тоҷик / Ш.С. Раҳимова // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2014, - № 4/6. С. 54-57.
107. Раҳимова Ш.С. Муродифоти грамматикӣ феъл дар ифодаи шахсу шумора / Ш.С. Раҳимова // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/9. С. 41-44.
108. Раҳмонов Б. Феълҳои таркибӣ дар «Та’рихи Бухоро»-и Наршаҳӣ / Б. Раҳмонов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2014, - № 4/2. С. 69-74.
109. Раҳмонов Б. Доир ба як ҷанбаи муносибати мубтадо ва хабар дар «Та’рихи Бухоро»-и Наршаҳӣ / Б. Раҳмонов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2014, - № 4/3. С. 61-67.
110. Раҳмонов Б. Қолибҳои иқтибосӣ феълҳои мучарради арабӣ дар «Та’рихи Бухоро»-и Наршаҳӣ / Б. Раҳмонов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2014, - № 4/4. С. 69-77.
111. Раҳмонов Б. Баъзе ҷанбаҳои назариявии категорияи замон дар забоншиносӣ / Б. Раҳмонов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/1. С. 76-79.
112. Раҳмонов Б. Ҷузъҳои шаклсозӣ дастурӣ дар феъл (дар асоси маводи “Та’рихи Бухоро”-и Наршаҳӣ) / Б. Раҳмонов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/2. С. 49-57.
113. Раҳмонов Б. Хусусиятҳои луғавию грамматикӣ феъл / Б. Раҳмонов. – Душанбе: Донишваон, 2017. – 187 с.

114. Раҳмонов Б. Маҳдудаи сохторӣ ва маъноии феълҳои ёвар (дар асоси маводи “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ) / Б. Раҳмонов // Паёми Донишгоҳи миллий, серияи филологӣ. – 2017, - № 4. С. 78-86
115. Раҳмонов Б. Хусусиёти маъноӣ ва шаклии феълҳои ҳамкард (дар асоси маводи “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ) / Б. Раҳмонов // Паёми Донишгоҳи миллий, серияи филологӣ. – 2017, - № 5. С. 82-87
116. Раҳмонов Б. Мутобиқати шахсу шумораи феъл дар “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ / Б. Раҳмонов // Паёми Донишгоҳи миллий, серияи филологӣ. – 2017, - № 6. С. 112-119
117. Раҳмонов Б. Таҳаввули сифатифеълии эронии бостонии *kata ҳамчун пасванди маконсози ифодагари шахр дар забони муосир (дар асоси маводи “Таърихи Бухоро”) / Б. Раҳмонов // Муҳаққиқ. – 2017, - № 19. С. 43-47
118. Раҳмонов Б. Маншай калимаҳои феълӣ (дар асоси маводи “Таърихи Бухоро”) / Б. Раҳмонов // Забон рӯки тоат. – 2017, - № 10. С. 117-124.
119. Розенфельд А.З. Очерки по грамматике современного таджикского языка. Глагол. / А.З. Розенфельд. – Сталинабад, 1954. – 78 с.
120. Розенфельд А. З. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка: АДД / А.З. Розенфельд. – Сталинабад, 1954. – 78 с.
121. Рубинчик Ю.А. Персидский сложный глагол и вопросы образования рамочной конструкции / Ю.А. Рубинчик // Индийская и иранская филология. Вопросы грамматики. – Москва, 1976. – С. 292-310.
122. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка / Ю.А. Рубинчик. – Москва: Восточная литература, 2001. – 600 с.
123. Рубинчик Ю.А. Грамматический очерк персидского языка / Ю.А. Рубинчик // Персидско-русский словарь, том II, — Тегеран, 1382 (солнечной хиджры).
124. Рустамов Ш. Нуқсу зиёни китоби “Феълҳои таркибии номӣ бо исмҳои арабӣ” / Ш. Рустамов // Маърифат. – 1998, - № 5-6. С. 24-36.
125. Саймиддинов Д. Вожаномаи феълҳои паҳлавӣ / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 1992. – 70с.
126. Саймиддинов Д. Вожаиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310.

127. Саймиддинов Д. Форсии бостон / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 310.
128. Саломов М. Қ. Баъзе хусусиятҳои сарфию услубии феъл дар забони ғазал / М. Қ. Саломов // Вестник ТГУПБП. 2015. № 3 (64). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. С. 93–100.
129. Саломов М. Қ. Баъзе хусусиятҳои семантикию грамматикии феъл дар забони ғазал / М. Қ. Саломов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/5. С. 8-13.
130. Сангимадов Ф.Х. Глаголы в форме предположительного наклонения в таджикском языке и способы их передачи на русский язык / Ф.Х. Сангимадов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/2. С. 32-34.
131. Саргулзойи М. Баррасии сохтори феълҳои пешвандӣ дар “Та’рихи Байҳақӣ” / М. Саргулзойи // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2016, - № 4/1. С. 146-149.
132. Саъдуллоев У.Қ. Шарҳи чанд феъл дар “Қуръони Қудс” (дар асоси чилди якум) / У.Қ. Саъдуллоев // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2016, - № 4/1. С. 66-70.
133. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1986. – 165с.
134. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 1562с.
135. Тагоева Т. Отражение категории количества у глагола / Т. Тагоева // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/9. С. 18-19.
136. Толибова Г. Конструкции с модальным глаголом **боистан** в таджикском языке / Г. Толибова // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/3. С. 40-44.
137. Турсунова Д. Ш. Семантические особенности сложного глагола в персидском языке / Д. Ш. Турсунова // Вестник Челябинского государственного

- университета. 2012. № 12 (266). Политические науки. Востоковедение. Вып. 12. С. 132–133.
138. Усмонов К., Хамидова М. Н. Именное сказуемое и его типы в таджикском и английском языках / К. Усмонов., М. Н. Хамидова // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ. – 2015, - № 4/3. С. 44-48.
139. Усмонов Р.А. Лексикаи феъл дар “Маснавии маънавӣ”-и Ҷалолиддини Румӣ / Р.А. Усмонов. – Душанбе, 2003. – 195 с.
140. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950с.
141. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 1095с.
142. Фролова В.А. Сложный глагол в современном персидском языке: АКД / В.А. Фролова. – Москва, 1953. – 25 с.
143. Холикова З.К. Грамматические основы перевода таджикской глагольной лексики на русский язык / З.К. Холикова // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/6. С. 120-123.
144. Хоркашев С.Р. Истилоҳоти калимасозӣ (воситаи таълимӣ) / С.Р. Хоркашев. – Душанбе, 2012. – 72 с.
145. Хучамкулов С. Таҳлили сиғаи амрӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ / С. Хучамкулов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2014, - № 4/5. С. 61-66.
146. Хучамкулов С. Аз таърихи омӯзиши категорияи сиға дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ / С. Хучамкулов // Паёми Донишгоҳи миллӣ, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/1. С. 68-72.

147. Хушнажод З.Т. Ёдгирӣ ва омӯзиши ибораҳои феълӣ аз тариқи равишҳои муфид / З.Т. Хушнажод // Паёми Донишгоҳи милли, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/3. С. 44-48.
148. Ҳалимов С. Вазифаи грамматикӣ як феъл / С. Ҳалимов // Адаб. – Душанбе, - 1993. – № 7-8. – с. 2-7.
149. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик / С. Ҳалимов. – Душанбе, 2002. – 96 с.
150. Ҳалимиён С. Феъл (куниш) / С. Ҳалимиён. – Душанбе, 2013. – 126с.
151. Ҳасанов А. Таҳаввули маънӯву вазифаи як феъли ёридиҳандаи забони тоҷикӣ / А. Ҳасанов // Маводи конференсияи илмию амалии олимони мутахассисони ҷавони Тоҷикистон. – Душанбе, - 1990. – с. 30-34.
152. Ҷавҳарӣ Захро. Тавсифи феъл дар дастурҳои забони форсӣ / З. Ҷавҳарӣ // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ. – 2010, - № 3. С. 38-41.
153. Ҷӯраев Ғ., Маҳмудов М., Қосимӣ М., Мирбобоев А. Фарҳанги масодирӣ забонҳо ва ғӯишҳои эронии Тоҷикистон (ибораат аз ду ҷилд) / Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов, М. Қосимӣ, А. Мирбобоев. – Душанбе: Пайванд, 1997. – 270 с.
154. Ҷӯраев Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1975. – 226 с.
155. Шарипова С.С. Префиксальные глаголы перемещения с приставкой в-(во-) в русском и таджикском языках / С.С. Шарипова // Паёми Донишгоҳи милли, серияи филологӣ. – 2015, - № 4/6. С. 124-130.
156. Шейхи Джоландан Нахид. Выражение значения необходимости и долженствования в структурах, включающих глаголы СВ и НСВ, в русском языке в сопоставлении с персидским / Д. Н. Шайхи // Русский язык: исторические судьбы и современность. IV Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, филологический факультет, 20-23 марта 2010 г.). М.: МАКС Пресс, 2010. С. 41-42.

157. Шейхи Джоландан Нахид. Выражение видо-временных значений глагола в русском и персидском языках (общефактическое значение НСВ и его персидские соответствия) / Д. Н. Шайхи // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Лингвистика». 2011, № 1. С. 156-160.
158. Шейхи Джоландан Нахид. Функционирование несовершенного вида глагола в русском языке: проблемные случаи для носителей персидского языка: АКД / Д. Н. Шайхи. – Москва, 2011. – 22 с.
159. Шодиев Р. А. Вижагиҳои маъноии феълҳои сода дар “Шохнома” / Р.А. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 80 с.
160. Шодиев Р. Феъл дар “Шохнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ / Р. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 152 с.
161. Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо / А. Эшонҷонов. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 83с.
162. Юсупов Ҳ. Хусусиятҳои лексии забони асарҳои Садриддин Айнӣ: дис. номзадӣ / Ҳ. Юсупов. – Душанбе, 1971. – 295 с.
163. 150 словарей. АВВУУ Lingvo x5 [Электронный ресурс] / 1 электрон. опт. диска (DVD+R): – Электрон. текст дан. – М.: Пласторгмаш, 2008.
164. Cobuldt Collins. Basic grammar / Collins Cobuldt. – Birmingham, 2001. – 236с.
165. Азреташи Азреташи. فرهنگ معاصر عربى – فارسى بر اساس فرهنگ عربى – انگلیسى هانسور / آرنوش آرنوش. تهران، 1481. – 803ص.
166. ابوالقاسمى محسن. ماده های فعلهای فارسى درى / محسن ابوالقاسمى. تهران: ققنوس، 1373.
167. ابوالقاسمى محسن. تاريخ زبان فارسى. چاپ دوم / محسن ابوالقاسمى. تهران: انتشارات سمت، 1374.
168. ابوالقاسمى محسن. دستور تاريخى زبان فارسى. چاپ اول / محسن ابوالقاسمى. تهران: انتشارات سمت، 1375.
169. ارژنگ غلامرضا، صادقى على اشرف. دستور / غلامرضا ارژنگ، على اشرف صادقى. – تهران، 1361.

170. گیوی حسن احمدی. دستور تاریخی فعل، جلد دوم / حسن احمدی گیوی. -تهران: قطره، 1380. -853ص.
171. افشار حسین عماد. استفاده از اشتقاق در واژه‌سازی علمی / حسین عماد افشار // مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم. -تهران: مرکز نشر دانشگاه عالمه طباطبای، 1372. -264ص.
172. افشار حسین عماد. دستور و ساختمان زبان فارسی / حسین عماد افشار. -تهران: مرکز نشر دانشگاه عالمه طباطبای، 1372. -244ص.
173. انزلی حسن. دستور زبان فارسی / حسن انزلی. -تهران: خیابان امام، 1370. -422ص.
174. انوری حسن. دستور زبان فارسی 2 / حسن انوری، حسن احمدی گیوی. -قم: چاپخانه ستاره، 1373. -356ص.
175. باطنی محمد رضا. نگاهی تازه به دستور زبان / محمد رضا باطنی. -تهران: انتشارات آگاه، 1370.
176. باطنی محمد رضا. توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی. چاپ چهارم / محمد رضا باطنی. -تهران: انتشارات امیر کبیر، 1370.
177. باطنی محمد رضا. استفاده از اشتقاق در واژه‌سازی علمی / محمد رضا باطنی // مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم. -تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 1372. -528ص.
178. باطنی محمدرضا. (مجموعه مقالات)، پیرامون زبان و زبان‌شناسی / محمدرضا باطنی. 1376.
179. بوستانی قاسم. فرهنگ مبیین عربی -فارسی / قاسم بوستانی. -تهران، 1373.
180. جرجی شاهین عطیة. سلم اللسان في الصرف و النحو و البیان / عطیة شاهین جرجی. -بیروت، 2005. 29.11. (الکترانی).
181. الحسینی ابوالحسن علی بن محمد. صرف میر / ابوالحسن علی بن محمد الحسینی. -زاهدان: خیابان عمر خیّام جنب مسجد مگّی، 1385.
182. خانلری پرویز نائل. تاریخ زبان فارسی، جلد 3 / پرویز نائل خانلری. تهران، 1369.
183. خانلری پرویز نائل. دستور زبان فارسی / پرویز نائل خانلری. انتشارات توس، خیابان دانشگاه، 1372. -367ص.
184. خانلری پرویز نائل. دستور تاریخی زبان فارسی (به کوشش عفت مستشارنیا). چاپ اول / پرویز نائل خانلری. -تهران: انتشارات توس، خیابان دانشگاه، 1372.
185. خانلری پرویز نائل. تاریخ زبان فارسی. جلد 1. چاپ ششم / پرویز نائل خانلری. انتشارات فردوس، 1377.

186. خانلری پرویز ناتل. تاریخ زبان فارسی. جلد 2. چاپ ششم / پرویز ناتل خانلری. انتشارات فردوس، 1377.
187. خلیلی کامیاب. فرهنگ مشتقات مصادر فارسی. مصادر مرکب / کامیاب خلیلی. تهران، 1379.
188. خیامپور عبدالرسول. دستور زبان فارسی. چاپ نهم / عبدالرسول خیامپور. تهران: کتابفروشی تهران، 1373.
189. دبیر مقدم محمد. فعل مرکب در زبان فارسی / محمد دبیر مقدم // مجله زبان‌شناسی، س 12، ش 1 و 2، تهران، 1384.
190. راسخ مهند محمد. درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی، نظریه‌ها و مفاهم / محمد راسخ مهند. تهران: سمت، 1389.
191. رستم پور ژاله. پژوهشی در باره افعال مرکب. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان‌شناسی همگانی / ژاله رستم پور. تهران: دانشگاه تهران، 1359.
192. رودیگر اشمیت (ترجمه ح. ر. باغبیدی). راهنمای زبانهای ایرانی. جلد 2. زبانهای ایرانی نو / اشمیت رودیگر. تهران: ققنوس، 1939. -342ص.
193. زرین کوب عبدالحسین. دو قرن سکوت / زرین کوب عبدالحسین. تهران، 1336. -280ص.
194. زیاده محمود. قواعد اللغة العربية تیسیر و تخفیف (جزء الثانی) / محمود محمد زیاده. -القاهرة، 2010. -356ص.
195. سرهنگیان حمید. فعل معین در زبان فارسی / حمید سرهنگیان // دانشکده ادبیات تبریز (25). -1352.
196. سمیعی حسین. صرف و نحو پارسی / حسین سمیعی. تهران: اداره کل انطباعات وزارت، 1333.
197. السید ادّی شیر. الالفاظ الفارسیة المعرّبة / السید ادّی شیر. -القاهرة، 1988. -194ص.
198. شریعت محمد جواد. دستور زبان فارسی / محمد جواد شریعت. تهران: انتشارات اساطیر، 1371. -464ص.
199. شفیعی محمود. شاهنامه و دستور / محمود شفیعی. تهران، 1343.
200. شقاقی ویدا. مبانی صرف / ویدا شقاقی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، 1374.
201. صادقی علی اشرف. «را» در زبان فارسی امروز / علی اشرف صادقی // نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز ش مسلسل 93، 1349. ص 9-22.

202. صادقی علی اشرف. در باره فعلهای جعلی در زبان فارسی / علی اشرف صادقی // مجموعه مقالات سمینار زبان فارسی و زبان علم / زیر نظر علی کافی. تهران: مرکز دانشگاهی، 1372. - 236ص.
203. صادقی علی اشرف. تحول افعال بی قانده زبان فارسی / صادقی علی اشرف // مسائل تاریخی زبان فارسی (مجموعه مقالات). تهران: انتشارات سخن، 1380. ص 133 تا 142.
204. صدیقیان مهین. فاعل مفرد فعل جمع، فاعل جمع فعل مفرد / مهین صدیقیان // در باره زبان فارسی (برگزیده مقاله های نشر دانش)7(). - تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 1365.
205. طاهری حمید. بررسی تحلیلی و تاریخی فعل های پیشوندی در زبان فارسی / حمید طاهری // ادب و زبان (نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی کرمان): بهار 1386، دوره -، شماره 21 (پیاپی 18); از صفحه 113 تا صفحه 135.
206. طباطبایی علاءالدین. فعل بسیط فارسی و واژه سازی / علاءالدین طباطبایی. - تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 1376.
207. طباطبایی علاءالدین. فعل مرکب در زبان فارسی / علاءالدین طباطبایی // نامه فرهنگستان، دوره هفتم، شماره دوم، شهریور، مسلسل ۲۶، 1384. ص ۲۶ - ۳۴
208. طبیبزاده امید. ظرفیت فعل و ساخت های بنیادین جمله در فارسی امروز / امید طبیبزاده. - تهران: نشر مرکز، 1385.
209. عشوری محمد. نگرشی نو به فعل فارسی / محمد عشوری. - تهران، 1384.
210. عبدالله رمضان. ارتشاف الصرب من لسان العرب (خمس مجلدة) / رمضان عبدالله. - القاهرة، 1418ه. = 1998م. - 2684ص.
211. عزّتی پرور احمد. راهنمای زبان فارسی، چاپ اول / احمد عزّتی پرور. - تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران، 1381.
212. عمر أحمد مختار، مصطفى النحاس زهران، محمد حماسة عبداللطيف. النحو الاساسي / أحمد مختار مر، مصطفى النحاس زهران، محمد حماسة عبداللطيف. - الكويت، 1414 ه. ق. / 1994 م.
213. عمید حسن. فرهنگ فارسی عمید. جلد 1 / حسن عمید. - تهران، 1373. - 848ص.
214. عمید حسن. فرهنگ فارسی عمید. جلد 1 / حسن عمید. - تهران، 1373. - 848-1688ص.
215. عمید حسن. فرهنگ فارسی عمید. جلد 1 / حسن عمید. - تهران، 1373. - 1689-2539ص.
216. فرشیدورد خسرو. فعل مرکب و ساختمان آن / خسرو فرشیدورد // مجله آشنا. - 1383، سال سوم، ش هجدهم، صص 72-84.

217. فرشی‌دورد خسرو. گفتارهای در باره دستور زبان فارسی. چاپ اول / خسرو فرشی‌دورد. -تهران: امیر کبیر، 1375.
218. فرشی‌دورد خسرو. ترکیب و اشتقاق در زبان فارسی، ترکیب و تحول آن در زبان فارسی، دستوری برای واژه‌سازی / خسرو فرشی‌دورد. -تهران: زوار، 1379.
219. فرشی‌دورد خسرو. دستور مفصل امروز. چاپ دوم / خسرو فرشی‌دورد. -تهران: انتشارات سخن، 1384.
220. قریب عبدالعظیم. دوره کامل دستور زبان فارسی پنج استاد / عبدالعظیم قریب، ملک الشعراء بهار، بدیع الزمان فروزانفر، جلال همایی، رشید یاسمی. تهران، 1371. -331ص.
221. قَیم عبدالنبی. فرهنگ معاصر (عربی -فارسی) / عبدالنبی قَیم. -تهران، 1381.
222. کاشانی خسرو. اشتقاق پسوندی در زبان فارسی امروز / خسرو کاشانی. -تهران: دانشگاه پیام نور، 1371.
223. کالوه لویی - ژان. درآمدی بر زیباشناسی اجتماعی. ترجمه محمد جعفر پوینده / لویی -ژان کالوه. -تهران: انتشارات نقش جهان، 1379.
224. کربلای مهناز صادق، گلفام ارسلان. ویژگی‌های فعل مرکب با مصادر قرصی و اشتقاق‌های آن از زبان عربی در فارسی معاصر: ویژگی‌ها و محدودیت‌ها دیدگاه صرف شناختی / مهناز کربلایی صادق، ارسلان گلفام [مواد الکترونی]. -فرم الکترونی Pdf، : 1392.
225. کلباسی ایران. فارسی ایران و تاجیکستان (یک بررسی مقابله‌ای) / ایران کلباسی. تهران، 1374.
226. لارنس ترسک رابیرت. مقدمات زیباشناسی (ترجمه فریار اخلاقی) / رابیرت لارنس ترسک. تهران، 1380. -334ص.
227. ماهوتیان شهرزاد. دستور زبان فارسی. ترجمه مهدی سمائی. چاپ دوم / شهرزاد ماهوتیان. -تهران: نشر مرکز، 1372.
228. مدرسی یحیی. درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان. چاپ دوم / یحیی مدرسی. -تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1387.
229. مشکوه الدینی مهدی. توصیف و آموزش زبان فارسی / مهدی مشکوه الدینی. -مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، 1379.
230. مشکوه الدینی مهدی. دستور زبان فارسی بر پایه نظریه گشتاری. ویرایش دوم / مهدی مشکوه الدینی. -مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، 1379.
231. معلوف لوئیس. المنجد عربی -فارسی. در 2 جلد / لوئیس معلوف. -تهران، 1386.
232. مقدم محمد. راهنمای ریشه فعلهای ایرانی / محمد مقدم. -تهران، 1342.

233. منصوری یدالله. بررسی ساختار فعل های جعلی در فارسی میانه و فارسی دری / یدالله منصوری // نامه فرهنگستان: بهمن 1382، دوره 6، شماره 2 (پیاپی 22); از صفحه 108 تا صفحه 124.
234. منصوری یدالله، حسازاده جمله. بررسی ریشه شناختی افعال در زبان فارسی / یدالله منصوری. - تهران، 1387.
235. مهرآوران محمود. بررسی «عبارت فعلی» در دستور زبان فارسی / محمود مهرآوران // فنون ادبی، سال اول، شماره 1، پاییز و زمستان سال 1388. ص. 126 تا 144.
236. مهیار محمد. فرهنگ دستوری / محمد مهیار. - تهران: نشر میترا، 1376.
237. الموسوعة العربية العالمية [الإلكترونية]. - فرم الإلكترونية / HTML: احمد مهدی الشویخات، 2004م.
238. مینوی مجتبی. فاعل و فعل مفرد در زبان فارسی / مجتبی مینوی // در باره زبان فارسی (برگزیده مقاله های نشر دانش) 7(7). - تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 1365.
239. نجفی ابوالحسن. مبانی زبانشناسی و کاربرد آن در زبان فارسی. چاپ ششم / ابوالحسن نجفی. - تهران: انتشارات نیلوفر، 1378.
240. نجفی معصومه پازوکی. نقد و بررسی مبحث فعل مرکب در کتابهای زبان فارسی دوره متوسطه / معصومه نجفی پازوکی [مواد الکترونی]. - فرم الکترونی Pdf :
241. وحیدیان کامیار کامیار تقی. فعل مرکب / کامیار وحیدیان // مجله رشد آموزش زبان و ادب فارسی، ش 50، 1378. س 13.
242. وحیدیان کامیار کامیار تقی. نقدی بر تاریخ زبان فارسی و نکاتی در باره فعل مرکب / کامیار وحیدیان // پژوهشنامه دانشکده ادبیات دانشگاه جند شاپور، سال اول، 1379.
243. وحیدیان کامیار. دستور زبان فارسی، چاپ اول / کامیار وحیدیان. تهران: انتشارات سمت، 1379.
244. همو. در باره فعلهای جعلی / همو // مسائل تاریخی زبان فارسی (مجموعه مقالات). تهران: انتشارات سخن، 1380. ص 143 تا 152.
245. یوسفی غلامحسین. فعل معلوم بجای فعل مجهول / غلامحسین یوسفی // در باره زبان فارسی (برگزیده مقاله های نشر دانش) 7(7). - تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 1365.

ЗАМИМА

Чадвали 1.

Асоси замони гузаштаи феъл	миқдор	Р/т	Асоси замони ҳозира	миқдор
кард	528	1	кун	73
буд	500	2	хон	58
шуд	282	3	гӯ(й)	52
гуфт	193	4	бош	51
омад	190	5	дор	51
рафт	129	6	о(й)	36
фиристод	91	7	рав	27
овард	84	8	деҳ	24
фармуд	90	9	шав	22
дод	85	10	хоҳ	17
гирифт	73	11	гир	13
кушт	62	12	рас	10
расид	61	13	тавон	10
монд	59	14	гард	9
дошт	57	15	ор	8
хост	49	16	бин	6
зад	43	17	гузар	6
нишаст	41	18	зан	6
ёфт	40	19	дон	6
сохт	38	20	соз	6
хонд	38	21	гарав	5
дид	35	22	хар	5
бурд	30	23	хез	5
афтод	27	24	ёб	5
ниҳод	26	25	бар	4
гурехт	24	26	мон	3
гашт	18	27	пӯш	3
мурд	16	28	куш	2
харид	16	29	намо	2
гушод	15	30	ранҷон	2
донист	14	31	фармо	2

тавонист	14	32	хӯр	2
бошид	13	33	шӯр	2
гузашт	13	34	шикан	2
истод	13	35	дар	2
намуд	13	36	банд	2
сӯхт	11	37	бор	1
гузорид	10	38	боф	1
канд	10	39	бӯй	1
нишонд	10	40	нигар	1
гардонид	9	41	нишин	1
навишт	8	41	тафт	1
фурӯхт	8	42		
андохт	7	43		
пурсид	6	44		
пазируфт	5	45		
хӯрд	5	46		
афканд	4	47		
кашид	4	49		
ронд	4	50		
тарсид	4	51		
тохт	4	52		
шунид	4	53		
бофт	3	54		
гузошт	3	55		
набишт	3	56		
озмуд	3	57		
омӯхт	3	58		
хуфт	3	59		
афрӯхт	2	60		
баст	2	61		
навохт	2	62		
осуд	2	63		
орост	2	64		
супурд	2	65		
талабид	2	66		
шикаст	2	67		
ангехт	1	68		

афзуд	1	69		
бахшид	1	70		
буррид	1	71		
гардид	1	72		
гудохт	1	73		
гумошт	1	74		
даронид	1	75		
занонид	1	76		
ларзид	1	77		
нигарид	1	78		
нигарист	1	79		
омурзид	1	80		
оромид	1	81		
пиндошт	1	82		
пӯшонид	1	83		
расонид	1	84		
тарошид	1	85		
тафтонид	1	86		
тофт	1	87		
чуст	1	88		
шунавид	1	89		

Ҷадвали 2.

Шаклҳои синтетикӣ феъл					
Маҷмӯъ-ут-таворих		Таърихи Табарӣ		Таърихи Систон	
Шаклҳои замони ҳозира ва ҳозира-оянда	Шаклҳои замони гузашта	Шаклҳои замони ҳозира ва ҳозира-оянда	Шаклҳои замони гузашта	Шаклҳои замони ҳозира ва ҳозира-оянда	Шаклҳои замони гузашта
гир	гирифт	гир	гирифт	гир	гирифт
гирад	бигирифт (бигрифт)	бигир ҳаме// мегирад	мегирифт ҳаме//ме- гирифт	бигир	бигирифт ҳаме//ме- гирифт
бигирад	Мегирифт	бигирад ҳаме//ме- гирад, ги- раде	гирифте биги- рифте// ҳаме//ме- гирифте	гирад	гирифте биги- рифте
мегирад		бигираде ҳаме//ме- гираде// гирод бигирод		бигирад ҳаме// мегирад ги- раде	

Шаклҳои синтетикӣ феъл			
Маҷмӯъ-ут-таворих		Таърихи Табарӣ	
Шаклҳои замони ҳозира ва ҳозира-оянда	Шаклҳои замони гузашта	Шаклҳои замони ҳозира ва ҳозира-оянда	Шаклҳои замони гузашта
гир	гирифт	гир	гирифт

бигир	бигирифт // ме- гирифт // меби- гирифт // хаме- гирифт	бигир хаме//ме- гир	бигирифт хаме//ме-гирифт
бигирад // гирад	гирифте // биги- рифте	гирад	гирифте // би- гирифте хаме// мегирифто, ги- рифтод // биги- рифтод
мегирад // хамегирад // ги- род		гирад // бигирад хаме// мегирад	